

Tolnai Ottó

Mitikus kovácsok

(mano sinistra)

Szomorú a csordás

*Az volt a meggyőződése
Pascal óta ki erre ki arra fogad
Ricinus nélkül nem kert a kert
Meg azt mondta jó csak fogd
Összébb
Újrakezdtem mármint hogy
Szomorú a csordás
A fatelepes temetéséről nem jött
Onnan ment el valakivel
A fatelepes temetéséről nem jött
Haza a csordás felesége
Ami rendben is lenne
Csak nem tudom összehozni
A fatelepessel
Csak fogjam összebb ismételtette
Miközben belül ugyanabból
Az anyagból szépen tágítod
Csak nem tudom összehozni
A fatelepessel
Noha újabban azt hallottam
Nem is a fatelepes halt meg
Hanem a lányának állt le
Egy nappal esküvője előtt
A veséje
Szomorú a csordás.*

Tölgykoszorú

*Nem zavarta az utakon átugráló
Sok kenguru
Amikor először hazalátogatott
Egy kengurubőr erszényt hozott
Azóta abba is beleesett a moly
Ott a borzalmas sarokban
A zsámoly felett a taplósapkával
Nem egyáltalán nem zavarta
És megfizettette
Nem ugyanis azonnal felismerte
Be sem kapcsolta a taximétert
Igaz viszont egy kissé nagyobb kört
Írt le vele
Kétszer is megmutatta neki
A sydneyi operát
És Puskás öcsi kis sörhasát
Mint labdát gurítva maga előtt
Fiatalosan kiugrott a kocsiból
A szálló bejárata előtt
Zsabós
Kokárdás kis tölgykoszorú várta
Jóllehet Ausztráliában
Egyáltalán nincs is tölgy
Vagy van
Az igazság az nem is tudom.*

Mitikus kovácsok

Olyan öregköltőszaga volt
Meg a lakásának is mint egy
Vén keselyű fészkének
Arról mesélt régi fád verseit
Szeretné új sorokkal felinjekciózni
S ő pimaszul azt válaszolta
Annyi szanaszét az eldobott spricc
Vigyázat! A jármű kileng!

És akkor mesélte egy füzet nagyságú
Ólomlemez pillantottam meg
Barátom műhelyében
Kimaradt mondta elviheted
Mohón dugtam köpenyem zsebébe
Ezzel szépen megfoltozhatom gondoltam
Amit összebarmoltam
Vigyázat! A jármű kileng!

Tudom ti még a kátrányban is boldogan
Lubickoltok
Mitikus kovácsok (és akkor egy kiselőadást
Kevert le Caravaggio és Böcklin viszonyáról)
A hátrányból is előnyt kovácsolt tők
Azúrpillémet fél életemen át Kilenc hónap múlva leszek hetven
Pimaszul zabálja a moly
Vigyázat! A jármű kileng!

A verandán állt egy kis
Fagyott rózsacsokorral a kezében
Beteg feleségének vágta
Aki már kiáltozott érte
Te biztosan tudod mondta
Ti olyan sokoldalúak vagytok
Lehetséges nekem nagyon szép lenne
Lehetséges hogy Orson Welles
Csehovtól vette csodálatos metaforáját
Manya ismét a pohárért nyúlt és ivott kezdte
A gyöngé napba révedve citálni Nyikitin meg-
pillantotta nyakát, telt vállát, mellét, és eszébe jutott
a vén tábornok, aki esküvőjükön azt mondta rá
a templomban: rózsabimbó.
– Rózsabimbó – mormogta és nevetett.
Vigyázat! A jármű kileng!

Beláttam a tyúkölba

Igazán csak a faszöveget szerettem
Szállítani (liferálni) könnyű volt illatos
Akár floraboynak vélhetek
Ha faszöveget szállítottam (liferáltam)
A parafa is könnyű volt
Pontosan tudtam kik azok a hölgyek
A kik városkánkban parafasarkú cipőt
Óhajtottak és hát engedhettek meg maguknak
És szerettem a Gecse cipészéknél is
Nagydarab felesége csak úgy bűzlött a bujaságtól
Mindig ő állt elsőként a parafatáblára
S én ott térdeltem a parafatáblán alatta
A parafatábla szállítás közben eltörhetett
Bárki barátom belebokszolhatott
Ólomlemez viszont mi nem árultunk
Csak sörétet kis hordószám
Jóllehet az ólomlemez izgatott igazán
Angyali tompasága

A marmaládés ládák semmiben sem
Különböztek a lőszeres ládáktól
Ha felnyomott a kovács szuszogó
Fújtatójának pedálja beláttam a tyúkólba
Ahol egy kis krédli megállás nélkül hergelte
A nagy melák tyúkokat.

Fém öltöző

Régi disznótorokat elevenítettek fel
Aba lé hallotta abált szalonna
Kidobta a hajszeszt mondta
Mert divatba jött kopasznak lenni
Drága bőrbe köttette az imakönyvet
Zsírregető tomára iratkozott
Látta közömbösen szemlélte őket
Amint hűgyszagú vérekes disznóhólyagokba
Kapaszkodva egyenként kirepülnek az ablakon
Már hűvösödött hallotta ahogy hullanak
A legyek
Becsukta az ablakot elhúzta a függönyt
Arra gondolt a városban látott egy fém öltöző
És iratszekerényeket árusító boltot
Sokáig álldogált a kirakat előtt
De aztán úgy határozott a télen majd szépen
Feltüzeli a hagyatékot.

Avagy imádkozik

Estelente kezemben a vulkánfíberrel
A Kisfenyvesen baktatva gyakran látom
Világosság szűrődik ki András szobájából
Kedvelem Andrást
Palicsfürdő utcaseprőjét
Mindig megdöbben cserzett arcán
A sírás és nevetés elegy grimasza
András különben kispiaci
Mint bátyám felesége
Azért is bizalmas hozzám köszön
Váltunk néhány mondatot az időjárásról
Tacsimról az ő farkaskutyájáról
Estelente gyakran látom
Világosság szűrődik ki András szobájából
Ilyenkor lelassítok megállok
Leteszem a hamuval teli vulkánfibert
Azon tűnődöm s a válasz
Mind fontosabbá lesz számomra
Azon tűnődöm András most a kis kék lábasból
Elfogyasztva vacsoráját tévét néz
Avagy imádkozik.

Öreg bogarászok

Hát igen az élet
Különös dolgokat produkál
De hát azért vagyunk mi költők
A földön négykézláb
Öreg bogarászok
Hogy összegyűjtsük őket
A veje
Készítette ugyanis a háború alatt
A páncélmellényeket
Majd át kellett képeznie magát

Egyik napról a másikra
Úri szabóvá
Mivelhogy azóta ő szabja a politikusok
Mellényét
Próba- és kizzsalon mert
Legtöbbször feleségükkel érkeznek
Valamint a pincében is új betonfalakat
Kellott húzni a teszteléshez
Leugranak kipróbálni
Persze immár finom szinte selyemszerű
Lemezzel dolgoznak
Ki gondolná hogy a nadrágba csúsztatott rész
Okoz legnagyobb gondot mint a középkori
Vitézek esetében külön kis kosárba helyezik
A férfitagot s a tökeiket
Az lenne a cél hogy maga az öltöny is
Ilyen selyemszerű lemezből szabasson
Akkor csak kis előkét kellene alá iktatni
Egyáltalán nem hizlalna nem akadályozná
A mozgást és hát maradna csak a kosár
Problémája a lábuk között ugyanis
A tökeikre talán még a szívüknél is
Érzékenyebbek noha a merénylők
Színvonalas sima merényleteknél
Ritkán utaznak direkt a tökeikre
Maradna tehát csak a hozentrágeren
Csüngő kosár problémája amit a bádgosok
És a szabók különös tekintettel a prosztata-
Ingerekre kangörcsökre gyorsan megoldanának.

Bámulja soká

Ott felejtettem
A hamuval teli vulkánfibert
András villája előtt
Itt Palicsfürdőn még az utcaseprő is
Gyönyörű régi villában él
(Talán éppen ez a specifikuma
E metafizikus helynek
A távolkeleti festészet is metafizikus festészet)
Ott felejtettem
A hamuval teli vulkánfibert
És hajnalban ahogy András vállán szemétfeltűző
Hegyes fémvesszőjével szomorúfűz seprőjével
Kilép az utcára kis híján átesik
Át a hamuval teli vulkánfiberen
Bámulja soká
Kémlelve tekint fel az égre
Majd azt kémléli látja-e lesi-e valaki
Körülsétálja
Még rajta a századfordulós címke (cím)
A Bartók utcán lomtalanítottam Budán
Megemeli könnyűnek találja
Lerakja szerszámait melléje térdel
Rátapasztja fülét
Megemeli könnyűnek találja
Ismét bámulja soká
Felszedi szerszámait és mintha mi sem történt volna
Jóllehet még mindig kémlelve az eget elindul a munkájára.

Semmis harsona

A kenyérgyár hűlt helye

Úgy terveztem előrehaladván verseskönyvem
Írásában
Jóllehet verseskönyvet nem ír az ember
Úgy hagyja maga mögött mint ezüst csíkját
A csiga
Hallom séta közben ahogy talpam alatt összeroppan
Úgy terveztem a Tolsztoj utcához kötődő fűzérben
Majd még visszatérek magához a kenyérgyár épületéhez
És gondoltam majd még be is merészkedem
A bevert ablakú elhagyott
Ám még mindig szép téglaeépületbe
Ha megpillantottam mindig az volt az érzésem
A téglákat is itt sütötték
Előbb megcsinálták a kemencét
Kisütötték a téglákat
Felépítették a gyárat
S csak azután kezdték el sütni a kenyeret
Egyszer le is ellenőriztem forróak-e még
A kenyérszín téglák
Forróak voltak akár a friss veknik
Igaz épp nyár volt
Az évszázad úgy mondták
Legforróbb nyara
Kis híján megégettem a tenyerem
Sosem is tudni mi éget meg
Lám az új század nyarai még melegebbek
Sosem is tudni mi éget
Süt meg éppen
Gondoltam majd betornászom magam
Körülnézek keresek valami emléket
Ahogyan a teafőző tojáshoz
Az okker simléderhez is vissza kell még
Majd témem
Ki kell kotomom az ágy alól a nipp fejét
Fel kell stímmelnem a lombfűrész
És ahogy most Pályi Sándor Márkkal befordultunk
A Tolsztoj utcába
Szép befordulni a galambászok bircuzából jövet
Egyáltalán szép befordulni a Tolsztoj utcába
A mester és a tanítvány befordul a Tolsztoj utcába
Amely valójában egy lerobbant utca
Ahogy befordultunk azt kellett látnom
A kenyérgyárak hűlt helye
Istenem miért takarítottad el nyomtalanul
Könyvem egyik központi monumentumát
Miért szegyenítettél meg
Odamutattam patetikusan: a kenyérgyár!
És nem volt ott semmi
Már a helye is hűlt volt
Miért szegyenítettél meg tanítványom előtt
Már javában ásták az új épület alapját
Ám talán még mindig nem lenne késő
Körülmatazni a kenyérgyár portáján
Netán még megneszelhetnék egy lisztbe őszi
Pékségi tücsköt hogy aztán mint kínai hadvezérek
Csöpp kalitkában nyakamban hordjam
Tanítványomra hagyományozzam aki immár
A tanító
Egy költőnek ne legyenek gyárai mondta
Még kenyérgyára sem
Jézus is mindössze öt kenyérral dolgozott
Öt kenyeret két halat multiplikált
Hogyan is festett volna
Ha egész kenyérgyárral bajlódik.
Szárazságok idején beszerezni a búzát öröltetni
Az örült molnárokkal küzdeni az egerekkel
Felhúrozni az élesztőtömböket szeletelő
Csöpp íjakat

*Egész erdőket irtani tüzelni
Tüzelni végtelen mint a pokolban.*

Varjú vájta diók

*Jót napoztam a temetőben mondta
Noha elkelt volna már a simléder
Arra gondoltam mondta én is
Szeretnék még majd egy szép
Könyvet
Tegnap meg is álmodtam
Első sorát
Noha már a koporsóban
Vittek nyugodt mosoly volt
Az arcomon mondta
Megálmodtam első sorát
Jót napoztam
Noha elkelt volna már a simléder
Jót napoztam a temetőben
De végül is nem értettem hogy ez a
Simléderes dolog lett volna az a bizonyos
Első sor
Vagy azt ravaszmód nem is közölte velem
Megtartotta magának
Vagy nem is volt
Ez az álma is üres volt
Mint amilyen üresek régóta
Varjú vájta diók mind az álmai
Jót napoztam mondta s különös mód
Térerőm is volt.*

Átmosta a képeket

*Talán egyszer kijelölték volna azoknak a képeknek is
A helyét
Ám ő egy pillanatban nem volt katon a keze ügyében
Az egyik képre találta szómi a frissen szedett zsályát
Aztán megisméltődött ez a csalánnal citromfűvel is
Majd egy-két hónap is elmúlt amikor vászonzacskóba
Oszályozva a zsályát csalánt citromfűvet
Megdöbbenve látta a zsálya csalán citromfű szépen
Átmosta a képeket
Át az egész opust
Valamint azt is hogy ezek a képek immár
Más képekkel korrespondálnak
És hát a kézikönyvek sem jegyzik
A képeknek az ilyesfajta átmosását
Pedig hát egykoron minden hajnalon
Így mosta át a világot a harmat
A pásztoroknak minden hajnalon új
Opust kellett értelmezniük
A Palics és környékében (magam is szerkesztettem)
Azt olvastam visszavonta életművét
Lemosta képeit
Mint a régi keleti mester aki felment festményére
Felitatódott a ZOO mögötti maga nemezelte kertben.*

Semmis harsona

*Valami alacsony kőfalon nyugtatta tenyerét
Te kis kúpokba gyűjtötted a falról lekaparászott
Salétromot elindultam valahová a vödörrel
Zénó akkor szállt ki a kocsiból*

Hóna alatt a halinakötésű könyvként álcázott
Forró téglával
Fogadtunk szivarzsebében ott a
Hardtmuth „Mephisto”- márkájú
Drága réz ceruzahegyező
Látni véltem ahogyan kéjes mozdulatokkal
Sorban meghegyezte
Majd tovább hegyezte úgymond
Lenullázta irónjait
Lesöpörte az angyali forgácsot
És akár egy kis semmis hangszert ki-
Illetve megfújta a rézhegyezőt magát
Senki sem tudta talán ő maga sem
Egy új kor harsonajelét szólaltatta meg
Hiszen a végnek is kell legyen
Mint mikor a világosság elvált a sötétségtől
Kell legyen patetikája
Ahogyan a világosságot most lám szépen
Felissza a sötétség
És mondá Isten legyen sötétség:
És lőn sötétség.
S az általános sötétség bejelentéséhez
Erről akartam beszélni
Kell legyen megfelelő hangszer
Egy lombfűrész
Élesztővágó íj
Semmis harsona.

Csiki László

A mesélő rendőr

Elfogyott héjából a lágy tojás. A pincért akartam odainteni, de nem láttam sehol, a terem valamelyik álomi-távoli sarkában sem a sok közül. Szükségem volt rá pedig, mert a tojásevést is élveztem, folytatni akartam. Sok mindent akartam hirtelen, és nem szégyelltem. Bezúzni egy tojás tompább végét. Végét-e? A vég még odébb. Kikanalazni az aranylő belét, a spermaszínű és -állagú fehérjét. Szerettem, nagyon szerettem a zsömlét, kedvtelve szedegettem fel morzsáit is, a tea ízét, a kiázott levelek kavargását a csésze alján, a tálkában remegő, piros gyümölcsíz, a falikarok fényét, a damaszt abrosz hideglelős tapintását. Mintha saját magamat ízleltem, szagoltam, fogdostam volna.

Tetőlőtől talpig elborító, buta, ám kellemes érzet volt és hamar véget ért. Karakül kucsmás férfi vetett véget neki. Nekem. Kék posztó télikabátjából a fagy illata áradt, amint asztalomhoz hajolt. És még valami édeskés arcszesz. Megütötte – lágyan – a kifinomult, képzett orromat.

– Remélem, jól aludt egyedül – mondta. Zörgött a hangja. – Talán jobb lett volna, ha van ön mellett valaki.

– Nem, köszönöm. – Nekem is zörgött a hangom. – Legalább kipihentem magam. Jó volt egyedül.

– Örvendek, hogy egyetértünk – mondta, és maga alá gyűrve kabátja alját, leült, kétfelé tolt a könyökét az asztalon, mintegy birtokba vette. – Közölném akkor a mai programot.

Délelőttre múzeumlátogatást szerveztek nekem, közölte. Mint egy iskolásnak, gondoltam én, és ez a tanító bácsim. Jó vaskos tanító bácsi, a nyugdíjas kor határán. Igazat szólva, mondta ő, ez kedvezményezett látogatás lesz, mert közelebről átalakítják a múzeumot. A haza hőseinek emléktárgyait fogják kiállítani. Most tulajdonképpen zárva tart. Én azonban megtekinthetem, és nemcsak a hazai művészek alkotásait, hanem egy El Grecot és két Rubenst is. Unikálisak.

– Ne mondja! – mondtam én.

– Tudom-e – kérdezte ő –, hogy El Greco valójában nem az én névadó szülőföldemnek, hanem ennek az országnak a szülőtte? Bármit állítsanak is.

Számomra tökéletesen mindegy, sőt közömbös volt, hol látta meg a napvilágot az illető, és hogy kicsoda, hol állítják ki a képeit. Azt mondtam:

– Örömmel hallok – de lehet, azt mondtam, vagy úgy hangzott: – Öröömre szolgál.

– Örvendek – mondta aznapi tanítóm, de sehogy se hangzott.

– Nem kirándulhatnánk inkább a környéken? – kérdeztem. – Szeretném megismerni az önök vendégszerető országát.

– Holnap – mondta. – Holnap.

Ez annyit jelentett: másnap sem mutathatom be kollekciómát az Első Hölgynek. Vagyis semmit nem jelentett. A hét további napjai sem jelentettek semmit. El fognak telni, és én majd elfelejtem őket. Az lesz csak az igazi mutatvány!

Úgy, hogy odamentünk. Be a kriptába, ahol a műalkotásokat mumifikálják.

El Greco festményén ezer sebből csurgott a vér egy vértanúból a nyílveszők tövében. Jó kép volt, sok késsel, barnával és főleg sötétvörössel. Meglehet ugyan, hogy a félmezelen ember mesterkéltén nyitotta égre a száját, nem igazi fájdalomában vagy önfeláldozó áhítatában. Úgy tűnt, inkább suttog. Suttogni akar. Modellt állt saját szenvedéséhez. Ebben volt valami hamis, ahogy abban is, hogy testére ágyéktájon fehér golyócsot festettek. A festő eszerint szemérmelenebbnek tartotta a meztelenségét, mint a szenvedést. Lelke rajta.

A Rubensek között aztán úgy éreztem magam, mint egy hentesüzletben. Csupa rózsaszínű konc függött az egyik falon, női far képében. Hatalmas hátsók fölött fordították felénk arcukat az ecset áldozatául esett nők. Egy szépségeszmény áldozatául estek. Zárkózott, asszonyosan is már-már szűzies arcuk azonban igaznak hatott. Igazabb volt az arcuk, mint a faruk: látszott rajta a kiszolgáltatottság, és talán a fájdalom is, amiért így kell mutatkozniuk.

– Gyönyörű – mondtam, az elvárt áhítattal.

– A Főnök nem szereti ezeket – mondta kísérőm. – Szerinte meggyalázzák a nőket.

– Magunk közt szólva, az emberben néha van ilyen indulat.

– Az a Sebestyén meg... Jobb nem beszélni róla.

– Hitéért életét áldozó ember. Egy kissé közhelyes ma már.

– Nem Sebestyénről van szó – mondta. – Különben is, attól függ, milyen az a hit. Ez klerikális. Szerinte.

– Ez meg csak itt szenved – mondtam kajánul. – Potyára.

– Lehet, azért is alakítják át a múzeumot.

Kísérő tanítóm érzékelhetően más, előre kialakított gondolatmenetet követett, más-más személyekkel az útvonalon, mint akiket én elképzelhettem egyáltalán, és sejtettem már, hova akar eljutni, vagyis hogy mi vár rám.

Azt kaptam, amit sejtettem. Éppen illett hozzá a környezet: a falakon ragyogva szenvedő alakok és mögöttünk a felállványozott terem – csarnok! –, a cementes zsákok, sóderhalmok a benyilókban, ahol zsákvászonnal takarták le a festményeket. Talpunk alatt homok csikorgott a mozaikpadlón. A nyitott – esetleg kiver? – ablakokon át széllel áradt be a hideg, a levegőben kavargó hódara. A környezet leginkább kísérőm mondandójához illett, akár a tudatosan választott díszlet.

– Ne higgye, hogy Neki nincs érzéke a szenvedéshez. Épp ellenkezőleg. Fontosnak tartja. Nem érzéketlen Ő, csak valahogy... Valahogy a másik oldaláról, a visszájáról szemléli a kint. Nem, nem arról van szó, hogy élvezzi, éppen csak szükségesnek tartja. A szenvedés árán lehet eljutni az emberhez. A legbelsejéhez. Ott aztán nincs aki segítsen.

Az jutott eszembe, hogy az éjszakai Lucille ugyanerről beszélt, és a röptéri őrmagy úgyszintén. Ők is a „másik oldalról”, de a „színéről” közelítették meg, önmaguk felől. Akárcsak én, a lágytojásos reggeli közben. És, lám, itt egy újabb társunk, a „színen”, bármit jelentsen is ez. Egy valamit nem jelenthetett: hogy mindannyian bölcséleti kérdésekbe kívántak volna bevonni, és nem is pusztán hallgatóként, vagy hogy elméleteiket akarnák kipróbálni rajtam. Nagyon is gyakorlati okoknak kellett rejtőzniük ezek mögött a zsigeri filozófiák mögött, és az én legborzasztóbb feladatom kívánni, amíg a zsigerekkel együtt kifeszlenek, napvilágra buknak. Ostoba költők hasonlítják sebhez a száját: itt azonban nem alak, felületi volt a hasonlóság. A száj az a feltépett seb volt, melyen át szabadba ömlöttek éltető nedveik, megkönnyebbülve szétáradtak, és az sem számított, hogy a kiürült test elvész nélkülük.

Kár volt, mi több: fölösleges ilyen halálra szánt bölcselmi szándékokat tulajdonítanom – belemagyaráznom – ezekben az emberekbe,

bármely oldalon álltak is, a színén vagy a fonákján. Tévedtem, egyszerűen, mert nem ismertem az életüket, melyet nem volt alkalmuk, vagy nem mertek a maga tapintható valójában elém tárni, és igazából tolvajnyelvként, rejtjelekként használták a filozófiájukat. Nem akartak ők (sem) mást, mint szabadon élni, meleg helyre húzódni a tél elől, és kenyeret enni, nem kukoricakorpából süített lepényt, amelybe a hírek szerint még elkobzott bibliák papírját is beleőrlik (parlagi szent ostya lenne minden falat?), olyan iskolába akarták adni a gyerekeiket, ahol nem hősokról tanulnak számtanórán, csak éppen azt nem tudták, hogyan jussanak el mindehhez. Vagy tudták, de nem volt módjuk hozzá. Engem meg úgy néztek, mint aki már „benne van”, átmászott a fonákról a színre, mint zöld lárv a falevélen, sőt oda született. És minthogy ebben nincsen érdeme, úgy vélhették, akár ösztönösen, hogy meg kell szolgálnia a szerencsésjét. Ezt pedig leginkább, leghasznosabban úgy teheti, ha segít nekik. Segíts, segíts, nyögte az éjszakai asszony még akkor is, amikor artikulálatlanul kellett volna üvölnie a kéjtől. A nem-kívánt, a szándéka ellen való élvezettől.

– Ez a... – azt mondta tanaras kísérőm: ez, nem azt, hogy: ő, mintha beláthatatlan tárgyról, még inkább jelenségről lenne szó –, ez egyszer...

Ránéztem, és láttam, rosszul van, különben is vörös arcát kiveri a verejték, zezugos csermelyekben ömlik le kiborotvált bőrén, a dacos ráncai közt. Óránként dacolt az idővel. Markolászta mellén, tépdeste szinte a nagykabátot. Rettegett attól, amit mondani akart, és nem maradt annyi ereje, hogy visszafogja, legyűrje ijesztő mondandóját. Tudhatta pedig, hogy itt, a bedeszázott múzeumban nincsenek lehallgató-készülékek, nyilván azért is hozott ide, és nyilván felsőbbsege engedélyével, talán utasítására. Sejtettem, hogy ezen a tájon rejtezhet az „ok”, a gyakorlatias cél, amely felé törve engem szemelt ki segítőtársul.

– Ez – szólaltam meg lélegzete szünetében –, ez politika. És én nem politizálok. Ezt elmondtam már egyszer. Miféle titkosrendőrök maguk, hogy nem adják át egymásnak az információkat? Mindig is utáltam a hanyagságot. Miért vesztegetnek rám annyi pénzt, időt, ha semmi eredménye? Én szépítőszer-ügynök vagyok, semmit több. Ériék be ennyivel.

– Ön most miről beszél? – kérdezte, és én rádöbbsentem, hogy éppen úgy saját külön gondolatmenetem végén jutottam egy bizonyos következtetésre, ahogyan ő, hiszen egyetlen szóval sem közölte szándékát, célját, csupán én képzelegtem róla. Felépítettem egy konstrukciót, és azt képzeltem, az a hivatásom, hogy leromboljam. Azt is megértettem ugyanakkor – és teljesen összefüggéstelenül –, miért vallanak a letartóztatottak még mielőtt feltennék nekik a lényeges kérdéseket. A pusztán általuk ismert tényeket akarják előre megcáfolni, saját kételyeiket próbálják eloszlatni, és ösztönyszerűen úgy vélhetik, a vattatónak már nem marad kutatnivalójuk, mihelyst ők mintegy kiürítették magukat, és vakítóan tiszta lapot kínálnak fel. Nem feltétlenül a félelem veszi rá őket a vallomásra, hanem az el sem hangzott érvek cáfolatának vágya. Ezért annyira magányosak a külön szobába zártak, a kapcsolataiktól és azokkal együtt a reményeiktől megfosztottak, nem amiért sokan – egy egész intézmény – veszik körül őket, hanem mert egyedül birtokolják saját, mások által véteknak tartott igazságukat. Megtörténhet, hogy vallomásukkal segítséget kérnek, csak hogy kiszabaduljanak ebből a magányból. Ezek a gyöngébbek, azaz a legerősebb képzelet, a legszilárdabban épített elmélet birtokosai.

A hősök többnyire fantáziaszegények. De ezek, a magamfajták a fejükre olvasott vádakkal könnyen elbánnak, azokhoz alig van közülük, akár a tárgyszerű bizonyíték ellenére is. Annak más a helye bennük, a megvalósulatlan szándékok, bűnök zárt, ám „tető alá nem hozott” terében, mint „odakint”, ott, amit való világnak neveznek, s ahonnan a vádak, azaz a kérdések érkeznek, de soha nem találunk célba, még velük azonos belső képüket is eltévesztik, annál inkább, minél pontosabbak. Lehetnek bármennyire pontosak, ha egyszer nem „azok”, ha más találta ki vagy fedezte fel, vagy tételezte fel őket.

Végso soron a beszéd éppoly öncsalás, akár a hallgatás. Erre a következtetésre jutottam, amíg kísérőm összeszedte magát, tudtam és beláttam. Azt is, hogy az ördögnek tartoztam vele. Kelltem nekem olyan helyre keveredni, hogy effélén töprengeni legyen kénytelen? Mire jó? Mire használható ez a kényszerű tudás?

Szívből reméltem, hogy semmire sem.

Az pedig, amit való világnak neveznek, azzal a kényszerrel fenyeget, hogy meg kell értenünk. A megértés pedig: árulás. Önfeladás legalább. Egyik annyi, mint a másik.

Merde!

A szél hallatszott csupán. Vékonyan susorászott a csarnokban, és az tágasabbnak hatott tőle. Kavargott a por, a hó a festmények előtt, olyan mindenhatóan, hogy azt is elképzeltette, hogy fennakad néhol, a nyersdeszka állványzat szálkáin, a festékgöbök tövében a vásznon. Szélbolyhok lebegtek minden élen, szögleten. Időnként halk percegés, csattanás hallatszott, talán a hópelyhek fagytak egymáshoz hirtelen. A sarkokban, párkányokon a szél irányt változtatott, nyomai megtapadtak a felületeken. A falaknak csapódva a szél megfordult, kifelé vette útját a nyitott ablakokon át, vagy le az alagsor, a pince felé.

El Greco vásznán most mintha kimozdult volna kíntartott görcséből Szent Sebestyén, úgy láttam, tágabbra nyílik a szája. Abba is belefúj a szél, és bizonyára öblös hangot kavart a sötétjében, de az csak a festményben hallatszatott. A félmeztelen alak valamiképpen kilazult, sőt ellágyult, érzékelhetően reszketni kezdett. A nyilvesszők is remegtek a testében, és ez feltehetően fokozta a fájdalmakat. Vártam, hogy felnyög. A szent jajgatását akartam hallani, nem a szelet.

Érzéki csalódás vagy képzeletszülemény volt, de én örvendtem neki. Annak, hogy felfogom. A szenvedés és az üdvözült boldogság volt együtt a képen. A vértanú meg élvezte, és ettől olyan lett, amilyen valójában lehetett. Mint minden téveszme megszállottja.

Rubens félaktjait nem néztem meg újra. Kézenfekvő elképzelés szerint fázósan reszketek itt, én azonban tudtam rólok az igazságot: a fagyól ugyanúgy égett a bőrük, mint a műtermi forróságtól, a festői szenvedélytől. Az a rengeteg hús szemernyit nem változott. Ott volt aztán körös-körül, kétoldalt és mögöttem a többi kép, ismeretlenül, durva zsákváson alatt, erőszakos idő vagy szándék fődte őket, mint a vakolat, amelyen egyszer majd ugyanaz az erőszakos idő és szándék jelenik meg absztrakt nedvesség-foltjaival, újkori díszítményeivel, rászegzett múzeumi lámpáival a haza hőseinek fényképe fölött. Ott voltak, a maguk virtuális valóságában azok a merev hősi ábrázatok is, éppen csak valami okból nem látszottak. Talán mert nem volt meg hozzájuk az érzékelőnk. Börtönben, éhségstrájkban elhalt parasztfiúk, magasra gombolt nyakú fehér ingben, a gyári sziréna fogantyújára, az öltözői fogas kampójára felakasztott fiatal munkások, atlétikában, bányatóba fulladt, fekete zakós professzorok egymás mellett, közhelyesen és tragikusan, ám már-már tetszőleges, vagy inkább mások által megszabott sorrendben, szívszagatóan célirányos rend szerint, melyhez semmi közülük. Mondhatni, nem vágytak múzeumi tárggyá változni, hogy unokáik kihelyezett történelemórán bámulják meg a fényképüket, és ne rajzolhassanak rá bajszot, számfület.

Lehet, hogy a közszemlére tételt szervező – elrendelő – régi harcostársukhoz, Haza Bércéhez is lett volna egy-két szavuk, ha nem fényképek éppen. Hősiességük abban állt, hogy túrték a jelenvalóságot, nem tűntek el a zselatinos papírlapokról, az üveg alól. Legvalószínűbbnek az tetszett mégis, hogy ezeknek az alakoknak csupán a fotója létezik – de most még az se látszik –, ők maguk soha nem éltek a való világban, s ha mégis, békés öregségben vagy szerelemcsalódott ifjakként, önként hunytak el isten háta mögötti falvakban, soha nem tudva meg, milyen falmelléki sorsra szánta egy fő-fő valaki a felnagyított igazolványképüket.

Annyit tudtam a fagyos műcsarnokban, hogy semmit nem tudok. Megtanultam ott a nemvalókat. Az egyik műalkotás volt, a másik ostoba tucatkép, de sem ennek, sem annak nem létezett az eredetije. Ami pedig új tudásomat illeti, használhatatlannak tartottam,

hiszen hajlamom híján nem kívántam a szenvedést, és a menekülés előle éppoly kimerítőnek rémlett, mint amennyire lehetetlen volt.

Kísérőm azonban talonban tartott egy újabb tanítómesét. Zihálása múltán – olyan fegyelmezetten kapkodta a levegőt, a szél hallatlan hangját sem zavarta meg – nyomban elszántan belefogott, akár egy feladat teljesítésébe. Mintha mi sem történt volna az „ez a...”, ez egyszer...” mondatkezdeménye óta.

Haza Bérce, még abban az időben, amikor útszéli kis kavics volt csupán a permanens forradalom áradatában – nocsak, új Haza Bérce, ez alkalommal humoros, lehallgatás esetén övesszélesen cinikus hangfekvésben –, valami tyúklopás vagy ahhoz fogható csirkefogóság miatt egyszer csak belülről látta meg a börtönfalakat, amik előtt látogatási napokon ácsorgott a bátyjának hozott madárlátta elemózsiával. Vegyesen ültek odabent a politikaiak és a köztörvényesek, mint lusta paraszt földjén a répa és a gyom, ugyanazt a borsófőzeléket öklendezték vissza, ugyanúgy marta bőrüket a tetűpor. Illetve: nem. Mert néhányuknak nem csak szappana, de még rádiója is volt. Ezek úgy jártak át egymáshoz a magánzárkákba, mint vasárnapi vacsorára a professzorok, vagy inkább a hasmenés.

Itt kísérőm egy rubensi akt farára mutatott, mintegy világművészeti távlatba helyezve humorát. Ihetettségében tovatűnt asztmás rohama, de sötétjéből előjött Haza Bérce és lángra lobbantotta a képzeletét. Akár egy gyújtogató kísértet, egyúttal legfőbb vándor mesemotívum.

Ezek az álcázatlan titkosrendőrök, akikkel eddig találkoztam – csupa franciás – nem bírtak szabadulni tőle. Tőle, tőle, Izétől, Haza Bércétől, másvalakitől, egyvalakitől. Mintha rá lett volna kenve a mindennapi kenyerekre, belekeverve az italukba, s ha este leoltották a lámpát, bizonyára ő világította meg a róla írt könyvoldalakat. Észrevettem, hogy ugyanúgy ejtik a szavakat, ahogyan ő: visszaverte a visszhangot a Bérc. Ugyanazt a torokhangot hallatták, amikor intím titkait idesúgva csepülték, mint mikor Ő, szónoklata végén éljent kiáltott és ezzel megadta a jelt a tapsra, egyúttal kijelölte, hogy kiért szóljon a hurrá, kinek dicsőségére vörösödjenek az összevert tenyerek. Botor kis törpe volt az elbeszéléseikben, de magas talpazaton. Nem fogták fel talán, hogy a kisemberek kajánságával kisebbitik, és annál nagyobbra nő, minél többen sutognak róla. Mondhatni Haza Bércének dicsősége, nagysága mennyiségi volt. Betöltötte mindenki gondolatait, ő szólt belőlük, akár önmaga ellen – noha ahhoz humorérzékének is kellett volna lennie. Olyan volt – már az én képzeletemben is –, akár a mindent elborító forró kód. Ők pedig szálmalmasan kisszerű anekdotákkal próbálták elérni, megpizskálni, ha már le nem döfhetik, körbe-körbe csápoltak éltető, noha koszos levegőjükben, azt hitték, ösztönszerűen, hogy igazságot tesznek az életrajzában, miközben neki volt annyi ereje, hogy eltörölje azt és másikat állítson a helyébe. Valójában egyfolytában helyesbítettek tehát. Az apró, filológiai pontosítások azonban mit sem értek a kőbe faragott személyiség súlyához képest. Mert kód és kő volt egyszerre.

Megtörténhet, hogy éppenséggel saját hajdani tévedéseiket helyesbítették, melyekkel maguk fölé emelték. Azt gondolhatták, kicsi ő ahhoz, hogy magasba érve veszélyt jelenthetne rájuk, és most önmagukra dühösen, büntudatosan ámolgyogtak az árnyékában. Vagy a fényében, mindegy. Nem volt eszközük ellene, mert előbb magukat kellett volna legyűmiük, hogy eljussanak hozzá, mondhatni, saját hullájuk talpazatára állva érheték volna el, hiszen Haza Bérce ugyanolyan jól ismerte azokat az eszközöket, módokat, mint ők: velük együtt és tőlük is tanulta. Éppen csak a humorérzéke nem fejlődött ki, mint ezeknek, nyomorukban. Vagy a megcsalottságtól.

Tanító bácsim továbbra is a falí fart mutatta. A hátsó, a segg volt számára fontos, mint története főmotívuma, sőt alaphangja, és nem az, hogy az a női tempor szép, már-már magasztos, azt észre sem vette, mivel másra állt a szeme, aminthogy azt sem, hogy ő maga is afféle művészi munkát végez: mesét komponál, és úgy hiszi közben, az igazságot mondja ki. Vad dilettáns volt egyszerűen.

– Ez meg... ez meg – zihálta – olyan senki volt, a dutyiban is, hogy minden társaságba bejárhatott, észre sem vették. Ügyet sem vetettek rá. Kipucolta a volt miniszterek cipőjét, vizet vitt a régi főmuftiknak, kiürítette a küblit a legfőbb bíró helyett, azok meg azt hitték, a nagyobb karéj kenyérért teszi, vetettek is neki, mert nekik volt miből. Készültek közben vissza a hatalomba. Tudták: ma nekem, holnap neked. Ők majd újra elfoglalják a mostaniak helyét a kormányban és egyebütt, azok meg az övéket, a börtönben. Mintha előre megegyeztek volna a rotációban, és abban is, hogy nem akasztanak fel, nem lőnek föbe senkit maguk közül, nehogy vésszesen megfogatkozzon a gárda, és ne adj Isten, egy harmadik banda kerüljön a csúcsra, miközben ők egymással vannak elfoglalva. A soros fegyencek azért élhettek ilyen jól, mert rabtartóik elvárták tőlük, hogy alkalom adtán ők ugyanolyan jóléteket biztosítsanak nekik. Később egyedül ő volt, aki megszegte ezt az egyezséget. Ebben állt az ereje: hogy meg bírta szegni az alkut.

– Nem kellene ezt nekem elmondania – akasztottam meg a lendületét.

– Okkal teszem – mondta. – Tudniuk kell, kivel állnak szembe.

– Kiknek?

– Maguknak.

– Mi meg ki a fene volnánk? – kérdeztem.

– Tudják azt maguk – mondta.

– A nyavalyába – mondtam –, azt képzeled, fegyverek azok a rúzsok?

– Rúzsot hozott? – kérdezte. – Nevezhetjük annak is. Persze, a rúzs is hatékony eszköz lehet. Nem megmondták önnek az éjszaka?

– Egyedül voltam az éjszaka.

– Persze. Én ezt is elhiszem. De attól még mondhatták. Ön most is egyedül van. Szabadidejében felkereste a múzeumunkat. Ön itt az egyetlen látogató. Hiszen a múzeum zárva tart.

– Nem is látok semmit.

– Nincs is itt senki, önnek mégis mondott valaki valamit.

– Nem is hallottam.

– Hát persze, hogy nem. – Kísérőm most kuncogott, nem zihált. – Önnek elsöre az ugrott be: fegyver. Maguk, a szabad népek egyből fegyverre gondolnak, ha kis kellemetlenség éri őket? Vagy ha meglátnak egy ajakírt? Megkérdezhetem, Barapoulos úr, ön honnan származik? Nem másért, ne értsen félre, de néhol mindegyre a pisztolytáskájukhoz vagy a tüszőjükhöz kapkodnak a késükért a népek. Én azt hiszem, az ön szépapja hegyi szkippetár volt. Vagy inkább görög. A dédanyja pedig nem francia rúzsral, hanem vöröshagyma héjával piroslította az arcát. Már elnézést.

Eljött az ideje, alkalma legalább, hogy kihúzzam magamat, nehogy a műélvezetbe belehorgadt látogató lennék vagy annak tűnhetnék.

– Tudnom kell, hogy mit akarnak tőlem – mondtam. Reméltem ugyanakkor, ez elég határozottan hangzik, és nem felajánlközásomat, hanem a sértettségemet jelenti. A frusztrációmat. A tudatlanságomat, nem a képzelgéseimet.

– Kik? Kik akarnak? Mit? – kérdezte.

– Maga meg a társai.

Elmélázott, a Rubens-képet nézte, ezt a gyönyörű mézszárséket, vagy a semmit, ami rejtélyesebb bármely műalkotásnál.

– Így nem fogjuk megérteni egymást – mondta. – Ön nem hisz nekem.

Bánatosnak látszott, hogy erre rájött vagy feltételezte.

– Azt hittem, az őszinteség az önök szakmájának velejárója – mondtam, és ő elmosolyodott. Nem ám az iróniámtól, hanem megint csak saját önjáró gondolatától.

– Ön most arra gondol, hogy be akarjuk szervezni. – Igazán mulatságosnak tarthatta a nekem tulajdonított ötletét, még kacsintott is hozzá, öregedő szeme azonban valami más indulatnak engedelmeskedett: lecsukódott és hosszú ideig fel se nyílt. Így szemérmetlenül meztelennek hatott az arca. – Lehet, egyenesen fél attól, hogy együttműködésre akarjuk rávenni – mondta. – Őszinte leszek. Valóban meg akarjuk nyerni. Hallgatólagosan, hogy úgy mondjam. Barátokra van szükségünk. Barátainkkal szemben pedig őszintének kell lennünk.

Azt vártam, hozzáteszi: nemde.

– Nemde? – tette hozzá. – Folytatom tehát a mesét. Ugye, mesének tartja? Nemde?

– Csak nem értem.

– Mindjárt megérti. Az előbb a szenvedésről próbáltam beszélni. Arról, hogy Ő a másik oldaláról szemléli a szenvedést. Mint szükségéset.

Bizonyos voltam – lehettem volna – benne, hogy a szenvedésről nem ő, aznapi tanítóm regélt, hanem vastag nyakú ifjú elődje, egy nappal korábban. Annak a szájából is idegenül hangzott. Meglehet, ugyanabból az okkult könyvből, belső, titkos szervezeti szabályzatból tanulták mindketten a fájdalokat. Felmondhatta volna bárki. Bárki beavatott.

– Olyanok maguk, mint az önsanyargató szerzetesek – mondtam.

– Úgy is hívjuk magunkat: a Rend – válaszolta. – De csak egymás között.

Szent Sebestyén, mint az Isten titkos ügynöke!

A vértanú jelenleg meredten lógott a falon a szobai hóviharban, a zsiger-színű asszonyfarok balján. Nincs az a vidéki műtész, aki egymás mellé rakja őket, letakarja az összes többi képet, a legértékesebbekre viszont ráereszti a zimankót.

Lucille! Lucille!

Nem fogod elhinni.

– Folytathatom? – kérdezte az öreg titkosrendőr, azzal már folytatta is. – Semmibe sem vették. Vagyis természetesnek vették, hogy kihordja helyettük a bilit és velük hallgatja a rádiót. Meg a szövegeiket. Hogy kiművelődik ott velük. Kitanítják. Felfigyelhetnek volna pedig, amikor eladta a csontokat. Rájöhettek volna, hogy akármilyen bunkó, megvan a magához való esze. Ezt aztán bőven megtanulták, miközben őt tanították. Volt a börtön mögött, a zöldségeskert és a disznóólak között egy rabtemető. Abban meg mindenféle halott, akik közül hol az egyik, hol a másik társaságot nyilvánították hősnek, de mégse hantolták ki őket soha, nehogy az újabb fordulatkor vissza kelljen temetniük. A rokonok meg állandóan kérték a maradványokat. A hatalom viszont attól tartott, ha onnan kikerülnek, ereklyévé lesznek a csontok, valami titkos társaság szerveződik köréjük. Előbb a családi ebédlőben tárolják őket az utódok, urnában, aztán majd jönnek a tisztelők. Kezdetben az unokaöccsök, aztán azok barátai. A halál, főként a hősi halál, bármely eszméből mozgalmat csinál, sőt, eszméket is gerjeszt. Ez meg... ez meg suttomban kiásta a csontokat és jó pénzért eladta a rokonoknak. Nyilván, találomra. A szélsőjobbos halott családja esetleg szociáldemokrata lábszárat kapott a pénzéért, és viszont, a kommunisták egy pap koponyatetejét. El lehet képzelni, miféle eszmék támadtak ezek körül! Mert a halottaknak igenis van kisugárzásuk. Tudom, sokat láttam közülük. A tisztelők, a hívek meg nem tudhatták, mitől zavarodott meg a fejük. Azt hiszem, nem tévedek nagyot, nem magyarázom bele utólag, de ezzel a csereberével Ez a maga útját készítette elő. Úgy volt a jó, sőt hasznos neki, ha zavarosak a fejek, az eszmék. Bármit mondjanak, a ködben könnyebben eligazodik az ember, főként ha ahhoz szokott, mint a kősziklák között. Azokat nehezebb átrendezni. Úgy, hogy a találomra eladogatott ereklyében, ebben a kuszaságban mégiscsak volt valami tudatosság: az övé. A főokos miniszterek, képviselők meg oda se neki. Azt gondolhatták, ha eszükbe jutott, hogy egy kis senki ügyeskedése az egész, és az annál jelentéktelenebbnek tűnt számukra, minél ügyesebben ügyeskedett. Ígyunk egy sört.

Nevenincs tanítóm felindultnak tűnt, mintha az apja csontozatát is eladta volna Ez, részletekben. (Én akkor már lézének neveztem magamban, csupán a könnyebbség kedvéért, meg hogy legyen egy kis titkom ezek előtt.) Elképzelttem, hogy szombat esténként ujjai között forgat egy ujjpercet, olajos törőruhával letisztítja a port egy ismeretlen halott maradványairól, és talán még imádkozik is közben. De lehet, hogy káromkodik. Halkan, netán csak magában, mert sose tudni. Semmit.

Ittuk a sört egy jó csehóban.

– De ez még semmi – mondta kísérőm. – Vérszemet kapott ez – léz, helyesbítettem magamban –, nagyban kezdett kereskedni. De nem ám szesszel, késsel, amire odabent nagy volt a kereslet. Szeszre, késre, barackkompótra. Hanem hírekkel. Az még hagyján, hogy vitte a hírt az igazgatóságnak a főrabok szervezkedéséről, készülődéséről. Hanem azoknak is szállította a híreket. Egy szálíg hamis hírek voltak. A szabadulásról, vagyis az akkor uralkodók közelgő bukásáról, illetve a helycseréről. A közhangulatról, ami nemsokára elsöpri a kormányt. Rendszernek mondták akkor. Hogy megbukik a rendszer. Azok meg odabent inkább neki hittek, mint a rádiójuknak. Arról tudták, hogy hazudik, mert ők maguk is arra használták régebb. Hanem az ő – léz, mondtam magamban – híreitől előbb megvigasztalódtak, aztán reménykedni kezdtek, hova tovább meg már készülődtek. Jól adagolta a híreket, olyan jól, hogy észre sem vették, hogy adagolva vannak. És minél eufóriásak lettek ezek a reménytől, annál inkább elborult a látásuk, a józan eszük, és annál többet beszéltek: gyártották magukról a híreket az igazgatóságnak meg nekünk. Időbe telt, amíg rájöttünk, hogy egyik információ sem igazi: hamis hírek hatására tápláltak hamis reményeket, és hamis reményeik készítették őket valótlán tervekre. Hanem időközben, amíg ezt tudatosítottuk: az ő kezében voltunk, utána igazodtunk, ő manipulált bennünket. Az egész apparátust, az egész kormányt egy kis senki, egy vidéki börtönből. Aztán már késő volt. Na, ilyen ő – léz, visszhangoztam odabent. – Maguk is, odakint, más országban mindent elhisznek neki. Csak mert úgy kényelmesebb. Beszéltem már magának az öncsalásról?

Az öncsalásról én beszéltem magamnak, talán a múzeumban, és jelenleg, délelőtt fél tizenkettőkor, a dutyánban nem ez érdekelt.

Először láttam itteni embereket. Országglakókat. Civileket.

Hárman voltak. Ketten az egyik sarokasztalnál ültek. Alacsony asztalka volt, nem lehetett szembeöklődni egymással bizalmas beszélgetésre, a két férfi keze is mindegyre elsiklott felette. Úgy tűnt, mintha mindenre legyinténe, noha egy szót sem szóltak. De legalább nem döntöttek fel közben a pálinkáspoharukat. Négy üres és két tele pohár állt előttük, az italnak meg olyan sárgás volt a színe, mint a kocsmai fénynek. Egyetlen villanygőz világította meg a helyiséget, és egy kissé a kinti tél. A gyér napsütés panelházak faláról verődött vissza és be az ablakon, el a két emberig, és tőlük már nem messzire. Bennünket inkább takart, mint mutatott. Nem bántam: restelkedtem a bolyhos felöltőm miatt, túl elegánsnak hatott, olyannyira, hogy a két italozó is felfigyelt rá a homályhoz szokott szemével. Ők nem szégyenkeztek, engem megpillantva otthonosan, magabiztosan, már-már kihívoan elterpeszkedtek vékony, gyűrött öltönyükben. Ekkor villant belém: lehet, hogy vasárnap van, munkaszünet. Ezért a sötét öltönyök, azokhoz a vastag gumitalpas félcsizma. Az egyik pár élénk sárga.

A férfiak még össze is súgtak, talán az örömtől, hogy akadt mondanivalójuk. Aztán az egyik ásított. Ő volt a természetesebb. Neki volt nagyobb a szája, méretre is, hangra is. Hangosan, szinte harsányan ásított, és akkor elfehéredett vörhenyes bőre az ajkai körül.

Jelentéktelen mozzanat volt – a kitátott száj és maga az ember is körülötte –, de legalább valóságos. Nem kellett ahhoz

rokonszenvesnek lennie.

Asztaltársa kisebb volt, egyenesen vézna, mégis rajta feszült varrata szakadtáig a zakó. Lehet, hogy az iskolás fia zakóját vette kölcsön egy üzleti tárgyaláshoz, amit a behemóttal folytatott, habár láthatólag kevésbé kecsegtető reményekkel. Mondjuk, egy konyhai gázpalack megvételéről. Vagy eladásáról. A természetes férfiú olyannak látszott, mint akinek több gázpalackja van. A kis ember afféle volt, aki el sem jut az alkuig. Ahhoz borotválkoznia kellett volna legalább. Ritkás sörtéje összesen csillogott a látómezőm peremén. Nem tudtam segíteni neki. Rajta.

Harmadik férfi is ült a teremben. A terem közepén, térdére könyökölve, a söntéssel szemben. A söntés lambériázott falból nyíló, félköríves odú volt, BAR felirattal a körív csúcsán, és egyforma italos palackok álltak a hátsó polcokon. Minden palackban ugyanaz a világossárga folyadék, bor, konyak vagy másvalami, ujjnyi sötét üledékkel az alján.

A harmadik férfi nagy, színes képet nézett merőn a magányos asztalától. A kép a söntés fölött függött, aranyozott keretben, és rúzsos ajkú fejet ábrázolt. Izé volt a falon. A harmadik férfi velőig ható némasággal bámulta. Ő ugyan minek nevezhette magában Izét? Percekig ez volt egyetlen gondolatom.

Ez a férfi foszló, kirojtosodott aljú pulóvert viselt és gumicsizmát. Azzal karistolta a betonpadlót az asztal alatt. Különben nem mozdult. A pulóver zöld volt, akárcsak a kalap a férfi fején. A zöld kalapon izzadságfoltok voltak. Az izzadságfoltok sötétebbek voltak.

A három férfi egyszerre gyújtott cigarettára. Feltehetőleg ütött a dohányzás órája.

Orrba ütött a füstjük. Ez volt az első nem hivatali, mondhatni szabad szag, amelyet ebben az országban megéreztem. Ugyanolyan volt mind a három.

A szárnyasoltár-szerű söntésben megjelent a kocsmáros, véres fehér köténnyel a hasán. Valami gyöngyház-színű nyakot törölt kezéről egy lucskos rongyba. Kísérőm feléje kacsintott, és magasba emelte egy ujját. Mutatott is, intett is vele. A kocsmáros megtöltött egy korsót sörrel és poháryi sárgás italt öntött belé. Pálinka lehetett, „gyorsító”. Odahozta. Mondtak egymásnak valamit, a kocsmáros bólogatott, és ettől kockás kalapja alól verejtékcsepp hullt homlokáról az asztalunkra, cakkosan szétterült a műanyagon. Megéreztem rajta a bőllérszagot: zsír, pörkölt sörite, kiontott bendő. Nyilván ő vette meg természetesebb kocsmavendégétől a gázpalackot, annak a lángjával égette pozsgásra, hólyagosra a sertésbőrt holmi hátsó udvaron. A zöld pulóveres férfi a helyiség közepén vadőr lehetett. Akkor pedig a leölt állat: vaddisznó. Volt. Ezek pedig nem vendégek, hanem üzletfelek, és áldomást isznak. A vézna ember szállította a fűszert, vagy adta tovább – feketén – a húst. Vagy mindkettő.

Jólesett mindezt megérteni. Nem képzelgés volt.

– Néha beülök ide – mondta kísérőm, fölőselesen: tudtam már magamtól, hogy törzsvendég, és magasba emelt ujjá nem egy korsó sör, hanem egy adag hús rendelését jelezte. – Rendes emberek – mondta. Aztán még azt is: – Ki-ki abból s úgy él meg, ahogyan tud. Érti?

Nem franciául beszélt.

– Nem értem – mondtam. – Miről van szó?

– Magáról – felelte. – Meg a klienséről. A boszorkányról.

– Kiről?

– Haza Bércnérről. Róla még nem beszéltem.

Izénéről akart tehát enyhe kis borzasztóságokat előadni.

– Ne vacakoljon – mondta. – Elvégre még párfömöt is hozott neki ajándékba. A kedvenc márkát. Tudja, melyik a kedvence? A legdrágább. Ez a magáé elég sokba került?

– A cég ajándéka.

– Olyant még nem szagoltam.

Igyekezett visszatérni a humorához. Úgy könnyebb. Hagyni lehet, hogy félreértse a másik a szójátékokat, sugallatokat (pontosan értse tehát), de szükség esetén át lehet hárítani rá emiatt a felelősséget. A nyelvi nehézségek is szolgálhatnak mentségként, sőt alibiként, persze. Én is tudtam, hogy mondják itt: *merde*.

– Csakhogy soha nem tudja lemosni magáról a szarszagot – mondta kísérőm. – Kenhet magára bármit, mégis mocskos száju falusi cseléd marad. Még mindig késsel próbálja enni a zöldborsót, de a szemek állandóan legurulnak a kés lapjáról. Ezért aztán minden hivatalos vacsora alatt át kell öltöznie. Emiatt a sok estélyi ruha. Na, meg szereti is a puccot. Tudja, mit mondott nekem magáról? Etessétek-itassátok torkig a nyavalyás csigazabálót, küldjétek rá egy kurvát, amelyik nem fingik kefézés közben, aztán küldjétek haza a francba.

Most meg kellett volna sértődnöm, és azzal személyesen érdekeltté válnom. A felháborodás is ellenfelünk cinkosává tesz. Csakhogy túlságosan csinált volt a szöveg: irodában képzelik el, szerkesztik meg így a szítkokat. Ha sértett valami, úgy az, hogy alábecsültek holmi titkosrendőrségre szegődött tolnokok ezzel a könyvízü körmondattal. Lehet ugyan, hogy előítéletzerű tévedés folytán annyira kifinomultnak vélték, feltételezték, már ennyitől is vérig – bizony ám, a kiontott vérig – sérthetnek. Különben kísérőm nem közli velem a csinálmányukat.

Azt nem bírtam kihüvelyezni csupán, miért kellett volna nekem meggyűlölnöm Izénét. Hacsak az egészség nem bevezetőnek szánta a vén ezredes, hogy aztán nyakló nélkül szapulhassa, én meg az indulattól feloldódva, mintegy védtelenné válva egyetértsek minden mocskos szóval, sanda célozgatással, sőt kielégüljön a haragom, még mielőtt egészen elönt. Miért jobb nekik, ha gyűlölöm, nem csak megvetem? Na jó, utálok is. De hadd utáljam én magam, önként. Alanyi jogon. Akár ok nélkül, oktanul.

Mégiscsak bíztak bennem ezek, vagy csak a profizmusomban. Nevetséges, sőt röhejes volt, hogy abban bíztak, el tudom rejteni a belém táplált gyűlöletet, amikor majd szemtől szemben állok Hazabércnével, és ártalmatlan – igenis, ártalmatlan – szépítőszereteket kínálok neki. Hacsak ki nem cserélik időközben valamelyik darabot, amint azt az éjjel egy kétségbeesett cédával megüzenték. Leginkább a pénisz-alakú rúzsra tippeltem: ónagysága arra biztosan ráharap, a szó bármely értelmében. Jobb híján.

Elképzelttem egy kellő méretű, lágyan illeszkedő rúzsruhat testvibrátorként, és még azt is, hogy intézményemtől jutalmat kapok újításomért. A reklámszöveg pedig: Alkalmas alsó és felső ajkakra egyaránt. – Úgy élveztem, kivörösödött belé mindenem. Te mindenem! – mondja a Diktátor neje.

Alpári ötlet volt, de úgy véltem, csupán mások disznózkodását viszonzom velem, ide érve azt is, amit az élemedett ezredes mesél ezután.

– Halljam az újabb mesét – mondtam neki, de ő türelemre intett, amíg megérkezik újabb korsó söre a belesüllyesztett adalékkal. Ez alkalommal a kocsmáros a húst is kihozta egy reklámszatyorban.

– Megkérem – fordult felém kísérőm –, ezt majd maga vigye. Én szolgálatban vagyok, nem cipelhetek csomagot.

– Nem, ha egyenruhát visel.

– Anélkül is mindenki ismer a környéken – mondta. – Két utcával arrébb születtem. Munkáscsaládban! Kazánfűtő volt az apám. Azt

mondta legalábbis. De szerintem csak takarította a gőzkazánokat.

– És Hazabércné volt a szeretője – kajánkodtam.

– Miért ne lehetett volna? – kérdezte. – Lehetett volna.

– Nem fia maga a nagyságos asszonynak véletlenül?

– Akkor én már nem itt lennék.

– Hanem magas állásban.

– Magasan, persze, egy faágon az elfelejtett erdőben. Lágerben lennék, vagy életben sem. A tanúk el-eltünedeznek. Ilyen a tanúk természete.

– A fiúké nem annyira – mondtam.

– Fiúnak lenni annyit jelent, hogy tanúi vagyunk szüleink bűneinek. Saját kivégzésünket is beleértve. Úgy, hogy ezt hagyjuk is abba.

Elrontottam a kedvét. Szinte beleitta magát a kriglibe, úgy rátapadt. Eltűnt benne az arca, sápadt homloka látszott ki csupán, és a két füle. – Magának a korszéval együtt most három füle van – akartam volna mondani, de beláttam, hogy nem érti a tréfát, ha nem ő találja ki. Vagy helyette valakik.

Bejött egy nő a duttyánba, utána meg gőzölögve a hideg. Leült az egyik asztalhoz, és hagyta olvadni csizmájáról a havat, le a többi közé. Fekete tócsákban tocsogtunk, most már hatan: a természetes és az apró, a zöld pulóveres férfi és a barna nő, ráadásként én a kísérőmmel. Hatból négyen cigarettáztak, mivel a nő is rágyújtott. Cigaretás doboza lágyan, öngyújtója fémesen koppant az asztalon. Illatosan áradt felém a füstje a három keserű füst között. A hatból ketten, a nő meg én voltunk a jól öltözött kakukktojások. Ő egyenesen prémbundát viselt, otromba csizmája nem illett hozzá, de hosszú téli utakra alkalmas lábbelinek volt vélhető. Ennek ellenére kocsiból szállhatott ki: bundáján nem látszott a melegben gyönggyé formálódó hó nyoma. A mi kabátunk minden szőre-szála végén vízcsepp remegett és lassan ivódott be a szövetbe. Derekasán belefűledtünk a felöltőnkbe.

A nő nyilván ivott volna valamit – már csak ürügyként is –, a kocsmáros azonban kint turkált valahol az ezüstös bönyék, gyöngyházszing fodorhájak, meleg belek között. A magára hagyott nő nem jártatta meg tekintetét, szokás szerint a helyiségen, maga elé nézett vagy ki az ablakon, mint kinek bánata van. Ha volt is, nem kocsmába illett.

Szemlélatomást elaggó kísérőm áttolta elém a söröskorsót, könnyen csúszott a saját levén.

– Ezt kóstolja meg – mondta. Bármit mondhatott volna, messziről úgy látszott, beszél hozzám, és ez volt a fontos. Ez volt a dolga. A szolgálati feladata. Amikor aztán mégis belekezdett, az a gyanúm támadt, kötelemszegést, egyenesen függelemsértést követ el. Humorosan, könnyedén kellett volna mesélnie holmi főbenjáró ocsmányságokról és magasságos elkövetőjükről, de mindhiába erőltette a lenge szárnyalást. Kötelességszerűen adta elő a mondókáját, helyel-közzel mások által kimunkált fordulatokkal, élcekkel.

– Igyon egy kortyot, az isten szerelmére – mondta. – Barátok vagyunk elvégre.

Savanyú volt.

– A habot rá mosószerből csinálják – mondta. – Mosószert raknak a sörbe, hogy ne kelljen sokáig erjeszteni. Azért nem lehet mosószert kapni. A sörtől rossz a májunk.

Bizalmaskodva kintlódott, hogy megtalálja az előírt hangját, én pedig már-már megszántam, aztán úgy döntöttem, hadd szolgálja meg a bérét, nem segít nekik. Nyelvem hegyén volt pedig valami csacska bölcselem a sör, a szánk íze és a hatalom áporodott keserűségéről és ezek nem túlságosan okkult, még kevésbé elvi kapcsolatáról a fejünkben, de még a savanyúnak mondott asszonyokról is. Bármely hazugság megtette volna, ha eléggé könnyed.

– Azt hiszi ön, barátom, hogy a francia rúzszt, kölnit, vagy akár pezsgőt Távol-Keleten hamisítják? Nemde?

– Nemde – közöltem.

– Maguk a nagy szabadságot arra használják, hogy előítéleteket gyártsanak, nem csak kozmetikumot. Közben túlságosan is hisznek a szemüknek. De látnia kellene önagsága gyarait. Állami gyarak, persze. De önagsága nálunk a fő-fő szépművészeti és divatszaktört. Divatdiktátor.

A „divatdiktátor” volt az első hivatali élc. A szó második felénél, egyénivé színezve, kacsintott is mesélőm.

Rábólintottam a kacsintásra.

– Egyszóval, lopják a találmányaikat. Maga, barátom, azt gondolja, ajakra, pofára kenik majd a mintakollekcióját? Magára keni, persze, önagsága. De előbb kielemezik az összetételét. És néhány hónap múlva nagyjából ugyanilyen áru jelenik meg, főként a harmadik világban, ahol a kutya sem ellenőrzi. A csomagolás is hasonló lesz, a két márkánév legfennebb egy-két betűvel különbözik. Az ár, nyilván, alacsonyabb, mint a maguké. Azoknak a koszosoknak épp megfelel, a minőség is, az ár is. Csak azt nem értem, milyen púdert használhatnak a szerencsének.

Elsültni látszott a második rendőri tréfa.

Ittunk rá, előbb én, utánam ő. Én alig, ő bőségesen. Csúszkált a krigli az asztalon. Halk sikongást hallatott. Helyettem talán.

– Örvendek azért, hogy nem fegyvert hozott – mondta. – Jó, tudom, elsőre arra gondolt, mert maguknak erre jár a kiművelt eszük: az ajakír is lehet fegyver. Megmérgezzhetik, például. Én azonban igazi golyószóróra, aknavetőre gondolok. Azoknak még jobb az áruk, a kereslet is nagyobb irántuk. A niggerek inkább lőnek, mint rúzsozzák magukat.

Élc: három. Helyesbítve: négy.

– Az arabok – helyesbített. – Az araboknak úgy kell a géppisztoly, akár a betevő rúzs. Jut eszembe, világosítson fel: az arabok a harmadik világba tartoznak-e? Nem másért, de ők csak félig olyan feketék. S mi van a sárgákkal?

– Nem tudom, mi van a sárgákkal.

– Azért, ha jobban belegondol – melázott –, az ember, de főleg az asszony ugyanúgy tartja szájához a rúzszt, mint a pisztolyt. Maga szerint nem öngyilkossági kísérlet a szépítkezés? Főként, ha férfi rúzsozza magát.

– Konkrétan, melyik férfi pirosítja a száját? – kérdeztem. – Ez apróság csupán.

– Konkrétan? – kérdezte.

– Úgy. Ki a célszemély?

– Konkrétan ahhoz magának semmi köze, barátom.

Rápillantottam és azt gondoltam: egy-null, javamra, pontosabban: egy-null ide. Ide, nekünk. Nem javunkra, még. De azért, csakazértis: egy-null. Kimondtam kedvenc francia szavamat, szinte az egyetlen:

– Merde.

Elhallatszott a bundás nő asztaláig. Kísérőmet kivéve vélhetőleg egyedül ő fogta fel a csehóban. A szót is, hangomban a diadalitasság magas fekvésű zöngéit is. Talán a mély, rekedt, torokhangú elégtételt is az alján, azt a kis rőfögést.

A három férfi csak ült magának. Szemközt velem a negyedik, az én emberem, valami egyetemes minta szerint a zöld pulóveres vadőr tartását vette fel: az asztal felett mereven előre feszült a könyökén. Dühbe gurult, vagy kétségbe esett, nem tudtam eldönteni. Azt viszont tudtam: én itt sérthetetlen vagyok, és ez az önhitt tudat újabb elégtételt okozott. Kapjátok be! – rikoltottam magamban. Ez itt

megkapta a magáét, és viselte is, láthatólag. Láttam. Öreg volt már ahhoz, hogy rejtteni bírnia. Öreg volt, és rosszul tanulta meg a leckét. Öreg volt és csalódott. Nem bennem, talán nem is önmagában, hanem a tökéletesnek tartott felsőbb forgatókönyvben, mely szerint dolgozott, és azzal együtt talán a felsőbbbségben. Sőt, az egész intézményben, mely képtelen volt megalkotni számára a megfelelő kifejezéseket, hézagmentessé tenni a gondolatmenetét, még ha annak végső célját elhallgatta is előle. Magára hagyták mégoly kurta útján, és elmulasztották figyelmeztetni a veszélyekre, s hogy nem igazodik el köztük a pusztá rutinjával. Ott ült, félrészegen és magányosan, akár a párizsi forgatagba keveredett paraszt, aki azt se tudja, mit mondjon majd, ha dolga végezetlen hazaér. Lehet, hogy máris sorolta magában a mentségeket, amiért öreges szószátyárságában elárulta a forgatókönyvet – a létezését –, és legfőbb ellenérve az lehetett, hogy nem látta át a teljes dramaturgiát. Miért nem szóltak? Szerintem ezt hangicsálta, ismételte abban a hatalmas ürességben, amelybe vereségével került hirtelen, békés sörözgetés közben, amit szintúgy le kell tagadnia, mint balfogását, amivel megadta nekem a lehetőséget a visszakérdezésre. – Miért nem szóltatok? – Lefogadtam volna, hogy azt forgatja magában, örök barátságot ajánl, és cserébe a hallgatásomat kéri. Tartott még annyira hiszékenynek. Bizonyára megmondták neki, hogy naiv és tájékozatlan vagyok. (Éppen emiatt esetleg veszélyes is, hiszen kusza bolyongásaim során olyasmibe tenyerelhetek, amit nem ők raktak eléem.) Külföldi vagyok, elpuhult és tudatlan, nem edzettek meg az övéhez fogható tapasztalatok, a három műszakos szolgálatok a hivatal alagsorában és az utcán, majd egy oldalsó őrmagyi irodában, különben is, másra jár az agyam: arra, amire a végbe hanyatló messzeségben kitanítottak, vagy csak öntudatlanul magamba szívtam.

– Ahhoz mit szólna – vetette fel a fejét –, ha én most rendőrt hívnék és lefogatnám feketén vágott hús birtoklásáért?

Az asztalon, reklámszatyorban, könyökömnél feküdt a meleg hús. Azon kívül volt még valami valóságos: a megalázott, elhagyatott titkosrendőr dühe és kisszerű fenyegetése egy érzékszerveknél felfeslett, rücskös bőrszakban, ami ő maga volt. Vereségének bizonyosságaként hatottak.

Egy-null, barátaim. Ide.

Bodgán László

Az erdélyi mocsár

Gellért Sándorral, Csikszeredában, egy vendéglőben kibékülénk.
Kérdi megintcsak: Ady vagy Sinka? Melyik a poéta-óriás?
És ne is halljon a kávéházi rímkovácsokról, mert begurul.
Kosztolányiról, se Tóth Árpádról. Hát olyan mindegy. Kis senkik ők!
Babits vagy Lőrincz? Rím cemendéi! És ráadásul: vers-árulók.
Nyugatos álság. Cifrálkodások. Elhihetem, hogy nem magyarok.
Nem érezni poézisükben Hunor vagy Magor rémálmaikat.
Dúl király három világszép lánya víziókban nem istenül.
Hagyjam már őket! Ne mind idézzem! Sűrű erdő ez. Eltévédünk.
S ha ki is jutnánk? Mit érünk el vele? Az erdő szélén ott a mocsár.
Nagyobb, mint egykor az ecsedi láp volt s ottan tanyáznak a démonok.
Mélyen Atlantisz harangoz egyre. Üvölt a tévé. Nem hallani!
Ezért, mikor kikel a démon, hogy elragadjon, védtelenül
mormoljuk egyre: még nem lehet vége! Oltalmaz minket Úristenünk!

2003. június 29.

Sugás I

...És mi csak ültünk a Sugásban. A problémák összekészülődtek,
a párt-ban öntisztulási folyamatok, nagy átrendeződések
követték egymást, hogy azután példásan még rosszabb legyen minden.
Különös fényben ragyogott a Nagy Protokoll...
...És mi csak ültünk a Sugásban: megtörtént az ideológia,
zajlottak a dolgok, begyűrűztek a történetek,
az elvtársak örült táncban követték egymást a vezető posztokon, útra keltek a vándorcigányok
és a vöröshangyák,
megalvadtt a tej, elrepültek a sültgalambok, fortyogott a puliszka.
Gyűltek a tanulságok, az él-táncosok Moszkvára vetették
vigyázó szemük, de Párizsra kacsintgattak...
Gyerekeink felnőttek, dolgaink romoltak, öregedtünk,
egyre kilátástalanabbak lettek a viccek is. Eltűnt a jövő.
Elszállt szeretőink Friscóból, Stockholmból üzentek: „gyere!...”

2003. június 29.

Sugás II

...És mi csak ültünk a Sugásban. Vodka. Sör.
/ha éppen nem volt olajos, jól is esett.../
Egyre többen álltak fel az aztaltól és indultak el
Napnyugatra vagy a Boldog Vadászmezőkre,
„mely vadászmezők – mondotta volt egy szerb származású,
de németül beszélő, marxizáló indián / a la Defa Berlin/ -
ránk várnának, ha lennének, de sajnos nincsenek,
ezért itt a földön kell irtani az imperialistákat!...”
...És mi csak ültünk a Sugásban. Nyár lett és tavasz és tél
és megint lassú, melakóros székelysárga őszök jöttek,
megkezdődött a falurombolás és mi a megmagyarázhatatlan
események résein át, félszemmél az emberarcú buldózereket figyelve
egymás elszánt arcába meredhettünk, miközben feltámadt
és úszult a xenofob nacionalista propaganda és nem volt holnap!

2003. június 29.

Sejtelem

-hallgatni Arany-

Életem ötvenötödik évébe,

*nem köt engem a jó isten kévébe,
bé is rak régi rakott csúrébe.
Új gabonát sem vet értem cserébe.
Elveszített agyhalál és szívhalál.
Guttman úr is csak másoknak prédikál.
Missz Embolia sem jön el énértem.
Combjai közt más fuldokol. Én még nem.
Partról integet, füttyül néhány tahó
kékharisnya és pasasér. A hajó
elindul már lhaj-Csuhajdiába.
Lhaj-tyuhaj, nagy eszünknek nincs pártja!
Ha lenne is, kik vethetnének össze?
Most fogadjuk a világot örökbe.*

2003. június 3.

A vodka hiánya

*Borisz szerint (szociológus a Harwardon, de hazajár!)
Gorbi bukását a vodka elvonása okozza...
A helyzet '91 februárjában katasztrofális. Nincs ital.
Órjög a proli a sikátorokban. Káromkodik a muzsik,
„Már vodka sincsen, baszd meg, mi van ?!” kérdezik a medveszerű
oroszló költőt /képviselő is/ Szuzdálban, egy pincebár előtt.
Itt három rubelért végre kapunk almabort. /Miheztartás végett
akkor öt kopejka egy metrójegy, 2 rubel a Tersánszky összes./
Márius felderül. „Mit vigyorogsz?” – kérdezem amíg a költő
a vladimiri nagyfejedelemségről értekezik, bár láthatja
minket megfertőzött a zsidó-bolsevik-szabadkőműves
világösszeesküvés szelleme. „Ha egyéb haszna nem lesz –
így Márius –, legalább fosunk, Ó, a diaré...” De még nem tudja,
hogy a vonaton jön majd rá, ahol sajnálatosan sincsen klotyó...*

2003. június 2.

Lázáry René Sándor

Párisi Catullusok

LVIII.

*Nézd csak, Claude, az a Claude, kit úgy imádtunk,
Pajtás, Claude, kit a bús René magánál
Is jobban szeretett – ma már a Montmartre
Lámpás szegletein, sikátorokban,
Lépcsőkön s kapualji szűk közökben
Lötyty pezsgőt nyakal, és kitárt torokkal
Szopván megfeji Páris úri kasztját.*

LX.

*Hiéna szült-e tán szomáli sziklák közt,
Vagy szirti Scylla véresen vonítván tojt
Világra téged ily sötét, süket szömynek,
Hogy megveted, ki esdekelve szól, kérlel,
Konok lotyó, te gőg szukája, vadszívű?*

LXXXV.

*Gyűlölök és szeretek. Kérded: mért? Nem tudom. Érzem:
Így pörög, egyre gyötör, szaggat a kín s a gyönyör.*

Páris, 1883. márczius 27–28.

Tandori Dezső

A tűz testcsonk

*Az írás mottója
Leléptél mind a 64 mezőről?
A 65. mező támad!
Nem lépsz le a járdaszegélyről?
Felhajtának utánad.
Vágyol még,
eleged az egészszööl?
Csak arra, hogy ezt is utáljad.*

*Barátaimnak,
c/o Füzi László
Kecskemét*

Az írás teste (testcsonkjá)

(„Mi lett volna milyen, neki?”)

Hát akkor ezt most nehéz írni. Holott ha nem, akkor sem megy. „Az írói élet, lét.”

Mondható-e: 2003. június 30-án történt?

A keltezés csak rendben, de nem történt semmi. Történni nem. Már attól függően, mi a törtézés.

Legalább egyetlen haszna, szeretném, ha lenne itt ennek azért mind. Hogy: van végre valamim, ami velem, kizárólag velem elintézhető. Nem kell jelen állapotokat, világot, embertársi kapcsolatokat, hanyatlásokat és – valódi vagy álságos – felemelkedéseket szidalmazni... a kor, megint a kor. Nem! Tiszta viszonyrendszerre tettem szert, s legfőljebb arra jöhet gúnyos mosoly, hogy: „Viszonyrendszerre? Hát te még meghalni is csak relációban óhajtanál?”

Nem óhajtanék meghalni. Holott élni sem óhajtanék. De ha valamit, hát inkább ez utóbbit. A relációk miatt.

Meg mert a jelzett napon rájöttem: meghalni sem olyan egyszerű. Ennyiben József Attilát – ígérem, Szép Ernő dolgában visszafogom magam! – felül kell bírálnom. Itt csak meghalni sikerülne?

Másrészt mi az az „itt”?

*

A helyszín, nem vitás: Buda, úgynevezett Víziváros, Clark Ádám tér. Hétfő van.

Nem tartunk idehaza szeszes italt. Újabban végképp nem.

Régebben is csak úgy volt ez: maradt másnap reggelre. A legrosszabb, az ilyen italféleség. Már ha olyan bor, amelyet én venni szoktam volt.

Színjőzan voltam.

De vajon? Mikor is írta Kosztolányi a hajnali részegség versét? Élete vége felé? Ugye.

Gonddal vágtam neki az átkelőhelynek. Szabályos helynek, figyelmesen.

Mondom, vajon?

Mi a „figyelem”? Meghatározható-e akaratlagossága? Van-e szándékának okvetlen értelme?

*

A tűzoltóautó alighanem a Fő utcából jött.

*

Az egész: mintegy teljesen „kilassítva” történt.

*

Már jól értem, miért nem fűlt a fogam ehhez az íráshoz. De összejegyzeteltem hozzá annyit, hogy hosszú ideig lenne, híján, hiányérzetem.

Újabban sokat „foglalkoztam” a körrel, egyáltalán, a vonalakkal: összeállhatnak-e? Nem marad-e pontjaik (azaz akkor még nem az ő pontjaik! mert nem állnak össze belőlük), alkotóelemeik közt mindig egy bizonyos távolság? Hagyjuk. Az egyenessel, az érintővel is foglalkoztam. A Clark körforgalmú tér. A Fő utcából jövet be lehet hajtani az Alagútba, akkor hamar elhagyjuk a kört. Lehet azonban a Lánchíd utcába, netán a körforgalmat majdnem teljesen „beírva”, a Lánchídra is igyekezni. Az ábra ilyesmi:

1 Lánchíd, 2 Fő utca, 3 „A virágágyas kör”, 4 Lánchíd utca, 5 Alagút, 6 Az átkelőhely két kis szigete, 7 Hunyadi János út (itt nagyjából érdektelen)

(Csak az a rettentő furcsa, hogy ez az ábra: jószerén testcsonkom ábrája! De erre mindjárt rátérünk.)

A tűzoltóautót akkor pillantottam meg, amikor kb. az X-szel jelölt helyen jött. De merre?

A „b” irányba megy? Marad az „a” sávon, s netán a H. J. útra kanyarodik fel?

Majd később itt a technikai részletekről.

Megítéltem a helyzetet (a két szigetecske közt állva). Lassú voltam, nehéz cipőben. Buszom a Lánchídról (a H. J. úton mentem volna tovább) nem jött. Néztam a hatalmas (sok tonnás?) tűzoltóautót. Szerkocsi? Vízet szállító autó? Busznyi tömb, csak ránézésre is

nehezebb.

Mindegy az már húsz kiló felett, mázsza felett. Ejts a lábadra egy félkilós súlyt a konyhában, mezítáb állva. Bukj előre, nehéz cipőm, kelletlenül, mert nem akarod emelni a lábad, bukj négykézlábra, mondjuk, az Erzsébet-híd gyalogoslépcsőjén, majd meglátod, bár térdedre is zuhantál, mekkora ütés éri mutatóujjad, középső ujjad. Hetekig viseled a vértelen zúzódás nyomát.

Jött a tűzoltóautó. Az „a” sávról nyomult a 3-sal jelölt kör felé. Érintőben megy el, s vagy a Lánchídra (1), vagy a Lánchíd utcába (4) igyekszik. A Lánchíd utcába, ahol több, mint 64 éve lakom.

Nem emlékszem, miből ítéltem. A kerekékből? A kocsi „pofájából”? Eljön előttem. Álltam. Nem, dehogy, bemegy a körforgalomba.

Elindultam. Tévedtem. Megtorpantam szerencsére. Ahogy mondani szokás, közepes sebességgel bár, karnyújtásnyira előttem ment el a kocsi. Az Alagútba. Nem a „b” érintőn mégse, hanem a „c”-vel jelölt sávban.

Mit tehettem, hideg fejfel átmentem akkor már, az „a” sávban nem jött autó. Nem volt még nagy a forgalom.

Megvártam a 16-os buszt, felmentem a Várba, a többi érdektelen. Természetesen a „törtéteken” gondolkoztam. Korántsem lázas aggyal, nem riadtan, nem pánikban. Csak úgy.

*

Sem túl hidegre vennem dolgom nem szabad itt, sem eltúlozni. Nézzük így.

Jegyzeteimet máris elővehetném. 3–4 verset írtam már a dologból, nem is tagadom, s másutt, érintőlegesen (brr) felhasználtam. Hasonlatnak, mintegy.

Mi történt?

Ez a kérdés hamarosan eluralkodott agyamon.

Nem állítom – ahogy feleségemnek, mikor emez írás tervét elmeséltem neki, mondtam –, hogy azt a változatot véve alapul, mikor két lábamat lapítja palacsintává az első két kerék, aztán esetleg a második, felém eső kerék-pár áll meg rajta...

Máris borzalmas. Nincs rá szó.

Nos, akkor esetleg el is válik törzsemtől a két láb, magam – ha élek még egyáltalán, ha kómába esem, ha magamhoz térek, de mint kicsoda már? mint kicsoda? nem vagyok perverz, nem kérdezem orvos barátaimat, például az lg. Orvostan igazgatóját, sokszoros jó szaktanácsadómat, dr. S. P.-t, aki az Alagút túlfelén lakik –, igen, magam akkor egy égő, agyonra vérző testcsont vagyok, karral, fejfel. Egyszerűen így? Fél karral. Hagyom.

Ez a tűztestcsont, mondom, nem lett úgy „bálványom”, fétisem, nemnem ül, mint – mondjuk – véralabástrom majom képzeletem szobadiszpolcán, nem lengetek körötte, szegényem, füstölőt; nem lett, ismételjem-e, beteges kényszerképzetem. De mi itt az egészséges, mi a beteges?

Képtelen, érvénytelenné vált fogalmak.

*

Itt – azok. De mi *van* akkor „itt”?

Hogyna álltam meg „mégis” a kocsi mellett?

Szerencsével? Lassúságból eredően? (Brr, e kifejezés!) Volt olyan, agyamban, talán, hogy átvillanni! Mert mintha a szemközi járdához közeli „a” sávon nem ígérkezne autó. Sose tudni azt! Megálltam.

Mit éreztem? Nem tudom. „Hajszálon múlt?” Ezt nem. Semmit se gondoltam... többet annál, mint hogy „ejha”, vagy „nahát”. Esetleg: „Phúha...” Leírhatatlan hangjelenségek.

Ami azonban leírható, azt le is írom. Csak azt fogom leírni. Jegyzeteimet a végére ömleszttem. Megy egy darabig még jól, „fejből”.

Az volt hát itt, hogy a tűzoltóautóval „szemben” nem voltam erőszakos. Amikor az Erzsébet-híd lépcsőjén „orra” buktam, oka nem lehetett több: mintegy megtagadtam a járást. Megtagadtam, mert – szinte ugyanebben az időben, mint jún. 30-án, reggel hétkor – valahová igyekeznem kellett. Majd e 8 órára tűzött program (istenem, könyvek gépies leadása és felvétele egy boltban! mely 8-kor nyit csak, nekem „szinte déli” már!), e szabadságom-rablódása után 9 óra, negyed 10 között „a város másik végén” (na, jó ég, a 2-es villamos vagy a metró a közelébe visz!), ráadásul pénzért, kellett megjelennem. A könyveknek és a pénznek sem örültem. Holott gyötrelmem behajtani minden második honoráriumot. S ezek nagylelkű emberek ott! (A negyed 10-esk.) Mégis úgy éreztem, megrablódtam. Attól a szabadságomtól fosztottak meg (a körülmények), hogy én a várost csak úgy, kedvemre (ugyan! piacra bevásárolni, valahol gépiesen bort inni) járom.

*

A testcsont rángásai

Közbevetések: „Ne írjak másokról!” Jeligém volt ez, mégis említettem újra a rossz honoráriumokat. Visszavonom (az említést, itt).

Aztán: kocsmák. Hiába mondta feleségem, mondták (nem mondták) mások: ha nekem elit nivójú emberek sem egészen nivók, hagyjam a kocsmák népét. Nem finnyás elitizmusból, de hagyom, hagynom kell e népet. A napi 7 dl-t inkább hazahozom. Nem szegem meg a „Nem hazahonn!” jelszavát, mert... stb.

(Ma, ezt az írást megszakítva, lenn jártam. No, máris akkor...)

Sajnálom.

*

Mi volt a lényeg?

Borzalmas kérdés (íróilag).

A lényeg, s nem íróilag, ez volt:

a kocsmában, ahol ma jártam, előhozta: Kosztlányi? Babits? ha cserélhetek volna? Rák, rettentő vég: vagy tündökletes művészi pálya: melyiket választják?

„Zilyet nem válassza jaz ember”, a válasz. Kocsem.

Jó, mégis. Elmagyaráztam.

Eljöttem.

*

Technikai műveletlenség az oka, hogy nem tudtam: a kerekek *erre* mutatnak (busz!), mikor a test, a kocsié, *arra* (még).
Ezerszer láttam (busz). „A kompjuter működik rosszul”, mondja szeretettel tőlem mindig 100 forintot elváró hajléktalanom. Jó vicc, de bizonyos budai belvárosi részeken nem lehet egyszerűen *járom*, mert van 5–7 ilyen csavargónk (csavargód, csavargóm). De másutt is rettegek.

A kisember, aki a költészethez „asztán” hozzászól, mindenütt van. Kocsmában jobban megszólíthat. Netán maga a kocsmáros. (Nagyapám kocsmáros – is – volt Kecskeméten. Nem *azért* mondom.)

Tehát: a lényeg ez volt:

az
ami
eszméletem-nyelvem (írtam másutt)
teszi,
a más milyenség (Kosztolányi),
a különbözöm, tehát vagyok,
tette,
hogy a tűzoltóautó
várható
irányát,
még hozzá
abszolutisztikusan,
evidensen
másmilyenek, másnak láttam,
mint ami, amilyen
volt.
Ergo az,
amitől
én az vagyok, ami vagyok,
az vagyok én, ami én
vagyok,
az egyedi látásmódom, az, hogy megszoktam: „majd én megmondom”, s az akkor a művészi ábrázolás, ez tette volna, hogy
rettenetesnél
rettenetesebb
halállal haljak,
vagy
halállal egyenértékűen
maradjak
„életben”.

Ez tette volna.

Az, ami azt teszi, hogy én vagyok én,
tette volna,
hogyan én ilyen
iszonyúságos módon ne legyek többé,
ne legyek én
(minimum),
legyek a két hatalmas vágott, síneken szerezhető
(József Attila?)
sebből
vérezve, netán
csonkjaimra buggyant
hassal (57 kilóm helyett 87 vagyok!)

heverjek ott
köpetek,
szar,
aszfalt,
por,
minden szennyéletemben,
felnyitva így, így, ÍGY!!!!!!
egy tüzes testcsonk,

kétszáz méterre alig a helytől, ahol élek, ahol éltem, ahonnét külön „gond” volt, mozduljak-e bárhova. Na öcsi, bebasztál magadnak!!!!!!

*

Egy tüzes testcsonk

– „a tűz testcsonk”! –

maradtam volna

– a legolcsóbb, a legjobb? esetben?? mikor –, elegendő.

Dr. S.P. barátomat sem kérdezem meg, mik ilyenkor a túlélési esélyek, a „túlélés” szó végtelen megcsúfolása, szinte az, amit érdemel, bár nem mindig.

Tudni kellene hozzá, milyen %-ban élhető túl, ha pl. a két láb megy el –

– és jegyzeteim közt lesz elég utalás:

„szépen végezte/d, na, itt éltél, 64 évig, leléptél a sakkasztól, és EZ volt az 65. mező!" –
„kellott annyit finnyáskodni, kivel találkozol, kivel nem (nagyon tömörre veszem, kivel beszélsz telefonon, kivel nem stb.), ez lett!" – és összevissza, akármi. Kanállal szedték össze!

Még feleségem is, akár ha Dömiékre, mackóimra nézett volna, kikről azt hittem, nem lesz számukra megoldás, ha meghalok, ha meghalunk, még ő is, ha Dömiékre néz, óhatatlan ezt gondolta volna: „Te jó isten...!"

Mivel kotorják össze a szétlapított emberpépet egy aszfaltútról?

Hogy ne húzzam-nyúzzam, ez lett volna velem.

Slággal eltakarították volna, ami nem takarítható el másképp?

Maradt volna még vér s velő utánam?

Akadat volna magyarázat, hogy egy nagyobb sorba tartoztam, ahol ez jött? Vagy van rá magyarázat, hogy Petri meglátogat álmomban, Janikovszky, Balassa Péter, TERNYÁK ZOLTÁN, rendre mostanában, meghalt, megannyi kapcsolódás dolgomhoz, még valaki: ki is? s nem én??

Hogyan élek én?

Hogy megtaláltam, meg kellett találnom

a tárgyhoz illő, hű kifejezési formát?

S megvan, és ez létem végoka, egyelőre?

Ne mozduljak ki többé a lakásból?

Nem mozdultam ki, jó, hogy hajdani lakásunk

másik fele, a szomszéd lakás égett,

„nem voltam itthon", majd rámtörrik a tűzoltók,

s megmentettem így kutyánk, Szuszi

és madarunk, Totyi életét?

Hogy a kis piros autókat számoltam az ablakból egyre?

Hogy megcsodáltam, fentebbiek okán,

minap egy nagy darus tűzoltóautót?

Hogy a Rákosi-korszakban tűzoltótanfolyamra voltam kényszerítve?

Más korszakok is erőszakoskorszakok!

Minden korszak Rákosi-korszak, csak épp másban és másnak!!!!

*

A korszakok egyáltalán nem léteznek. Rákosi nem létezik,
a mai korszak létezői sem léteznek másképp, csak hogy

– mondjuk – a nyakkendőjükbe törlik a valagukat,

megcirógatják kollégájuk nevének valagát,

gecis fogpiszkálókat szúrnak a fasírtba,

Maldív szigetekre utaznak,

hazudnak nekünk??? Nem létezik minden, mindez, jó, nem hazudnak, jó, névre bontanám, melyik (angol?) miniszter, államtitkár, titkos tanácsos nem csinál ilyet fogpiszkálóval, nejjel, irodalmi vezető nem oly ocsmány féreg, hogy önemésztésül pócegödörre kéne változnia, mint Kafka Samsájának! Hagyjuk. A tűzes testcsont nem kívánja jogát.

Hát így mentem el otthonról, innen, egy hétfő reggel.

Hogy szakmám legegyszerűsebb velejárója révén

majdnem önmagam, önmagam majdnem legiszonyosabb stb., nincs szó, végét, vagy nem végét, még rosszabb, okoztam.

A tűz testcsont mégsem ül majmok és madarak és medvék közt

a kis polcon, pláne nem mások polcán.

Mit is mondhatnék még? Miket jegyzeteltem?

*

Hogyan függ össze mindez értelemmel? (Francot érdekel.)

Éjszaka, hajnal, józan eszmém: semmit se tégy, semmit se íj. De később ugyanezt a pia hatása is behozz. Akkor meg?

Igaz-e, nem igaz! hogy a világ iránt azt éreztem, amit a tűz testcsont (tud-e szólni még akkor? gondoljuk meg, árnyalati-finom, ennek kudarcai miatt lázadó életet élek, és akkor? és AKKOR? az, a tűzes testcsont, ha el nem vérzett, ha mérgeződése kómát nem hozott?) — oly mindegy.

Túl sok volt a kényszer-munka életemben?

Nem lettem miniszter, titkos tanácsos, nem vagyok Sir Geoffrey egy skót szigeten, nyugállományban, hogy – ha! – legföljebb egy adag cián végezzem velem?

Ide, a Clark aszfaltjába vezetett mindaz, amire törekedtem?!? ha tetszett, ha nem? Ez volt a tökéletes bűntény?Hogy elpusztítottam egyik felem? (Nem láb és törzs értelmében értve!)

S mondhatnám, tűz testcsontként, apám miért... anyám miért... de hát ezt átkok formájában megírtam rég, versben. Büntetésem ez lenne?

Ó, istenem, irodalom eszközei! Rosszabb ennél a kisember védelme sem lehet kocsmáros által, hogy aki nyolc általánost végzett, az is érdemel könyvet... jaj, hagyjuk! Ezért kellett ily bonyodalmasnak lennem?!

*

S madaram, Totyi... ahogy ittmarad.

S madaraim, medvéim emléke, ahogy itt.

Azok után hogy...

„Kanállal szedték össze a Dezsőt a Clarkon".

De hogyan fogok meghalni valóban?

*

Lemenjek még délután inni egyet? Ha minek, miért?

Tagolni a napot.

„Tagolták...”

Belerontott finomságaimba egy ilyen durva micsoda.

(Ugyan, hát mit kell finomkodni. A lényeg: tűzoltóautók alá ne menj.)

Mégis Szuszi (a túlvilágról) és Totyi, még él, mentett meg? Van ilyen? Mondhatom-e, hogy nincs?

ennyi finom kis önkezelés. Krémekkel, Ibuproccennel. Ahogy télen elestem a jégen, addig gyötörtem magam, rémes fájdalmak közepette, míg talpra álltam, nem adtam magam emberek kezére. Most? Nem lett volna jó választás! Emberek sikeres kezén is két láb nélküli nyomorék kosárember maradtam volna. Hogyan végeztem volna magammal? Így játszottuk volna a koala kártyabajnokságot itthon? NEM!!!

Mindig sokat akartam? Mennyiségre? Ez sok lett, ha valami, ez!!

*

Rettentő rossz írás lenne, ha ez elmaradna: „Még hogy ma, békés délután, itthon, egyedül Totyival, mindent a tűz testcsonkra vonatkoztatnék!? Micsoda mesterkéeltség lenne.”

Megyek holnap újra a piacra, megint a Clarkon

át!

*

Micsoda botrány lett volna. Botrányos halál. Nemcsak borzalmas, de botrányos, ha úgy tetszik. Erre voltak jók a mindenkori korai elmenések. Hogy hamar hazaérj. „Most hazaértél, öcsi?”

*

„Elzárkózásaid megérték?”

*

„A tűz testcsonk most a primitív istened?” Lehetetlen. Nekem nem. Még ez sincs.

*

Pedig istened és papod lehetné!!

*

Még a „sok”-ról. Kevesellél bármit? Ez nem elég?

ELÉG.

Abbahagyom jegyzeteim feldolgozását. Eldobom jegyzeteimet. Hagyhatnám őket múzeumra. Ajándékozhatnám munkatársaimnak akár Kecskeméten. De eldobom. Forróság. Lehülök. Talán le is megyek. VII. 20. dél.

Már másnap van, már fél egy van, fél öt van. Milyen lett volna a tűz testcsonknak másnap, fél egykor? Mi lett volna milyen, neki?

Jegyzetek

Nevek. Petri etc. Petri, György: magyar költő, bonyolult élet, „szesz”. Janikovszky, Éva. Vecsésen lakott. Kutyánkkal kapcsolatban Vecsésen jártunk. Kutyánk: mint totyi. Ott H.G.-ék, „kutyások.” (Janikovszky – Móra Kiadó: medvés könyveim kezdeti kiadója.) Balassa, Péter. Munkáim (eleinte elegyes) értékelője, sok-sok helyen publikáló társam (nem közös művek). Karácsonykor arany szalagot akasztott olykor kilincsünkre, kedves, bonyolult ember. Terveztünk sétát, a Naphegy oldalában. Az Alagút túloldalán lakott. Ternyák, Zoltán: pl. Hamlet alakítója. Ld. Hamlet-könyvem.

Tárgyi részletek

Rémes lett volna e halál. Törölt volna minden más szempontot. (Ld. a „sok” fogalma. Sok ló, sok kártyabajnokság itthon, sok írás; v. semmiből semmi. Az átlagolás v. kiegyenlítés, kölcsönös kioltás lehetetlenítője lett volna.)

Átlagolás: ugyanakkor átlagolt volna. Hány és hány „ily” rémes halál! (Lábát külön vágják ki a kocsiból etc.)

Ahogy ráébredek: azonnal „az” van. Mint mikor gyógyszerből és szeszből elaludtam, aztán hatalmas fényességre ébredtem az elvonóban! Ahogy pl. a 3 SAT-ot bekapcsolom, aztán tudom: Grapelli szól (hegedűvirtuóz). De mi ez az azonnaliság! Amikor számomra a VÉG! Hamisítás! (Is.) „Tehát megtörtént.” Tehát Szpéró halott. Tehát etc. Maga az azonnaliság!

Az írás miatt jutottam el a (nem akármilyen) halálba. A tűz testcsonk holtságába. Esetleg (dr. S.P.-t nem megkérdezni!) a kómából ébredés élésébe. Ezt is mind az írásért? Nem. De az sincs: „Nem írni többet!”

Rémszempont: már nagyon készült egy ily írás. Csak rólam!

Halálosan közel kerültem egy határhoz, megint! Valami vég jön, persze. Ó, ne! Ne így! (Rilke, Klee.) Hát hogy? Átmeneti idők jönnek, csak.

E borzalmas halállal (vagy még egy kis élettellel) példa lett volna statuálva. „Íme, így jár...”

(Mint ha hóhérlégények a már majdnem felnagyeltnek, Kafka, még ecetet öntenének a szemébe, kiszúrnák, néznék, ahogy buggyan. Nézni lehetett volna, ahogy túlsúlyom lebuggyan. Mint a hájleszedés. Így lenne perverz? Miért lenne az? Ha LETT volna?!?!)

„Megbűntettük a doktort” (Kafka). (Mégis agyondolgozódott.)

Poe! Az inga és a kút! Doktor, baszod! Nem értünk tetted!

A Clark volt a kút? Az inga én magam voltam??

Balaseti lehetőségek itthon. Átbukni a szokatlan helyre tett személtládán, mikor a krumplit megyek levenni hajnalban. Fejfel a forró fazékba. Kiég a szem etc. Nincs meg a szokásos reggeli rutin. Etc. – Witt: amiről nem lehet: a 7...! Ez a 8. Ahh!! Hanem hát a borzalmak, a közép-tömegember „szintjén”: H. Schmidt német szórakoztató. Milyen rokonszenves magánember! Elmondhatja: ha megfosztaná ettől a hiper-lehetőségétől, talán, sőt, biztos, itálra adná a fejét. Már most is vannak jelei. Különb, magánemberként, álszakállal jár, felesége öregasszonynak öltözik, így mennek távoli vidékekre. Retteg, autójával karambol, kiderül, nyomorultságában, ő az. Rólam mekkora nyomorultság derült volna ki? Véglegesítődött volna?! Csak egy nyomorult voltam.

Függetlensége! Haha. Ez lett belőle. (Már volt) Tettem néha jót is... Alíz verebünk lábát megmentettem, igaz, nyomorékul kalitkában élte le életét, de madár ezt jól bírja. Hogyan bírta volna a tűz testcsonk? Ki lett volna ő? — Én, aki fogorvoshoz se járok (mint oly sokan, ha a gennyes fogat kihúzták). – Nem igaz, hogy a lassú öngyilkolást folytatom, s ez az élet. De valami VÉG jön.

Utótoldalékok

(De még mindig nem az exitálás!)

Francokat se vég jön. Francokat se a „8” jön Wittgenstein 7.-ja (sic) után. Aprólékoskodás jön, pitiáner gondok és örvendések jönnek. Marad: önmagam legjobb ismerője vagyok, mert érdeklődöm magam iránt. – Nem ismer senki sem!!! (Rilke) Ez ismétlődik! Ezért lett volna érdemes! Egy olyan élethelehetőségért, ahol kételyem nyomán leglényegesebbjeimben bizonytalanodom el. Ahol a nagy kitüntetés az, hogy Kosztolányinak hisznek! Ahol csak az marad, hogy lemehetsz mégis, mikor szabad vagy, tehát ha magadtól elszabadultál... Ó, Rimbaud-köteted! Rimbaud lába, le!!

Lemehetsz a kocsmába, ahová elborzasztó már menned.

Lemehetsz, hazahozhatsz egy üveg bort, amit nem akarsz, ami nem kell. (H. Schmidt: „Jöhet bármikor autóbaleset, gombaméreg, sav”) Elmehtnél akár Chicagóba, ami nem kell, az utazást nem bírod. (A Rádió: „Halálos baleset történt a... az...”)

Egy határig csinálhatnál „szinte mindent”, de nem kell.

És akkor a botrányos végek fenyegetésében mindez.

Ahogy nem akartál már járni se, Erzsébet-híd lépcsője.

Ahogy, mondd el ezt is, nagy eső után beálltál a pocsyolák közepén egy száraz szigetre, mert azt hitted, onnan szállhatsz fel jól a villamosra, jött, kiderült, a két sínje közt állsz, elnézted, hogy a közelebbi sínpár-fél a járda széle mellett van!

De Korcsnoj, Karpov, Szpasszkij, Fischer stb.: mind tömérdek lépést néztek el. Kerékpárosok, autósok rosszkor fékeztek, nagy versenyzők, összetörték magukat. Önmaguk hóhérlégényei, Kafka-agyai. Ez tiéd? „Kérem, én extra tűz test...” EZ?

A mottóhoz

Magára engedte a kor feszültségeit. Barátaimnak, c/o Fűzi László. Kecskemét. Abból, hogy sehol. Semmikor. Maximum a túlzóautók mások. A szereplők mások. Most sem az öröklét jön. Most sem jön semmi mentsvár, maga-megvigyázás. Jön, ami volt.

Minőségig légy, öcsi. És mindazonáltal!

Rettenetes lehet csak egy nyílt csuklótörés is. Kértem másnap, vezeklésül zuhanjak el. Elzuhantam, cipőmben, újra. Törés nélkül, hála.

Legalább

„Legalább megmondták volna” (Ennek megoldása itt mindjárt.)

Rohadt életbe, ha van eszem, legalább lesz egy jó délutánom. Megírtam ezt, holnaptól csak műford. van, nézhetem ma a Tour-t, már megcsináltam róla a cikkeit. Összevissza tévézhetek, vagy mit tudom én. Kimerültem, szakad rólam a víz, de nem kell összeszednem magam, nem megyek sehova.

(Összeszedtek volna, de nem mentem volna sehova.)

(Már megint jön. A kút fenekén az inga.)

De ezt mind csak úgy mondom.

A rémes az irodalommal az, hogy ezt mind csak úgy mondjuk.

Rohadt anyjukat, elmarad a galopp Alagról, néztem volna. Pont az lenne ma d.u. nekem jó.

Toty él, hála az égnek. Elhülyéskedünk. Jó, de meddig él?

Jó, Alíz is meghalt. Jó, tanulság-e bármire a jövőben, ami történt. „Ami történt, nem történt.” Röhej e régi mondásom.

„Ami nem történt, történt?”

Ennyire nem bírunk azért komolyan venni semmit se.

Holnap veszek a Retek utcában vincellér kenyeret. Totyi is kap belőle. Csak a kéregetők ne lennének (már ilyen nagy számban).

Elviszik csöndemet, amire lemegyek. Jó, itt is csönd van, itthon. De lemennem azért le lehet, nem?

És elveszik a csöndemet. A maradékot belőle, az autózajon, a dumálók hangján túl, szándékaim zaján túl, xy-on túl, a végtelen néma jelen is túl, zaj minden.

Csőnd lett volna? Lett volna hunyt szemem alatt is rettentő tűz? Hogyan válik le két comb így, már ha leválik? Ezen muszáj gondolkoznom. De megkérdezni nem fogom. Ez volt a szellem élete is.

Muszáj volt. De senki nem mondta meg. –

És akkor mi?

Három hét telt el (azóta). De inkább ez van: nincs az, hogy „azóta”. Mint Kálnoky mondja, sok egyéb közt (*Szanatóriumi elégia*, a leginkább „bevilágító” vers – nekem), a csillagképek vándorolnak felettünk, megfejthetetlen rend szerint, lelkünk anyagtalan, és színes sár a testünk, amelyben életnedv kering stb., nem pontos idézet. Az életnedv, a sárszínező anyag a Clarkon tért volna meg az aszfalthoz, épp nem a sárhoz. Belőlem, aki...

S épp itt jön ez. Aki három hete lassan nem „vacakolok” ezzel. Az sincs, hogy „megírtam, kiírtam”. De az se, hogy a tűz testcsonk bárhol is bálványként trónolna. Különbféle gondolatokkal, szorongásokkal, tervekkel (kevésse!), elutasításokkal (ismét, éji-hajnali hideg fejű órán: „nem bírom elviselni a velem-nem-ekvivalenst”, ergo kocsmák megunva, telefonok, találkozások eleve reménytelen-félék

már velem, és még sok minden ment el: utazás, ló, khm-khm, cigaretta, a szesz – adnék kölcsön e tulajdonságaimból sokaknak? –, miegymás). A mai hétfő, már jóval emez írás után gépelem ide, fontos lehet. A szesz (mert haza nem hozok) ma mehet el megint. Elindulhat fogyásom is? Ki tudja. Csak hát az ilyesmi sem az „élet”.

Sokat dolgoztam, sokat nem, s akkor elégedetlen voltam magammal. Holott én tudom a legjobban, mekkora „összezuhanások” követik törvényszerűen a nagy munkálatokat. Mégis. Viszont tegnap volt valami nagyon tiszta örömem, középdélutántól estig, egy kis fordítással. Remélem, ma zavartalanul folytatom. Várom az itthoni kártyabajnokság köv. fordulóját, ha megint mindketten együtt leszünk hozzá. Totyi életéért szorongok. Megírtam: ha ő elszáll (örökre), elszállok szárnytalan. Jó, ezt N.N.Á. is megírta a tölgyfamadárról a vállán... mégsem szállt el. Vagy ki tudja. Hanem hogy ez akkor az élet? Jó, de ha nem, akkor mi?

Géczi János

Címtelen

*Antik jelen
ami múlt – a jelenhez vándorol
a tegnapi kéz a maihoz ér
mint Istenhez égő csipkebokor.
S lesz Isten és lesz égő csipkebokor.*

*A lusta higanyban tékozló fémfény
mondatoktól sűrű a vidék:
karjában harcos holt harcostársát tartja
mint Odüsszeiája minden hexameterét
Homérosz: teljes önmagát
s a sziklarésben a selyemkaftánú pipacsot.*

*Antik jelen: ezüst és vér – és örök
hiába törik szét sorokba e
hol menny hol pokol vidék
fények szakadnak a zúgó mélybe
sötétség rombolja saját egét
egymásba olvad minden képmás.
Annyi szó kezdte el mondani magát
formálja meg végül egy-nevét.*

Az éjjeli lepke

*Az éjjeli lepke mint haiku a cseresnyéskertben
magányos. Rezgő szárnyain a pokol jelei:
szír ákombákomp lópatkó koponya
a rózsaszín kettős folt körül. A gyümölcsszag
amelyet a villanykörte áraszt vonzotta
a hatvan wattos világ és a fegyelmezett árnyék
amely a szoba padlóján – hű kutyaként – elhever.
Torpedó: belemerül a langy perche
és szétrobbantja.
Szavak cintámyérjai s egy szziromszilánk
a jelenlét peremén innen: a lepke és az izzó
párbeszédében a néma fénylakók. Nem tudom mi
volt s nem ami lesz. Odaát harmadnapos éj
és az intarziás sötétség recsegő kerítése.
Odaát kén- és foszforszívű gyümölcsös
amelyet majd fölgyújt a reggel.*

Végel László

Gyökerek az idegenségben

Peremvidék – kisebbség – irodalom

Ide nem illő szkeptikus kérdéssel kezdem: vajon fennmaradnak-e a globalizálódó 21. században kisebbségi irodalmak? Megtörténhet-e, hogy természetes halállal múlnak ki, az unatkozó filológusra csak nyomasztó történelmi emlékek maradnak? A kérdés engem is mellbe vág, ha másért nem, akkor azért, mert egész életemet, munkásságomat a kisebbségi irodalomhoz való tartozás, illetve a vele való viaskodás határozta meg. Nélküle nem lennék az, ami vagyok. A nemzeti többség írójaként bizonyára jobb körülmények között, másféle művek állnának a hátam mögött, másként írnék, másféle elveket vallanék. Nem csak a világom, hanem a beszédmódom is más formát öltött volna. Emberi számítás szerint sokkal kevesebb belső ellentmondással éltem és írtam volna, biztonságérzetem is nagyobb, alkotói utam is egyértelmű lenne, ám nem tettem volna szert a „jövő szokatlan tapasztalataira”, amelyekről a többségi nemzet íróinak egyelőre csupán sejtelmük lehet. Jelenlegi helyzetemben gyakran a senki földjén találok magam, ám ezt nem tartom büntetésnek, inkább sziszifuszi munkára ösztökélő kegyelemnek, mivel sokszor ennek köszönve találkoztam egészen új gondolati vegyületekkel.

Ha egy mondattal akarnám meghatározni ezt a kegyet, akkor így fogalmaznék: a kisebbséghez való tartozásnak köszönve előbb lettem mindenestől idegen, aki gyökeret eresztett az idegenségben. Vagyis bensőséges szövetségre léptem vele, otthonommá tettem.

Az ilyesféle cinkosság az államnemzeti irodalmakban elképzelhetetlen, hiszen a két fogalom ellentmond egymásnak. Vagy gyökeret eresztetni, vagy idegennek maradni; e két ellenpólus, kétféle magatartásmód és hitvallás, beszédmód perlekedett egymással a 20. század korszerű nemzeti irodalmaiban. Minden e körül forgott, még akkor is, ha hallgattak róla. De a kettő cinkos és fájdalmas átfedésével csak a kisebbségi irodalmakban találkoztam. Ezért nem szólok a kisebbségi irodalomról úgy, mint szükséges rosszról, vagyis az itt is, ott is megtört mostohagyermekről, vagy politikai könyöradományról, illetve a szorongatottak fantazmagóriájáról.

Az elnyomott, az örökös lebecsüléssel, érthetlenséggel viaskodó kisebbségi író szerepét sem igénylem, hiszen éppen a fokozott érthetlenség jellemzi azt, hiszen csak félig értik, még akkor is, ha nagyon meg akarják érteni. Ellenkezőleg, azt próbálok igazolni, hogy a kisebbségi irodalom paradigmája az elkövetkező évtizedekben egyre inkább behatol a központokba is. Vagyis, a peremvidéken kibontakozó hibrid kisebbségi helyzetben gyökerező apokrif hagyományra hívnám fel a figyelmet. Ezt fojtotta el a politika és az ideológia, a nemzetállamok belső koloniális diskurzusa. Sokszor két oldalról is: saját államának és az anyaországának kultúrája egyaránt.

Visszatérnék az imént elejtett szavakra: *gyökeret eresztetni az idegenségben!* Ezzel az abszurditással ezért is érdemes foglalkozni, mert anticipációja feltűnt a kisebbségi irodalmak bölcsőjénél, csak saját belső cenzúrája/öncenzúrája nem engedte kifejezésre jutni. 1918 után a posztversailles-i Európa kisebbségi irodalmainak abszurditásában volt valami heroikus és szánalmas. Felette abszurd dolog volt ugyanis, hogy a szélsőségesen modern életérzést, a világtól való radikális elidegenedést, a vákuum nagy történeteit, a Nagy Történelemből való kihullást – hiszen több történelmet szemlél, de egy sem teljesen az övé –, a kifejezetten represszív politikai helyzet folytán, ezt a modern léthelyzetet hagyományos, anakronisztikus irodalmi eszközökkel kellett és lehetett kifejezni. Amit a 20. század modern költői megfogalmaztak, azt a kisebbségi emberek átérték. Celan sem tudta volna elképzelni, hogy valahol a végeken költészetének valóságos analógiája van. De a megmaradás ösztönébe beférkőzős kisebbségi cenzúra, öncenzúra mindezt elfojtotta.

Nem állítom természetesen, hogy Közép-Kelet-Európában és a Balkánon, ahol a nemzetek jóval előbb jöttek létre, mint az államok, előzőleg nem voltak kisebbségi irodalmak. Voltak, hiszen a nemzet határai semmiképpen sem tudják fedni az állam határait, tehát az államhatárok megvonásával, elkerülhetetlenül kialakultak a nemzeti szórványok. Csakhogy eme szórványok, vagyis a preversailles-i kisebbségek státusa másmilyen volt, mint 1918 után. Nem állítom, hogy könnyebb, hiszen soha egyetlen kisebbségnek nem könnyű, még akkor sem, ha a hatalom váltig bizonygatja ezt. Csak azt állapítom meg, hogy másmilyen körülmények között léteztek.

A különbség főleg abban jelölhető ki, hogy a szórványcsoportok 1918 előtt premodern környezetben, a naiv multikulturalizmus terében éltek, amelyben az államok barbár háborúkat folytattak, területet hódítottak, adókat és katonákat követeltek, ám az identitás kérdésében meglehetősen közömbösek maradtak. A feudális, a félféudális államok, a központi hatalom a meghódított területeken mellőzte a szórványokat, esetenként üldözte őket, de nem akarta őket kulturálisan bekebelezni. Ezt az elvet jelképezték a térségben kialakult nemzetek feletti birodalmak, például az Ottomán Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia.

A versailles-i békeszerződéssel Nyugat-Európa a saját képére formálta etnikailag összetett és megosztott tarka keleti részét, vagyis nemzetállamok megteremtésével szándékozott megvalósítani Európában az örök békét. Ezek az új nemzetállamok – mint ahogyan a kérdés kiváló szakértője, Bibó István kifejtette – hisztérikusak és traumatikusak voltak, mert tisztában voltak azzal, hogy az etnikailag tarka térségben lehetetlen az igazságos határok megvonása. A 20. század bosszúálló módon megvalósította a 19. század nemzeti álmait, megvalósult ugyan a nagy romantikus nemzeti vágyalom, de a megvalósulásáért az egymástól való örökös félelemmel és rettegéssel kellett fizetni.

Ezért 1918 után teljesen új helyzet állt elő. Előzőleg a premodern államok területeket akartak szerezni, viszont a posztversailles-i nemzetállamok már nem elégedtek meg ezzel. Imár nemcsak területeket birtokoltak volna, nemcsak adófizető és katonaköteles alattvalókra tartottak igényt, hanem emberi lelkeket, kultúrát is kisajátítottak. Nyelveket akartak megsemmisíteni, amire szakszerűen fel is készültek. Erre egyre nagyobb lehetőségük nyílt, hiszen a modern állam céltudatosan és szervezeten behatolt az élet legapróbb pórusaiba – Ernst Gellner mutatta ki az új komplex Moloch működési elvét –, úgyhogy szabadon gyakorolhatta a kisebbségek feletti koloniális diskurzust, hiszen a kultúra, az oktatás, az ember benső világának ügye egyszerűen az állam, vagyis a politika ügye lett.

A nagy nemzetépítkezés során az állam nemzeti intézményeket hozott létre, nagy jötevőként államosította az értelmiséget és a kultúrát, főleg Közép-Kelet-Európában és a Balkánon, ahol a polgári osztály csak csírájában volt jelen, minek folytán az értelmiségi réteg helyettesítette a hiányzó polgárságot, ő lett a kiváltságos nemzet- és államalkotó elem. Aligha létezik Duna menti állam, amelyekben a polgárság nélküli értelmiségi tervezeteket, a nemzeti romantika korszakát ne neveznék aranykornak, ne tartanák a mai hagyományok alapjának. Ebben pedig mindegyik nemzetnek külön-külön igazga van, de egymáshoz viszonyítva csak félig van igazuk, hiszen – valljuk be – manapság is a polgárság nélküli állami irányítású polgárosodásban rejlik a Duna menti értelmiség nagysága és nyomora.

Az aranykor álma beteljesedett, de feltűnt az „aranykor rozsdája”: az állam peremén, leggyakrabban a többetnikumú peremvidéken strukturálisan kialakultak a kisebbségi kultúrák. De immár nem az 1918 előtti naiv feudális multikulturalista paralelizmus világában, hanem a nemzetállam és a kisebbség dichotómiájának jegyében. Ami eddig politikai incidensnek számított, az most szerkezeti jellemző lett. A különbségek nem szorítkoztak csak a politika területére, hanem két vagy több kultúrát hoztak létre, feltárták a két vagy a több narratíva közötti alapvető különbségeket. Ez az ellentét határozta meg 1918 után a kisebbségi irodalmak szellemi kontextusát.

Két vagy több világ született, amelyben a nemzetállam fokozatos elhalásra ítélte a kisebbségi kultúrákat. A kisebbségi közösségek szükségszerűen kiszorultak a nemzetépítés folyamatából, a nemzetállam perifériájára kerültek. Amiként traumatizáltak voltak az államok és a többségi nemzetek, ugyanúgy traumatizáltak voltak a kisebbségek is. A korszerű, posztmodern emberi helyzetből fakadó idegenség megfogalmazása először nem volt tudatos, inkább traumatikus szimptomának, fájdalomnak, sorsrontásnak tűnt. Nem önmagáról, hanem másokhoz szolt, egy fiktív erkölcsi ítélőszékre apellált az erkölcsi méltányosság nevében. Az autentikus világa egyszerűen tabu téma lett az irodalmukban. Tehát saját egzisztenciális létélményét kellett cenzúrázni a megmaradás morális prófécijának nevében. Ez a sajátos mártírológia-diskurzus kerekedett felül a kisebbségi irodalmakban. Vitathatatlan, hogy jelentős, mindmáig mellőzött művek születtek a kisebbség elnyomásáról, megalázottságáról, esetleg kipusztulásáról, szenvedéséről, amelyeknek helye lenne egy Európa Könyvtárban, a Duna menti többnyelvű Kisebbségi Bibliotékában. Ha összehasonlítanánk a különböző nyelveken íródott kisebbségi műveket, akkor látnánk, hogy az elnyomott peremvidéken a kisebbségi irodalmak identitásvédelmi stratégiaként fogalmazódtak meg, amelyek szükségszerűen ragaszkodtak az anakronisztikus poétikai kánonokhoz. A kisebbségi történet, a kisebbségi irodalmi diskurzus a szenvedés nemes erkölce, a hontalanság nyelve a heroikus, de elnyomott nemzeti diskurzus térébe kényszerült. E kánon szellemében a kisebbségi író a kisebbségi sors krónikása, a kisebbségi értékek, vagyis a fennmaradás napszámosa, az anyanyelv védelmezője. Ez az egyoldalú szenzibilitás különböztette meg saját államán belül a nyelvi, a nemzeti többségtől, de saját nemzeti kultúráján, nyelvén belül is: szándéka ellenére a nemzeti irodalmon belül is partikulárisra vált, holott nemzet egészében akart gondolkodni. A magyar kisebbségi íróknak például – e kánonok szerint – magyarabbnak kellett lennie, mint az anyaországi magyarnak. Ez határozta meg a kisebbségi irodalmi hagyományelvűséget, a hagyományelvű poétikákat, a nemzeti identitás romantikus ábrázolását. Modern irodalmi eretnekségek, avantgárd törekvések természetesen megszülettek, de ezek mindig szembekerültek a nemzeti kánonokkal. A nemzeti hovatartozás és a modernitás ebben a konstellációban eleve ellentétbe került egymással, ami provincializálta a kisebbségi irodalmakat.

A kisebbségi irodalmakban tehát a védekező anakronizmus került előtérbe. Ennek morális igazságát aligha lehet semmibe venni. A nemzetállamok durva eszközökkel tiltották a kisebbségi intézményépítést, vagy ha éppen nem tiltották, akkor a tolerancia olyan változatát kínálták fel, amely az intézményépítési folyamatban kisebbségi kultúra asszimilációját ösztökölte. Ez a tolerancia esetleg méltányolta a nyelvi másságot, de szellemileg, tartalmilag az állam eszméjével, kultúrájával való azonosulást ösztökölte, vagyis a tartalmi másságot immár nem tartotta kívánatosnak. Ezt a kompromisszumot a kisebbségi közösségek és értelmiségiek is elfogadták, nem tehetek mást, hiszen szegényes, csonka intézményrendszereik kialakítására a Janus-arcú autonómia volt az egyedüli lehetőségük.

A kiegyezés főleg a szocialista államokban, vagyis 1945 után honosodott meg, amikor is érzékelhető volt a kisebbségi kultúrák intézményes szerveződése, a kisebbségi irodalmak mibenlétének meghatározása. A mindenható szocialista állam engedélyezhette a kisebbségi kultúra Janus-arcú autonómiáját, mert totálisan ellenőrzése alá vonta a kisebbséget, akár csak a többséget. A kisebbségi kultúrák államosítása a szocializmusban történt meg. Ez a politikai gesztus intézményes kulturális rezervátumot biztosított, lehetővé tett bizonyos mentőövnek nevezhető autonóm önértelmezést, ami a következő évtizedekben meghatározóan kodifikálta a kisebbségi irodalmak státusát, azzal is biztosította annak lehetőségét, hogy önértékű értékrendszert fogalmazzanak meg, s reflektáljanak saját történetiségükre. Emancipációs folyamatot kezdeményezett, kisebbségi intézményeket teremtett, de továbbra is tudathasadásos helyzetben: azzal a görcsös félelemmel modernizálódott, hogy saját emancipációja egyben saját felszámolását szolgálja, hogy a modernizáció lesz a temetője, ezért az irodalmi korszerűség, saját hiteles világának megfogalmazása továbbra is ellentétbe került a hagyományos identitásvédelmi szerepekkel.

Ezt a szemléletet – végső soron – az anyaországi irodalomtörténet is szentesítette. Pontos kiolvasható ez a magyar irodalomtörténet-írásból, amely 1918-ig szerves egységben tárta fel a magyar irodalom történetét, amely azonban a Trianon utáni korszakban felbomlott, s ettől az időponttól kezdve külön függelékben tárgyalta a jugoszláviai, a romániai és a szlovákiai magyar irodalmat, mégpedig a már említett kánonok szem előtt tartásával. Legfeljebb csak prófécia születtek arról, hogyan kellene összefűzni a szétesett részeket. A kudarcot először a szocialista doktrínákkal magyarázták, de hogy az „irodalmi újraegyesítés” mégis illúzióra alapozott, mi sem bizonyítja jobban, hogy az összefűzés 1989 után sem sikerült, amikor nem tornyosultak elé politikai akadályok.

A mindenható szocialista állam nem bizonyult elég erősnek a tartós fennmaradásra, nemcsak a gazdasági tényezők, hanem az önlegitimációs deficit következtében fokozatosan lazulni kezdett a hatalma, majd az összeomlás határán beindult a kisebbségi irodalmak jellegét és fogalmát is befolyásoló rendszerváltási folyamat. A kisebbségi irodalmak azonban, amelyek ténylegesen a szocializmusban léptek ki az amatőr intézményi szerkezetből, tehát 1989 után immár jól körvonalazott intézményi tőke birtokában újfént a posztversailles-i helyzetben találták magukat. Az ellentét elmélyülésének be kellett következnie, mert térségben újfént fellángoltak a többségi nemzetek nemzetállami törekvései, amelyek a kisebbségek irányába fokozták bizalmatlanságukat, ez kiderült akkor is, ha a demokratikus nacionalizmus, s természetesen akkor is, ha a kifejezetten ellenséges antidemokratikus nacionalizmus jellegét vették fel. Legtöbbször azonban a kettő kombinációjával szembesülünk. Ezen nem kell csodálkozni, a tanulmányok száza bizonyítják, hogy a kelet-európai rendszerváltásokat (amelyeket sokan vértelen, avagy bársonyos forradalomnak neveztek) a változások főszereplői, elítélői – mint azt André Rupnik szellemesen megfogalmazta – „restauráló forradalomként” élték át. A kisebbségi irodalmak tehát az új helyzet régi kihívásaival találkoztak, a régi helyzetek csapdáiban találták magukat. Csakhogy ezúttal a modernizáció és a tradíció ellentéte még élesebb formát kapott.

A többségi demokrácia által teremtett vészhelyzetben újra megerősödtek a kisebbségi irodalmak hagyományos szerepvállalási kötelezettségei, identitásvédő stratégiái, amit a restauráló nemzetállamok szellemisége kényszerítette ki. A vákuum-állapotot, a senki földjén való modern léthelyzetet újra elfüggönyözte az illúziók valósága, a kisebbségi irodalmak tehát a modern léthelyzet és a hagyományos illúziók ellentétében őrlődtek. Ezzel párhuzamosan azonban felerősödtek azok a trendek, amelyek megkérdőjelezték ezt a hagyományt. Az európai intézményrendszerek nagyobb figyelmet szenteltek az emberi jogoknak, valamelyest a kisebbségek kollektív jogainak is. A gondolatok szabad áramlásának felgyorsulása, a kulturális értékek szabad cseréje, az új információs társadalom térhódítása, továbbá annak az európai politikai konszenzusnak a létrejötte, hogy a kisebbségek helyzete többé nem képezi az államok belügyét – a régióban fellángoló nacionalizmus ellenére – ellehetlenítette az I. világháború utáni helyzethez való visszatérést. A védekező kisebbségi kultúrákban azonban nem születtek olyan új elvek, amelyek a kisebbségi kultúrák és irodalmak státusát újrafogalmazták volna.

A századunkban új külső kihívások születtek, de a belső elvárások, a körülmények régiak maradtak, valójában továbbra is a Trianon utániak. Mégis: a hagyományos szerepek lazulni kezdtek, hiszen a mai Európában a kisebbségek etnikai alapú politikai szerveződése az elidegeníthetetlen jogok közé került, az európai normák, ha nehezen, de hatnak, az identitásvédelem tehát áthelyeződik tulajdonképpeni helyére, a politikába, a parlamentbe, az intézményesített politikába, ami a nyilvánvalóan megkérdőjelezte a kisebbségi irodalmak mindeddig fő feladatának tartott identitásvédelmi stratégiáját is. Egyszeriben kiderült, hogy azokat a feladatokat, amelyeket a kisebbségi irodalom évtizedeken keresztül kényszerből magáénak vallott, más területen, más erők sikeresebben megoldják. A tegnapi kényszer azonban olyan normává alakult át, amelyet nehéz átlépni. Még akkor is, ha ez a norma fokozatosan omladozni kezdett, hiszen a szabad piacon alapuló többpártrendszerű demokráciában az irodalom közvetlen hatóköre csökkent, nincs többé akkora hatása a szimbolikus közéleti térben, mint eddig. Ez a többségi kultúrák és irodalmak esetében is tapasztalható, de a kisebbségek esetében sokkal több irodalmi illúziót rombolt le, mint a többség esetében. Nemcsak egy szociológiai szempont kerül válságba, hanem a hagyományos kisebbségi poétika is.

Ez a folyamat a jövőben még erőteljesebben bontakozik majd ki. Utalnék a régió országainak az Európai Unióhoz való csatlakozására, amelynek folytán a határok elvesztik hatalmukat, tehát a jelenlegi kisebbségi narratívák új szövegekörnyezetben tárulnak fel. Nem kergetnék új illúziókat, mert nem hiszem, hogy a csatlakozással automatikusan megszűnnek ezek az identitásbeli konfliktusok, miként az euroutópiára hajlamos eurotechnokraták hiszik, csak arra térnek ki, hogy ezekben a változásokban felismerhetőeké válnak a kisebbségi irodalmak legfontosabb ismertetőjegyei, az elfojtott, öncenzúrázott apokrif hagyomány, amely a politikai kényszerhelyzetek folytán mindmáig rejtve volt.

Hogy ezek a rejtett világok és értékek csak ezután kerülnek felszínre, bizonyítja az is, hogy az anyaországi irodalmi élet, a kritika, az irodalomtörténet-írás a továbbiakban sem tudja elhelyezni a kisebbségi irodalmakat az egységes szemléleten belül. Bár a politikai félreértések és incidensek lehetősége nagyjából elhárult, a jelenlegi, értékelési szempontok a régiókat követik. A magyar irodalom integrációjára több mint tíz év alatt nem született figyelemre méltó kísérlet, mindazok ellenére, hogy az intenció több évtizede vágyként terjed, tehát a felkészülési idő sem hiányzott. Legfeljebb csak árnyalataiban módosulva mélyült el a régi koncepció. Továbbra is erőteljes az identitásvédelmi diskurzus értékkepző elemeinek hangsúlyozása, a változás legfeljebb abból derül ki, hogy az anyaországi modellek alkalmazása során szükség mutatkozott az antitradicionalista, az anyaországi modernitás nyomvonalába beépíthető értékek kiemelésére is. De ez esetben az anyaországi modellek pusztán átültetéséről van szó, sokszor pedig a központ diktátumáról, aminek a hiányossága gyorsan bebizonyosodott, mert az anyaországi modellek sehogyan sem teljesen tudják lefedni az egész kisebbségi irodalmi értékrendet, vagyis a tág modellek szűknek bizonyulnak.

Kétségtelen, hogy a kudarcnak nyomós okai vannak: abban rejtenek, hogy a kisebbségi irodalmak összetettebb képződmények, mintsem politikai és szociológiai, történelmi vizsgálódás kimutatja. A titok kulcsa a nyelvben keresendő. A kisebbségi irodalom nem azért kisebbségi, mert másról (a kisebbségi sorsról) szól, hanem azért, mert másként szól. A másság legmélyebb vonása, mint kiderült, nem annyira politikai, avagy tartalmi jellegű, hanem a nyelvi szituáció következménye, a nyelvi szituációból következő kognitív stratégia, amire a nyelvi terek játékaival kiválóan ismerő Márai Sándor az egyik regényében külön kitér. A többetnikumú peremvidékről Budapestre érkező, majd 1947-től egészen haláláig, vagyis 1989-ig nyugati emigrációban élő Márai Sándor egyik regényének a szülőföldjére visszatérő hőse erre a következtetésre jut: „Még a hivatalos szavakkal rendelés: mert egészen más értelme van a házak falán egy polgármesteri rendeletnek, amely az ismerős szavakkal rendelés el a pótdátot, mintha idegenek követelnek ilyesmit.” Aki sokáig élt az anyanyelvének határain kívül, csak az tudja, hogy mennyire pontos megállapítás ez. Az anyanyelv tehát egy másik nyelvi közegben idegenként reflektál önmagára, másféle jelentéstartalmakat hordoz, mint a nem idegen nyelvi környezetben. Vagyis a kisebbségi író nyelve szükségszerűen hordozza magában a másságot és az idegenséget. Hányszor megtörtént velem is, hogy éppen Budapesten tartózkodva a kánikulában a mentőkocsik eszeveszetten szirénáznak, ilyenkor felkaptam a fejem, megborzonek, idegrendszerem a háborúkra emlékezett. Azokra a háborúkra emlékezett, amelyekből – félek – egyre több lesz. Lehetséges-e, hogy a balkáni szeizmográf csak előjelzett valamit a 21. századból, kérdeztem magamtól. Pesti barátaim észre sem vették a szirénázó kocsikat, hiszen megszokott jelenségről lévén szó, a süvítő hang hallatán a szívbetegekre gondoltak. Nem másra, én pedig minden másra, erre csak utoljára. Tehát még a zörejek, robajok, a vijjogások, a sikoltások, a matatások is sokszor más jelentenek nekem. Egy nyelvet beszélünk, de más világból érkezünk, ami módosítja a nyelvi világot is. Hasonló sorsuk van a szavaknak is. Nem mindig pontosan ugyanazt értjük egyazon szó alatt. Minél többet tartózkodom Magyarországon, annál inkább tapasztalom a különbségeket. A leghosszabb, hathetes tartózkodásom idején, 1991-ben a Wittgenstein szövésszékekben jegyeztem fel: „Budapesten gyermekzsivaj ver fel az álmomból. Elcsodálkozom, hogy az utcára nyíló ablakom előtt magyarul lármáznak és visongnak. Önmagamot téveszteném meg, ha érzélgősen oldanám fel az életemet meghatározó tartós paradoxont, a kettős idegenség szorítását. A gyermekzsivaj igenis bosszant, az anyanyelvi zsvaj arra figyelmeztet, idegen államban ébredtem fel. Csak a kiméletlenül következetes gondolkodás tárja fel a skizofréniát, amelyet a nemzet hivatásos prófétái nem tudnak csillapítani, mert ők saját dicsőségükre szaggatják fel sebeimet, amelyet szüntelenül takargatni szeretnék. Anyanyelvem gyermekzsivajához családi vagy a szűk baráti körben szokott a fülem, nem az utcákon és a tereken ismertem meg. Időközben felnőttek a gyermekeim, gondterhelten figyelem, mikor kezdik érezni ők is azt a betegséget, amiben szenvedek. Elkerülhető-e mindez? S milyen áron? Egész életemben arra törekedtem, hogy tudatosítsam magamban a kétértelmű állapotot, toporgok a »létnék ebben az egész csodálatos kétségében és sokértelműségében« (Nietzsche), mint egy kicsinyke körben, és úgy viselkedek, mintha minden rendben lenne. Mondjam-e, hogy milyen izgalmas dolog járnunk körbe-körbe, mintha kőtelen táncolnánk? Csak időnként bicsaklik meg a lábam, mint most, amikor anyanyelvem mindennapjaival találkozom, életem ama részleteiben, ahol eddig erre nem volt alkalmam. Kenőmájast vásárolok meg császárszalonnát. Így kérem a hentesőt is, nemcsak otthoni lakásom konyhájában használok ezeket a szavakat. A *Patyolatban* számlálják a mosásra hozott holmit: két darab lepedő, négy darab terítő, egy konyhatörő, négy darab törülköző. A számlán olvasom: párna- és paplanhuzat. Nem a szavak lepnek meg, hanem az, hogy a számlán leírva látom őket. Az újságokat lapozom, irodapark épül a Budaörsi úton, jó lenne egy délután oda is kiballagni. A telefon csak magyarul szólal meg, a meglepetéstől zavarba jövök, kivárok, tétovázok néhány másodpercet, otthon éppen ennyi idő áll rendelkezésemre, hogy eldöntsem, a »halló« után melyik nyelven mutakozzak be. Suta habozásom megtéveszti a telefonálót, bizonyára azt hiszi, téves számot hívott. Önkéntelenül ráéreztem az igazságra. *Kosztolányi, Márai* mondatait ismerem, de nem ismerem a kalauzét, a hentesét, a trafikosét. Amikor őket hallgatom, két szavuk vagy két mondatuk között nagy ürességet tapasztalok, talán először ezt kellene lassan, fokozatosan megérteni, majd kitölteni, és nem az üresen kongó, érzéketlen politikai szólalmokkal, amelyek mostanában rendszeresen hallok, ha a magyarságról van szó.” Ez az élmény felidézi azt az állapotot, amelyet Derrida fogalmazott meg az anyaországról, az anyanyelvről szóló filozófiai jegyzeteiben. Az anyaország közeli is meg távoli is, írta, de nem idegen. Álomország az objektíválhatatlan távolban. „Az anyaország nyelve volt az anyanyelv, igazából egy anyanyelv helyettesítője a másik nyelveként.” Az anyaország nyelve nem ott székelt, ahol élek, tehát akarva-akaratlanul, a másik nyelvre lesz. A másik nyelvre lesz, mert az anyaország anyanyelve az én világomban szükségszerűen utal a másik nyelvre is, az anyanyelvem tehát konfliktusban lesz anyanyelvemmel. Eközben anyanyelvem nem az „objektíválhatatlan távolban” levő anyaországra utal, akkor

sem, ha onnan érkezik, hiszen a megkettőzött dolgok világában gyökerezik meg. Derrida nyomán, aki – hasonló tapasztalatok súlya alatt, francia–francia fordításról beszél, úgy szükség lenne magyar–magyar fordításról is szólni a magyar irodalmon belül.

Valójában a kognitív helyzet szüli a kisebbségi irodalmak másságát saját nemzeti irodalmakon belül is. Nem a téma, miként sokan hiszik, sem az, hogy hol született, hanem az teszi a kisebbségi író kisebbségi íróvá, hogy a nyelv, amellyel megteremti műveit, más nyelvek mindennapi reflexeiben, feszültségében él, hogy a peremen levő nyelv tudja, hogy a dolgoknak mindig van egy másik párhuzamos neve. Ezt a másságot viszont nem lehet „integrálni” mert akkor elveszik.

Miről is van szó? Már jeleztem, hogy a nemzetállamok többetnikumú peremvidékén létrejövő kisebbségi irodalmak – ha jól megfontoljuk –, ezek a peremvidékek viszont sajátos hagyománnyal rendelkeznek, amelynek a legfontosabb jellemzője, hogy a peremvidékek nagyobb múltra tekintenek vissza, mint a nemzetállamok. Ebben a történetben többetnikumú közösségek mindegyike átesett a nyelvi idegenség, a koloniális diskurzus súlyos, tragikus próbatételén. Nincs szándékomban a többetnikumú peremvidéket koegzisztencia és a kölcsönös megértés idillikus szigeteivé stilizálni, inkább a tragikumot szeretném hangsúlyozni. A perem értelmezése meghamisítaná a valóságot, ha nem tudatosítaná, hogy itt történtek a legvéresebb konfliktusok, s éppen ezeknek a konfliktusoknak a terében fogalmazódtak meg a kisebbségi irodalmak. Tekintsük csak át a Duna menti, közép-európai, a balkáni többetnikumú peremvidékeket, látni fogjuk, hogy a gonosz éppen ott talált legtöbbször otthonra. Kezdetben a náci ideológia sem a homogén nemzeti környezetben kapott legnagyobb tömegtámogatást, hanem a német peremvidékeken, vagyis ott, ahol az identitástudat sérült volt, tehát veszélyben érezte magát. A megnevezett peremvidékek 20. századi történetében úgyszintén a megértés és a gyűlölet közötti hisztérikusan ide-oda lengő ingára leszünk figyelmeink. Végső ideje, hogy a holocaust kultúrájának a tövében tudomásul vegyük a peremvidékek kultúrájához tartozó tömegsír-kultúrát, meg kell ismerkednünk az etnikai tisztogatások fekete könyvével, szembesülnünk kell a gonosz feltétlen győzelmeivel. Nélkülük nehéz elképzelni a peremvidék kultúráját, irodalmát, nyelvét, „szubsztanciáját”.

Kertész Imre, Nobel-díjas író többször is beszélt arról, hogy a 20. században a holocaust kultúrája dominált, s ezért – Adornót átfogalmazva – kijelentette, hogy Auschwitz után Auschwitzról kell beszélni. A Nobel-díj kapcsán pedig a világkisebbség írójának nevezte magát. Pontosan fogalmazott: a holocaust kultúráját eltéphetetlen szálak fűzik a kisebbségi állapothoz. A peremvidéki/kisebbségi térségben nem beszélhetünk ugyan holocaustról, hanem államilag előkészített tömegsírokról, államilag megszervezett módszeres etnikai tisztogatásokról, amelyek a nyelve szintén a kisebbségi állapot szótárába szorult be. Ezért kell tudomásul vennünk a peremvidékek tömegsír-kultúráját, s Adornóra emlékeztetve – mondhatjuk, hogy a peremvidéken a tömegsírok után a tömegsírokról kell írni. De lévén szó kultúráról, ilyen esetben mindig többről van szó mint tömegsírrol, hiszen a holocaust kultúrája sem egyenlíthető ki a krematóriumokkal. Többről van szó: egy történetről, amely beköltözött minden más történetbe. Ez pedig az idegenség, a hontalanság, a hazátlanság története, amely a peremirodalmak, ezen belül főleg a kisebbségi irodalmak apokrif hagyományát képezi. Az idegenség, a hontalanság, a hazátlanság a kisebbségi peremvidék nyelve, diskurzusa.

A holocaust kultúrája valójában a peremvidéki kisebbségek kultúrájának szélsőséges, barbár folytatása, mintegy előlegezte azt, időben felhívta a figyelmet a veszélyre. Csak emlékeztetni kívánok a peremvidék egzisztenciális szituációját átélő, és mindennek előtt a kisebbségi nyelvi helyzetben gyökerező Franz Kafka életművére, amely a modernitás központi értékévé teszi azt a kiszolgáltatottságot, létromlást, idegenséget, a száműzött anyanyelvet, amely a peremvidéki élet és a kisebbségi helyzet szükségyszerű velejárója.

A kisebbségi irodalmakat mind a mai napig is partikularitásként szemlélik és vizsgálják. Az anyanyelv hazájából is úgy tekintenek rá mint egy egzotikus, agonizáló térre, amelyből csak úgy lehet kilépni, ha a lakója megtagadja, feladja magát, lemond a másságról. A politikai erőviszonyok folytán ezt a partikularitást a kisebbségi irodalmak önkéntesen vállalták, ezért kapcsolódott hozzájuk a provincializmus, az anakronizmus, a lokalizmus fogalma. Tény, hogy mindez – a politikai kényszerkörülmények folytán – meghatározza őket. De miután a kisebbségi irodalomra nem zúdulnak immár a posztversailles-i instrumentális feladatok, éppen ennek köszönve – végre! – kötöttség nélkül szembesülhet saját világélményével, világértelmezésével, narratívájával, amelyeket a politikai kényszerhelyzetek mindeddig elnémitottak, öncenzúrára kényszerítettek. Kiderül, hogy amit sorsnak tartott, csak a sors köntöse vagy néhány mozaikkockája volt. A közvetlen (politikai) elnyomás után bekövetkezett a saját sorsával mint világsorssal való szembesülés. Kiderül, hogy a provinciális álarc mögött egyetemes érvényű világ rejtezik, s az álarc mögött másféle hagyomány olvasható ki. Hogy ennek mibenlétét jelezve emlékeztetnék Nietzschére, az újra időszerű filozófusra, aki rendkívüli gondolati erővel tárta fel azokat a szellemi problémákat, amelyek a 21. században lesznek aktuálisak. „Még az is a jószerecsém része, hogy nincs házam” – írta a *Vidám tudományban*. Ugyanebben a művében a sokféle, kevert, vagyis a hibrid identitású embereket, hontalan moderneknek, Európa sokszínű örökösének nevezte. A hibrid identitást és a modernséget, a hontalanságot és az európaiságot közös nevezőre hozva előrevetítette a mai európai megalopoliszok szellemi állapotát, amelyeknek a 20. századi hagyománya éppen a peremvidékeken lelhető fel. A modernitás folyamata ugyanis Nyugat-Európában felgyorsította a diaszpórák terjedését, a kontaktónak egyre szélesedtek és ellenállhatatlan erővel hatoltak be a centrumokba. Ami a peremvidéken kezdődött, az a centrumokban eresztett gyökeret.

Ami kisebbségi partikularitás volt, abból egyetemes élmény született. Az európai nagyvárosok térképe nem homogén többé, talán sokkal tarkább, sokszínűbb, mint a peremvidék. A különböző identitások egyre nagyobb gyorsasággal keverednek. Idegennek lenni, idegenként berendezkedni egy nagyvárosban immár nem a kítaszítottság állapotát jelenti, az idegent egyre több ember fedezi fel önmagában. Az identitáspolitika berobbanása a közéletbe eleinte riasztotta a liberális szellemű irodalomkritika és irodalomelmélet egyetemességre törő retorikáját, „új felbomlástól” tartott, „új fragmentalizációtól” óvott, mivel a késő modern folyamatok gyanút ébresztettek a felvilágosodásból örökölt egyetemes értékrenddel szemben. Azzal az egyetemes értékrenddel szemben, amelyet az irodalom a felvilágosodás hagyományának hatása alatt – ha máshol nem, akkor legalább nemzeti keretek közé zsugorítva – következetesen képviselni akart. Kiderült azonban, hogy az egyetemes értékrend elnyomó volt, a világpolgár képe helyett megjelent az eklektikus identitású, komplex kötődésű hibrid polgár. Az egyetemesség helyett a hibriditás, Derrida szavaival, „kreolizáció” költözött be a szellemünkbe. Az egyetemesség utópiája elhalálozott, de megszületett a hibriditás valósága. Akik az identitásban biztonságot és evidenciát kerestek, bizonytalanságra és kétértelműsége lelték. Ebben az értelemben a kisebbségi irodalmak immár nemcsak megtűrt mostohagyermek, hanem az új európaiság paradigmái is. Az álarc mögötti arc mögött sebekkel teli, hiteles hontalan nyelvű európai arc lakozik.

Kabdebó Tamás

36* (Hitetlen Tamás)

Remény már nem volt.
A szeretet is elhagyott.
De a hit még mindig mozgatott
mint porszemet a szél.
A napsugár lövellt erőt.
S átvilágítva, lengve,
bársony társak között
beleptük együtt mint a hó
a tündöklő időt.

A látomások kora már lejárt.
Mint világocskákban bujkáló galandok
(mind ki ígéreteken keresztülragja magát)
úgy fúrta meg lelkünk a tudomány.
A sok szó feloszlott.
A szívre kéreg nőtt.
Elménkben csak csonka ánya derengett.

ÍGY ÉS EKKÉPPEN
tűnődünk egy beteg hajnalon
kívül zúgtak a békés gépek
s belül a béke-béka nőtt:
puffaszkodott az equilibrium.

te úgy születél
hogy sejtek ezerjei haltak el.
A bacillusok sírtak,
megolvadtak a jéghegyek.
S e mikro-makro konsternációban
három bolha könnyezett.

te úgy éltél, – éjenc –
hogy visszájára lássad a szent dolgok színét
Aquinoi Szent Tamásból
Sárkányölő Györgyből

Vadkanette szép Imréből
Jézustakaró Józsefből
idetoppant talpasi.

EZÉRT FIZETNI KELL.

hogyan?

az úgy volt,
 hogy a poros úton,
 Emmaus felé
atque vale,
 Emmaus felé

a tanítvány, a porszem porzott.
a jövőre mit toborzott?

az úgy volt, hogy a poros úton, emmausfelé
bújt, kujtorgott lázongásba kétkedett a
 szökevény

azúgyvolthogyaporosútonemmausfelé...
... uram, ne hagyj el, hogy volt?

48 (Türelemjáték)

Olyan vagy-é
mint a mandulafa,
Korán virágzol
Későn érsz be?

Avagy mint a
galagonya
Későn virágzol
Későn érsz be?

Pár gyom a
fa alatt
a bokor tövében
nyom pár.

Meddig kell
meddig kell
Várom még
várom már?

* A számok azt az évet jelzik, amikor az adott születésnapon a vers keletkezett.

Lőrinczy Huba

Az inkvizitor és az eretnek

Márai Sándor: erősítő

Villányi Lászlónak

„... a XX. század kísértetiesen hasonlít a XVI. századhoz.”
Márai

1963 nyarán-őszén Márai – gyaníthatóan több hónapon át – Spanyolországban tartózkodott. „A sivár és rút város”-nak talált Madridban¹ múlatta idejének javát, gyakori vendég volt a Pradóban és a nagy könyvtárban, járt színházban, megnézett egy bikaviadalt a híres arénában, s természetesen fölkereste az Escorialt is: „... irdatlan hombár, nincs művészi értéke... ” – vélekedett róla.² Ám a királyi palota ama szobája, amelyben II. Fülöp ötvenhárom napon át, pokoli kínok közepette haldokolt, ezt a gondolatot is adta neki: „Fülöp olyan korban élt, amikor az ideológiák kettémetszettek minden emberi kapcsolatot – mint ma. Az emberek úgy érezték, több közösségük van egy idegennel, aki hasonlóan gondolkozik, mint a hazájukbelivel, aki nem osztozik az ő hitükben. (...) A négyszáz évben, ami közben eltelt, a szobát többször szellőztették. A Történelmet nem szellőztették: a XX. század kísértetiesen hasonlít a XVI. századhoz. Az ember, aki itt halódott, azt hitte, az ideológia fontosabb, mint az élet – mint ma hiszik, sokan.”³ Ez a fölismerés, a két kor illetén párhuzamba vonása jóval több volt kósza ötletnél, holmi rögvést kihunyó elmeszikiporkánál, nem is rekedt meg a diárium lapjain; elannyira nem, hogy belőle sarjadt a bő egy évtized múltán elkészülő, kisbetűs című (!) történelmi parabola, az *erősítő* koncepciója. S nem csupán a majdan megírandó könyv alapeszméje bukkan elő a spanyolországi naplójegyzetekben, hanem számos olyan elem, valóságtöredék is, amely úgyszintén része lesz a regény szövegének. Egy látogatást követően bemutatattik „A szoba, ahol az anekdota szerint Lope de Vega” – haldokolva – megvallotta, hogy „»unja Dantét«,” szoba kerül, hogy V. Károly fölemelte a padlóról Tiziano elejtett ecsetjét, részletező leírást kapunk II. Fülöp – akkor – gyógyíthatatlan betegségéről s gyötrelmes végnapjairól, Márait foglalkoztatja El Greco életútja, utókora s látomásos piktúrájának tán leghíresebb darabja, az „Orgaz gróf temetése”, megörökülnek a diáriumban az ávilai benyomások, a város képe, az „ezeréves bástyafalak” s a hosszas töprenkedések az ottani misztikusokról, Szent Terézről és Keresztes Szent Jánosról, s újra meg újra foglalkoztatja a szerzőt az Escorial építészeti sivársága.⁴ Mindeme bejegyzéseket, személyes élményeket, elmélkedéseket a megváltoztatandók – a terjedelem, a szöveggörnyezet, a perspektíva, a modalitás stb. – megváltoztatásával rendre viszontlátjuk az *erősítő* textusában. Ezúttal is – mint korábban már annyiszor – bebizonyul, mily szoros a kapcsolat a naplók és a regények között, hogy az előbbiek témákat, ötleteket, tapasztalatokat, megfigyeléseket (nyers)anyagot szolgáltatnak az utóbbiaknak, s hogy mily fontosak Márai számára a fikcióba ékelődő tárgyszerűségek, realitásfragmentumok, vagyis a valóságvonatkozások. A legkevésbé sem meglepő hát, hogy az 1963-at követő évtized diáriumaiban is számos, az *erősítő* problematikáját, egyes kérdéseit, részleteit előlegező, illetve érintő bejegyzéssel találkozhatunk. Soroljuk őket: a személyes Gondviselés létezése avagy nem létezése, a Lét és a Semmi viszonya, a miszticizmus, a misztikusok és a misztika levegőjét még mindig árasztó városok: Ávila és Assisi, a hit és a vakhit különbsége, az ideológiák nevében gyakorolt könyörtelen terror, a svájci életformából hiányzó „Szent Nyugtalanság, az örök ózon”, Michelangelo római, illetve firenzei Piétája, Savonarola kivégzése, „Az inkvizíció buta és kegyetlen világa”, az enyhülési politika és az úgynevezett „békes együttlés” veszedelmes volta, a Szent Ferenc-i mondat, amely szerint a Tudás az Ördög műve, s a regény végén szinte ugyanígy megismételt tézis: „... minden remekmű titka a Húzás”, másutt: „Nem nehéz »írni«. Csak húzni nehéz...” stb.⁵ Megannyi előszöveg az *erősítő*höz, de a szöveg még várat magára.

Mikorra érlelődött meg a szerzőben az *erősítő* terve, nem tudhatni. A jelek szerint a hetvenes évek elején kezdte igazán érdekelni a téma, amidőn – visszatelepülvén az Amerikai Egyesült Államokból Itáliába – immár esztendők óta Salernóban élt. Egy 1971. december 6-án kelt Márai-levél mindenestre arról is tudósítja Szőnyi Zsuzsát, hogy útmutatásait követve sikerült meglelni és belül is alaposan szemügyre venni Rómában a San Giovanni Decollato (Lenyakazott Szent János) kolostort és kápolnáját – a regény egyik legfontosabb színhelyét.⁶ A rendházban szerzett tapasztalásokról – hasonló szavakkal, ám jóval bővebben – az *erősítő*höz fűzött *Jegyzetek* között is beszámol az író (178–179).⁷ Ugyancsak Szőnyi Zsuzsa a címzettje annak az 1974. március 16-i levélnek, amelynek vége felé Márai ezt kérdi: „... mit gondol, amíg valaki gyalogszerrel elbandukolt a Tor di Nona (az Inkvizíció egykori börtöne) távolából a Campo de’ Fiori-ig – mennyi idő telt el? És milyen utcákon át vezetett a legrövidebb út?” A felvilágosítás – térképpel kiegészítve – természetesen nem késett soká.⁸ A templomi-kolostori „terepszemle”, illetőleg az adatkérés, nemkülönben az inkvizíciós jegyzőkönyvek gondos tanulmányozása (179–180.: a 3., a 4. és 9. kommentár) ismételtlen jelzi Márai tényíztetését, szövegeinek referencialitás-igényét, másként mondva: fantáziájának a valóságanyaghoz tapadó mivoltát – a két levél közt eltelt idő pedig azt árulja el, mily lassan és hosszan készülődött műve megírására a szerző. Lassan és hosszan készülődött, hogy aztán viszonylag gyorsan, kilenc hónap leforgása alatt végezzen a munkával. 1974. július 1-jén Márai tudatja egy másik levelezőpartnerével, Simányi Tiborral, hogy az előző év októberében megkezdett regényét, az *erősítőt* sikerült „valahogyan” befejeznie, s már csak a kézirat tisztázása van hátra.⁹ A csiszolás, a végső formába öntés kerek egy hónapot vett igénybe, s e fázis lezárultáról, valamint a mű keltette benyomásairól ekként számol be a maga diáriumában a feleség, egyben a szöveg első olvasója, a Lolának becézett Matzner Ilona (a meglehetősen kusza, stílusukban esendő, ortográfiájukban még esendőbb följegyzésekből csupán a regényre vonatkozó részleteket citáljuk – a legfeljebb helyesírási vétségek javításával): *Salerno, 1974. augusztus 1.* „Ő az »Erősítő« befejező sorait írja. Szeretném olvasni. – Remélem, nem túl pesszimista.” – *Augusztus 2.* „Este befejezte az »Erősítő«-t. Nagyon örülök. Holnap nekikezdek az olvasásnak. (kicsit félek) [...] Ő dolgozik. Javítja, jegyzetekkel látja el az »Erősítő«-t.” – *Augusztus 3.* „Elkezdtem olvasni az »Erősítő«-t, érdekes, olvasmányos, a mondanivalója eleven, mint minden írása. Hogy lesz tovább?... a kereszténység?... a téma?! – ” – *Augusztus 5.* „Egész nap itthon. Olvasás. Az »Erősítő«. Remek!” – *Augusztus 6.* „Befejeztem az »Erősítő«-t, akárhogy haragszom rá néha – dühös vagyok rá, ha elkezdem olvasni (akármelyik könyvét) megenyhülök – elfelejtem a rosszat – nem tudok rá haragudni.”¹⁰ Jóllehet a házastársak közötti viszonyról legalább annyit (sőt, alighanem többet) elárulnak e naplótöredékek, mint a regény adta élményről, kuriózum mivoltuk s a beljük foglalt apró tények okán mégis érdemes volt idézni őket. Az *erősítő* végül is az író kiadásában látott napvilágot, 1975-ös dátummal, de tán csak a következő év elején. Szőnyi Zsuzsa 1976. április 2-án reagált lelkesülten a neki küldött példányra, Márai április 12-én kelt válaszában pedig ez áll: „... köszönöm, hogy szíves volt cicerone lenni a

Torre di Nona és Campo di Fiori közötti rövid, de tanulságos útszakaszon. Az útigazítást megfogadtam; nem árt otthonosnak lenni az ilyen történelmi útvonalon."11 Békés Gellért fölkérésére Szőnyi Zsuzsa hamarosan kritikát is írt a regényről a *Katolikus Szemlé*be. Magától értetődően ő már nem Matzner Ilona – Lola, vagyis a naiv olvasó módján, hanem értő befogadóként közeledett az *erősítő*höz, ismertetésében így számos finom észrevétel akad. Márai nagy-nagy dicsérettel nyugtázta a recenziót: „Amit könyvemről ír, olyan élesen, pártatlanul látott beszámoló, ami tisztesség a könyv számára, és a legjobb értelemben jellemző a könyvismertetés írója számára. *Mindent észrevett, amit az író mondani akart*, és megtalálta a mondatot, a gombot, amire felvarrtam a köntöst: »Amíg egy ember él stb.« Ez lehet retorikus, de azt hiszem, van benne igazság is."12 Nem törpíteni akarjuk Szőnyi Zsuzsa kétségtelen érdemeit, ha úgy találjuk: „mindent” azért nem vett észre, hiszen az *erősítő* esetében is érvényes Robert Musil axiomatikus kijelentése: „Die Unsterblichkeit der Kunstwerke ist ihre Unverdaulichkeit” (A műalkotások halhatatlansága a megemészthetetlenségük).13 Egyedül lehetséges és végleges interpretációk nem léteznek; valamennyi irodalmi szöveg – ez a regény is – igényli, sőt: megköveteli az új s új értelmezéseket.

A könyv jellegadó sajátosságait s fabulájának lényegét Szegedy-Maszák Mihály ekképp foglalja össze: (Márai) „Hitetlenségére éles fényt vet *Erősítő* című regénye. Ez a mű is énfomájú elbeszélés, ami ismét hangsúlyozza a kapcsolatot a vele egyidejű önéletrajzi kötetekkel. Hőse karmelita szerzetes, akit Ávilából Rómába küldenek, hogy erősödjék a hite. A Szent Városban megismeri az inkvizíció munkáját, beszél Giordano Brunóval annak kivégzése előtt, majd félúton hazafelé – látván Kálvin rémuralmát – úgy dönt, hogy nem tér vissza Spanyolországba. Elhatározásáról értesíti egy társát, s mi ezt a végrendeletszerű beszámolóját olvassuk."14 A második és az utolsó mondat kivételével ahány közlés, annyi pontatlan, részben avagy egészében fedezetlen állítás! Korántsem bizonyos, hogy az *erősítő* Márai hitetlenségét tanúsító könyv, mert a szerző csupán a *Jegyzetekben* veszi át a szót, a fiktív narrátor pedig nem a hitét veszíti el, hanem „csak” az egyedül üdvözítőnek kikiáltott Cél, az eléréséhez alkalmazott eszközök szükségszerű és hatásos volta, valamint bizonyos dogmák abszolút érvénye válik számára kétségessé. Az énfomában megszólaló s nevét mindvégig elhallgató narrátor nem egyszerű karmelita szerzetes, hanem maga is inkvizítor, akit korántsem hitének erősítésére, annál inkább „tanult mesterségének”, hivatásbéli tudásának tökéletesítésére (mondhatnók: szakmai továbbképzésre...) küldenek Rómába. Következik ebből, hogy az Örök Városban a hős nem az inkvizíció munkáját, hanem csak az ott honos – a spanyolországitól eltérő – felfogást, módszereket és gyakorlatot ismeri meg. Giordano Brunóval egyetlen szót sem beszél, viszont elég sokat hall róla, és szemtanúja siralomházi végórájának és máglyahalálának. A döntés, hogy többé nem tér vissza az ávilai kolostorba s szülőhazájába, nem félúton, hanem már Rómában megfogyan benne, s ehhez a verdikthez a legcsekélyebb köze sincs Kálvin rémuralmának. Egyrészt azért nincs, mert amidőn (a fikció szerint 1600 tavaszán) a hős beszámolója íródik, Kálvin már évtizedek óta halott, másrészt azért nincs, mert teljességgel okszerűtlen volna, hogy valaki a *svájci* reformátor diktatúrájának láttán határozza el: távol marad *Spanyolországtól*, harmadrészt azért nincs, mert Genf, hol a csuháját s korábbi meggyőződését egyaránt levedlő szerzetes megtelepül, korántsem a rémuralom városa, sokkal inkább fészke a szürke, kedélytelen, fantáziátlan létezésnek s a józan, eltökélten haszonelvű polgári munkának. S fér némi kétség ahhoz is, hogy a hajdani inkvizítor tudósítása tulajdon pálfordulásáról „végrendeletszerű iromány” volna... Elgondolkodtató, miként fér meg ennyi vaskos tévedés egy kurta regénykivonatban, s meghökkentő, hogy a maga *erősítő*-elemzését jószerével a história ismertetésére korlátozó Németh G. Béla tolla is hányszor fut kisebb-nagyobb ferdtésekbe, pontatlanságokba.15 Úgy tetszik, valamely (nagy)epikai mű cselekményének hiteles összefoglalása nem is oly egyszerű vállalkozás.

Az *erősítő* egy fölocsúdás, egy megvilágosodás története. Azt a folyamatot örökíti meg, amelynek végén egy átlagos, ám korántsem értelem híján való lélek rádöbben valamire, illetőleg eljut a feltétlen bizonyosságoktól a kételyekig, s levonván a konzekvenciát, odahagyja szerzetesi, inkvizítori hivatását, hogy inkább nyomdai korrektorként tengődjék Genf városában. E könyv írásakor a szerző ismét a számos korábbi regényében kedvel alkalmazott előadásmóddhoz, az énfomájú narrációhoz fordul, s választása nagyon is indokolt. Az *erősítő* főalakja, egyben elbeszélője – jóformán egyik pillanatról a másikra – mély válságba kerül, mint ő mondja: „... egy napon észrevettem, hogy én sem vagyok kivétel, bennem is felborult a Rend” (14.). A hirtelenül reá törő krízis kiszakítja abból a meggyőződésből, abból a létformából, abból a közösségből, amely addig az övé volt, amelyhez évtizedeken át tartozott. Új világában magány, kényszerű inkognitó és hallgatás az osztályrésze. A körötte élők mind idegenek, ráadásul kálvinisták. Előttük számos megfontolásból nem fedheti föl kilétét, velük semmiképp sem oszthatja meg titkát, lelkének háborgásait, pedig elkerülhetetlennek tartott „megtántorodása” miatt nagy nyugtalanság emésztí, s erős szükségét érzi a vallomástevésnek, a „gyónásnak”, a kimondásnak. A fájó otthontalanság, a gyöttrő válságtudat és a közlésvágy végül is pennát ad a kezébe, hogy beszámoljon a történekről a távol Ávilában a visszatérte várakozó bizalmasának, hajdani rendtársának. „Genf városából írok, Helvétiaiból, tél végi időben. Fogvacogva írok, mert a tél itt zúzmarás, a tavaszelő is dideregtető. A szobák fala vastag, mégis fázom. Ennek egyik oka, hogy nincs pénzem elégséges tüzelőt vásárolni. *De belülről is fázom, ami rosszabb. Most elmondok mindent, sorjában (...)* – *Azért írok, hogy elmondjam, mi az oka a távolmaradásnak. (...)* *Azért írok most, hogy számot adjak az igazságról. (...)* *Úgy hiszem, hasznos, ha megírom nektek, miféle az élet ebben a városban (...)* *Megmondhatom, gondterhesen írtam ezt a számadást*, mert itt nem veszek körül az a megnyugtató, az ávilai városfalaknál is biztonságosabb környezet, mint odahaza a rendház könyvtárában, ahol a Prior úr elém szabta, mit írjak” (7., 8., 162., 166., 174. – A kiemelések tőlünk!). A szöveg megemlíti, hogy – túl a rendtárs tájékoztatásán – a toledói főinkvizítorok teendő szóbeli jelentés pótlására is készült a beszámoló (19., 121–122., 173.), szerzője azonban nem tudja, milyen sorsra jut irománya (7.). Nézzük bárholonnan: ebben a regényben nincs más megnyilatkozási lehetőség a hős számára, csakis a monológ; az énfoma a léthelyzet adekvát kifejezője s következménye egyszersmind. S jóllehet a narrátor „elképed” attól „... milyen terjedelmesre sikerült a jelentés” (173.), két okból sincs ebben semmi meglepő. A némaság hónapjai után végre eljött számára a konfesszió, a „kibeszélés” alkalmá és ideje, illetőleg a volt szerzetes is elragadta az írás, az önkifejezés újkeletű mámore (173–174.), az a „ragály” (164.), amelyről korábban így beszélt: „A vész most már kitört az embereken és írni akarnak, mindenáron írni” (163.).

Németh G. Béla – némi fenntartással – „levélregénynek” tekinti ezt a könyvet, elébb elhatárolván a napló műfajától, majd megközelítvén hozzá.16 Nézetünk szerint az *erősítő*ben nem akad oly jegy, amely a diáriumok jellegadó sajátosságaira emlékeztetne, s a levélregény minősítést sem tartjuk megnyugtatónak. Ez a Márai-szöveg nemhogy a levélregény, még a levél kritériumainak sem felel meg igazán, utóbbiaknak legfőképpen abban, hogy van – névtelen – szerzője, van – névtelen – címzettje, s a feladó el is küldi irományát Ávilába, egy levantei fuvarossal (7., 173.). Elgondolkodtató, hogy maga a narrátor egyszer sem titulálja levélnek elmeművét, ehelyett mindig „írás”-ról, „jelentés”-ről beszél. Nem levél hát az *erősítő*, ámde még kevésbé levélregény. Hiányoznak belőle ama jellemzők, amelyeket e műfaj klasszikusai (Diderot, Montesquieu, Richardson, Rousseau, Goethe stb.) avattak kánonná. Akkor hova, milyen típusba sorolható? A magunk részéről úgy találjuk: a benne megjelenülő határhelyzet s egyéb ismérvek okán ez a könyv is a Márai-életműben domináns nagyepikai modell, a *krízisregény* egyik variánsának tekinthető. Oly változattal van dolgunk, amely ezúttal a *fejlődésregénnyel* tart közeli rokonságot, egynémely részletei pedig a *vallomással* és az *esszével*, illetőleg az *útirajzzal* érintkeznek. Csupán látszatra egyszerű, valójában bonyolult alakzat az *erősítő*, s ez a több műfajjal is határos vállalkozás példa arra, hogy szerzője

még hajlott korában sem veszítette el kísérletező, újító kedvét.

Említettük volt: a regény elbeszélője és központi alakja egyazon – fiktív – személy, ilyképp az *erősítő* egy alakra, egy tudatra, egy perspektívára, egy hangra komponált alkotás. Különleges szerep birtokosa a narrátor: a szövegben az első szótól az utolsóig az ő észjárása, az ő nézőpontja, az ő szólama érvényesül. Csak azt láthatjuk, amit ő lát, csak arról értesülhetünk, amit ő följegyzésre érdemesnek tart, s mindenki más beszédét a magáéra hangszereli át. Általa létezik a regényvilág, a regényvilág által létezik ő. Az egyes szám első személyű visszatekintés annak a tizenhat hónapnak a történéseit veti papírra, amelyet a karmelita inkvizitor 1598 októberének végétől (10.) 1600. február 17-ig – Giordano Bruno megégettetésének napjáig – Rómában töltött, illetőleg azért a közelebről meg nem határozott időszakát, amely „Hosszú gyaloglás és szekerezés után” (7.) Firenzén át Genf-be vezetett. Ennek a mintegy másfél esztendőnek az élményeit, tapasztalásait, fölismeréseit sűrítte össze a nyomda átmeneti leállása miatt szabadságot s „...két hete éjjel-nappal körmöl”-ő (173.) narrátor. A szöveg a megírás körülményeit, a szerző léthelyzetét vázolja elsősül (7.), hogy – utalva a lázas koncipiálás közben elpergett időre – ugyanide kanyarodjék vissza (173–174., 176–177.). Ilyképp az előhívott múltat a jelen képei övezik, vagyis az *erősítő* keretes megoldású regény, nyitódván és záródván egy jellegzetes vallási formulával. A „rámán” belül a történetmondás a kronológia elvét követi, az időrend érvényesítése viszont nem mechanikus és abszolút. A Lenyakazott Szent János kolostorban eltelt majd tizenhat hónap egyetlen tömbbé olvad össze, nincs igazán jelentősége annak, hogy az ott látott, hallott, tapasztalt dolgok közül melyik volt előbb, melyik utóbb, és akadnak oly események is – például az, hogy a szerzetes, megszegve a regulát, vászoninget vásárol a durva szőrcsuha alá (105., 139., 149.) –, amelyek nem a maguk pillanatában, hanem csak jóval később kerülnek szóba. Feltűnhet, hogy a szöveg mily keveset közöl az immár a negyvenes éveinek derekát taposó (9.) elbeszélő múltjáról, előéletéről; jószerével semmit. Az itt-ott elejtett megjegyzések (9., 35., 133., 161., 174.) teljességgel alkalmatlanok arra, hogy a narrátor ifjúságára, neveltetésére, pályafutására (etc.) következtessünk belőlük. A mesélő számára (s így számunkra is) kizárólag az a lényeges, ami Itáliában és Svájcban esett meg vele s zajlott le benne.

A visszaemlékezés ebben a regényben sem gépies művelet, afféle memóriapróba; nem pusztá megidézése, hanem újáteremtése a volt dolgoknak, nem szimpla reprodukció, hanem alkotó produkció. Az elbeszélő a végkifejlet felől, a jelenhez vezető, sőt, a jelenbe érő útként, folyamatként szemléli önnön múltját, a maga mögött hagyott másfél esztendő történéseit. Az utólagos értelemdadás teleologikussá formálja a szöveget, s az önkéntelenül is célképzetes gondolkodás megszűri, átrendezi, új megvilágításba helyezi a korábbi eseményeket. Az érdektelennek tetsző mozzanatok, epizódok kimaradnak, hogy más, a jelen szemszögéből mulhatatlanul fontosnak ítélt helyzetek, beszélgetések, órák, esetleg pillanatok annál nagyobb hangsúllyal és terjedelemben szerepeljenek. Ily módon a földidézett s tudatosított múlt részint összezsugorodik, részint kitágul, egyes elemei eltűnnek, mások meg elváltoznak, átlényegülnek, szinte észrevétlenül előkészítvén, motiválván a szerzetes-inkvizitor döntését. A döntést, amely a látszat szerint egyik percről a másikra érlelődik meg, valójában viszont egy hosszú folyamat, egy nagy belső út végállomása. Kétségtelen: a Giordano Bruno alkuvástalan siralomházi viselkedése és máglyahalála keltette megrendülés zökkenti ki az időt a szerzetesben, az átalakulás, a „lázadás” azonban – ha látenszen is – már Rómába érkezésétől készülődött benne. Akkortól, amidőn még így beszélt: „... átéreztem, hogy nincs más, amit mi, bűnös emberek kérhetünk és remélhetünk, mint a Hit, a föltétlen Hit, amely nem kérdez, nem vitatkozik. És nincs nagyobb bűn, nincs esztelenebb embertelenség, mint az eretnység. Ezért elhatároztam, hogy most már minden megmaradt időmet és erőmet az eretnekek kinyomozására, felderítésére és megsemmisítésére fordítom. (...) végre tudtam, miért élek” (12., 13.), illetőleg: „Nem is lesz már rend ezen a földrészen, csak amikor az eretnekek megteréne, a pogányok átteréne és megint egy akol lesz és egy pásztor.” Ez a sziklaszilárdnak látszó meggyőződés – állítólag – egyetlen esemény hatására omlott össze, átadva helyét a fölismerésnek: „Úgy tanultam, a Szent Cél mindennél fontosabb: *legyen Egy Akol és Egy Pásztor. De aztán reámsújtott, mint a villámcsapás, a félelmes gyanú, hogy egy ember lehet több, mint egy akol.* – Akkor megingott hitem a mesterségemben. (...) mély szívbéli szomorúsággal, elhatároztam, hogy sutba dobom tanult mesterségem, felhagyok az inkvizitorsággal” (176. – A kiemelések tőlünk!). Bizonyos jelek azonban arról vallanak, hogy a gyökeresnek is nevezhető változás mégsem mintegy varázsütésre zajlott le, ama „villámcsapás” nem derült égből süjtött a szerzetesre. A szöveg roppant finom utalások és anticipációk sokaságát tartalmazza, s reájuk ügyelve kitetszik, hogy a látványos fordulat ámbár hirtelen, semmiképp sem előzménytelen. Akkor következik be, amikor – a hegeli, marxi formulával élvén – a mennyiség minőségbe csap át. Az elbeszélő, nem lévén filozófus, sem lélekbúvár, természetesen beéri annyival, hogy rögzítsen egynémely tényeket, észrevételeket, fejleményeket. Kommentálásuktól tartózkodik, oksági láncra nem fűzi őket, s egyiket sem vonja kapcsolatba végső döntésével. Nem is az ő tiszte ez, annál inkább a befogadóé, aki elhallgatásokból, szerteszort és mellékesnek látszó följegyzésekből maga kényszerül következtetni a lappangás stádiumára, a belső folyamatokra, egy lélek fokozatos átalakulására, szem előtt tartva közben a sartre-i figyelmeztetést: „... mindent az olvasónak kell kitalálnia, örökösen meghaladva a leírt dolgot. Kétségtelen, hogy vezetí az író, de csak vezetí; a leszűrt jelzőkarókat, melyek közt nincs semmi, az olvasónak kell összekötnie, s neki kell túllépnie rajtuk.”¹⁷

Amidőn a karmelita szerzetes meggyőződésváltásának motivációját, előtörténetét fűrkésszük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül e figura habitusát, mentalitását, rögzült viselkedésformáit, szemlélet- és beszédmódját. A spanyol inkvizitor „személyében” oly fiktív alakokkal van dolgunk, kit hite, hivatása, a több évtizedes kolostori lét s az állandó függés feltétlen aláazatra, engedelmességre, vakfegyelemre, előítéletes gondolkodásra, vagyis esetleges kételyeinek, különvéleményeinek, indulatainak, bíráló észrevételeinek csírájukban való elfojtására (de legalábbis a tudattalanba süllyesztésére) idomított, s megszabta még szófűzését is, kegyes-ájtatos formulák, eufemisztikus kifejezések használatához szoktatván. Ettől az észjárástól, ettől a magatartástól, ettől a nyelvi gúztól jószerével egyik napról a másikra szabadulni teljességgel lehetetlen, épp ezért a legkevésbé sem meglepő, hogy a narrátor rendre magasztalón beszél a Rómában gyűjtött élményekről, váltig bizonygatja, mily derék és jámbor társak vették körül, s mennyit okult példájukból. A Lenyakazott Szent János rendháztól ekként búcsúzik: „Úgy éreztem, életem legszebb idejét töltöttem ebben az épületben. Sokat tanultam, erősödtem lélekben, gazdagodtam tapasztalatokban. (...) Szűrást éreztem a szívemben, mert éreztem, hogy áldott jószívű embereket hagyok el, és talán soha nem lesz már módom hosszabb időt tölteni ilyen emberek között...” (116.) Másutt viszont – afféle freudi elszórással – hirtelenül így vall: „... ez a római kiszállás tanulságos volt, *de néha aggasztó! Minden idegen volt itt:* a nyelvezet, a beszédmodor, a környezet, igen, még az ételek is (...) A Giustiziák, melyeknek szemtanúja voltam (...), gyakorlati oktatások voltak, *de ugyanakkor idegenszerűek is,* hiszen valahogy nem olyan közvetlen és spontán itt az ítélet-végrehajtás, mint Madridban és Toledóban...” (143–144. – A mi kiemeléseink!) A páfordulást megelőző pillanatokban jut e fölismerésre a szerzetes, s konfessziója új megvilágításba helyezi, egyúttal át is értékeli a Rómában töltött tizenhat hónapot. Kiderül, hogy a beszélő mindvégig otthonatlan maradt az Örök Város falai közt. Kiderül, hogy a felettes én parancsa, merő önátadás volt a folyvást hangoztatott hála, elégedettség, lelkesültség, hiszen a lélek mélyén viszolygás, csalódottság, kiábrándultság lakozott. S egy korábbi részletből kiderül az is, hasztalan volt a palástolás: a látens rossz közérzet, az idegenség-sejtelem – testi tünet formájában – már a kezdet kezdetén hírt adott magáról, hogy fölüljuljon s a tudatba hatoljon Giordano Bruno megégettetésének hajnalán. Érdemes hosszabban idéznünk: „De amint így ágaskodtam és fészkelődtem (hogy jobban láthassa a máglyát: L. H.), *egyszeriben megint azt a különös viszketést éreztem, mint régebben, római tartózkodásom elején, amikor a bőröm mintha pikkelyes lett volna, hiszen*

körömmel vakartam karomon és a hasi tájon a viszkető bőrt. Ezért egy napon (öt hónappal Giordano Bruno kivégzése előtt: 149.) elszántam magam és felkerestem a Campo de' Fiorin az ócskást, akinek címét ideérkezéskor az andalúziai Pompeo Capurano adta, amikor búcsúra, bizalmas suttogással, fülembre morogta, keressem meg Rómában ezt a szatócsot, megkapok nála mindent, amire szükségem lehet! És mert a viszketés nem szűnt és már varas volt a hasam a vakarástól, egy napon valóságosan felkerestem ezt a gyanús kereskedőt. Mint valamilyen puhány uracs, vásároltam nála két vászoninget – és akkor, csudamódra, megszűnt a viszketés. *De most, ezekben a pillanatokban, megint kedvem támadt vakarózni – csak mintha nem kívül, a bőrfelület viszketne, hanem belülről, a bőr alatt lüktetne és sajogna valami!*" (105. – A kiemelések tőlünk!). Kommentár ide csak kevés kívánczik, legföljebb ennyi: a vásárlás óta állandóan viselt vászoning (139.) részint valóságos, részint jelképes „elhatárolódás” a daróccsuhatól, a szerzetesi-inkvizítori hivatástól, Rómától s mindattól, amit Róma testesített meg, előjátéka egyben a pap teljes átöltözésének (149–156.), amint ő gondolja: „jelmezcserejének” (155.).

Kérdhetjük: túl az általa megnevezett dolgokon, mi volt még idegen és kiábrándító a narrátor számára az Örök Városban, miért volt „néha aggasztó” az ott-tartózkodás, s miféle élmények és tapasztalások vezették szinte észrevétlen a föleszméléshez? Csupán a legkellemetlenebb, illetőleg a legfontosabb benyomások és események szorítózkodunk. Rómába érkeztek tüstént fájdalmas meglepetés és csalódás éri a szerzetest: az emberföltűtnek képzelt pápa „... olyan volt, mint egy ember. (...) Akárhogy forgattam a fejem, nem láttam mást, csak egy embert. (...) Ez az ember, szemtől szembe, tiarástul és az ornátusában olyan volt, mint te vagy én” (11., 12.). „... úgy tettem, mint aki áhítatos. A valóságban, ezekben a percekben, hiányzott lelkemben az igazi áhítat” – emlékezik a beszélő (11.), hogy aztán mégis győzzön benne a kötelességszerű rajongás, a Hit s „Mély megrendülést érez”-ve a márványpadlóra bukják (12.), – s az első megcsalatozást rendre követi a többi. A karmelita már beszámolója elején megvallja: nemigen kedveli a dominikánusokból sütő vad fanatizmust, a mindenkiben eretneket szimatoló túlbuzgalmat (13–14.), utóbb tudomásul kell vennie, hogy a római főinkvizítor, az öt kétszer is fogadó Bellarmino „consulore”, majd kardinális, a rendházfőnök, Padre Alessandro, kinek gondjaira bízták s az egyházi erősítők zöme úgyszólván megszálalt – és dominikánus. Lehangozza, hogy nem őszinték vele („... az emberek mintha álarcot viselnének”: 28.), elfogadhatatlanul idegen számára a rómaiak életfelfogása (36–37., 68–70.), s folyvást tapasztalja, hogy vendéglátói is idegenként tekintenek reá, ezért mindössze egyszer, a távoztát megelőző éjszakán – s akkor is csak saját kérésére, kivételes kegyből (71–72., 82.) – lehet szemlélője a siralomházban zajló történéseknek. Származása okán eleve gyanús (8., 18., 88. stb.), többször is megdorgálják a Spanyolországban honos szokásokért, az ottani inkvizíció és a királyi udvar – állítólag – engedékeny magatartásáért, a veszedelmes misztikusok eltűréséért (50–53., 63., 130–135.), s teljes értetlenséggel, sőt: már-már ellenségesen fogadják a barát egynémely nézeteit (53. etc.) avagy lelkes hangú előadását a szülőházában rendezett autoda-fék sajátosságairól (67–70.). A viták során a karmelita szerzetes mindig alulmarad, társait a maga igazáról meggyőzni egyszer sem képes. Nem csoda, hogy egy ízben így sóhajt: „... egy pillanatra, honvágyat éreztem” (70.). Legnagyobb kérdésére – „... lehet-e hinni a megtérést bizonygató eretnek szavainak, és mi a jele annak, hogy a megtérés őszinte” (19.) – végül is nem kap egyértelmű és megnyugtató választ (62., 73–79.), tapasztalja viszont, hogy még a Santo Ufficio teljhatalmú és kérlelhetetlen ura, Bellarmino bíboros is meginog időlegesen a hitében (122., 134.), s maga sem tudja, a lassított, látszólag jóindulatú vagy épp a gyorsított eljárás a célravezetőbb a konok szakadárak megtérésére (137–139., 140.). S a spanyol inkvizítort nemegyszer fogja el a kényelmetlen érzés: mintha őt is állandóan figyelnék, megbízhatatlan személynek, potenciális eretneknek tekintenek (53., 87–89., 117–119. etc.), ugyanakkor mintha tartanánek is tőle (113.). És semmiképp sem teveszthetjük szem elől: a karmelitát – aligha tudatosan, mégis szimbolikusan – már fölcsúdása előtt mintegy stigmatizálják, az áruoló, a szakadár szerepére jelölik. A szövegben kétszer is (40–42., 86–88.) eléggé hosszan szó esik egy hitehagyott papról, a nápolyi Marlianóról, aki eretnek léteire – úgy mond – ármányosan befurakodott a rendházba, hogy kilesse az inkvizíció titkait, „... praktikáit és fejlettebb módszereit” (87.), s aki eme gaztettéért elébb akasztással, majd tetemének megégettetésével lakolt 1590. február 17-én. (Az időpont sem mellékes, annál inkább jelképes: Giordano Bruno épp tíz évvel utóbb lépett a máglyára.) Nos, a legkevésbé sem véletlen, hogy az aposztata története ily terjedelemben tárgyalatik: az érdekelt tudta nélkül anticipálja a narrátor sorsfordulatait. Az utolsó római éjjelen a szerzetes döbbenet érzeli, hogy a nápolyi papra emlékezők hirtelen Marlianóval azonosítják, vagyis beférkőzött kémnek, tán szakadárnak vélik őt is (87–89.), s jóllehet a gyanú gyorsan eloszlik, a karmelita másnap mégis e kivégzett eretnek ezüstözött keresztyét kapja a házfőnöktől ajándékba, útravalóként (114–115., 116.). S Padre Alessandro fátyumjelző gesztusára a Bellarminóé következik. A kardinális a búcsúkihallgatáson nem csupán egy, az inkvizítor teendőit taglaló kézikönyvet nyújt át a távozóknak, hanem pénzt is adat neki (141.). Harminc ezüstpénzt (144.), akár Júdásnak...

Jegyezzük meg újfen: szó sincsen arról, hogy a fölsorolt mozzanatok, kedvezőtlen élmények és benyomások valamiféle kauzális rendde, a pálfordulás előkészítésévé, legalább részleges magyarázatává állanának össze a beszélő eszméletében s ekként írásában. A barát csupán rögzíti őket, kapcsolatot köztük és döntése közt nem keres. Ez már a befogadó dolga, aki kitölti a textus hézagait, pótolja hiányait, megleti egyes momentumok rejtett kohézióját, lévén „... az olvasás irányított alkotás”.¹⁸ S fűzzük még az eddigiekhez: a villámgyors felocsúdásiág látszólag mindent elfogadó, az inkvizíció céljait és gyakorlatát buzgón helyeslő (bár szabályszerűen vászoninget viselő) szerzetesnek akadnak azért – futólag említett – bíráló gondolatai, kételyei, elégtelenségei, fülentései (28., 80., 92., 112., 136., 143–144., 147. etc.), és noha megtartóztatja magát a nőktől, eleven férfierdeklődés él benne irántuk (36., 159–160., 171.), s Giordano Bruno kihalála előtt tekintete többször is visszatéved egy fiatal, gyermekét szoptató anyára, akire „... senki nem ügyelt”, kinek mellbimbóját – mint mondja – „... csak fél szemmel láttam, de felírom, a hűség kedvéért. De ennek nincs jelentősége”, s észreveszi azt is, hogy „... a jóképű asszonyka (...) szeme sugara tikkadtan, bágyadtan meredt a meztelen emberre (Brunóra: L. H.), mintha valamilyen képes illetlenséget, parázna látványosságot figyelne” (103., 107., 108–109.). A karmelitát mélyen érintik Michelangelo egyes, talányos verssorai és szobrai, valamint a róla hallottak (79–82., 99–100., 106–107., 126., 128., 158–159., 176.), fogékony a Keresztes Szent János költeményéből áradó misztikumra (133–134.), a máglya közelében állva eretneki eszmék környékezik (a cölöphöz kötözött elítélt arca számára a Jézus Krisztusét idézi, aki tán nem bocsájtott meg az Istennek, a Semmiről és a Gondviselésről töpreng stb.: 107., 109.), s korántsem közömbösen figyel Bellarmino előadását Bruno „tévtanairól”: a békés együttélésről, a Tudás felsőbbségéről a Hittel szemben, a panteizmusról, az alkotáshoz szükséges szabadságról etc. (122–141.). E teóriák némelyike (így például az írás szabadságának igénye: 174–175.) utóbb gyökeret is ver benne. A magunk részéről úgy találjuk: mindezen tényezők szükségeltettek ahhoz, hogy a szerzetes az inkvizítor kézikönyvét és a harminc ezüstpénzt a Teverébe hajítsa (144.), s korábbi meggyőződésével együtt levesse régi „jelmezét”, a barátcsuhát is.

S kellett, leginkább kellett a fordulathoz a Giordano Bruno adta példa. Enélkül hasztalan gyülemlött volna a lélek homályában a gyúanyag, nem következik be a „robbanás”. A karmelita elméjét Bruno magatartása, kivételes elszántsága, törhetetlen keménysége világosítja meg, a benne gomolygó sejtelmek, ellenérzések, kellemetlen tapasztalatok tőle kapnak alakot. Miért éppen ő hat ily elemelőtárisan a szerzetesre? Végteire is nem Rómában hallott először arról, hogy vannak tántoríthatatlan eretnekek, kik sem a siralomházban, sem a vesztőhelyen nem hajlandók megtérésre, töredelemre, önmehtagadásra (62., 78., 102.) – szülőházában találkozott is már ilyenekkel: „... néha, akármilyen hihetetlen – mondja el Bellarminónak –, akad megátalkodott eretnek, akit a tortúra

sem tud színvallásra bírni és bűnbánat, tehát gyónás, áldozás és a szentmise alázatos hallgatása nélkül megy a máglyára, nem él a lehetőséggel, melyet az Egyház, végtelen irgalmassággal felkínál neki – inkább elevenen sül meg itt a Földön és azt sem bánja, ha elkárhozik és az idők végtelenségéig senyved a gyehenna mardosó lángjai között" (21.), illetőleg: „Nálunk Kasztíliaiban különösen merevek az emberek – nemcsak, amikor vakon hisznek, hanem akkor is, amikor már nem hisznek és vak elszántsággal lépkednek a máglya felé" (35.). Találkozott már efféle „csökönyös, megátalkodott bűnöző"-kkel (119.), mégsem indult s ingott meg láttukon, annál inkább a Giordano Brunón. Vajon miért? – kérdehetjük még egyszer. A szöveg sugalmi és közlései egyértelműek: a szerzetest az eretnekből sugárzó méltóság és erő, a szilárd, öntörvényű személyiség méltósága és ereje rendítette meg s készítette föleszmélésre. Az, hogy Giordano Bruno mindhalálig önmaga, egyéniség tudott maradni. Az, hogy egyetlen engedékeny gesztust leszámítva (139.), konokul ellenállt, nem törte meg sem a hétvényi börtön, sem a kínzás, sem a rábeszélés, az, hogy a siralomház fagyában dideregve is megvetően elhárította magától a világi és az egyházi erősítők buzgólkodását és a csókra elébe tolt keresztet, az, hogy meztelenül, a máglya cölöpéhez kötözöttlen is képes volt megőrizni néma közönyét, az igazába vetett hitét. Egyszóval: az, hogy autonóm lény. „Az eltömegesedett világban – mindenütt – két létezési lehetőség maradt csak az erős egyéniség számára: az eretnek vagy a diktátor életformája” – vélte egy 1950-es diárium-bejegyzésében Márai¹⁹, hogy a második emigrációban írott regényeinek zöme e két létezési lehetőséggel foglalkozzék. Az önkényúr (pontosabban: az önkényúr „árnyéka”) a *Rómában történt valami* lapjain tűnik elénk, a másik létformát pedig – nem egyetlenként, ám a legnyilvánvalóbban – az *erősítő* Giordano Brunója képviseli.²⁰

Fölcsoúsításakor, meggyőződéscseréjekor a spanyol szerzetes nem csupán reádöbben valamire, hanem levon egynémely konzekvenciákat is: kilép az inkvizíció közkatonáinak (másként mondva: a névtelen és arctalan tömegembereknek) a sorából, s a személyiséggé válás útján indul el maga is. Meddig jut rajta, lévén az *erősítő* nyílt végű regény, nem tudhatni. Azt viszont igen, hogy a volt karmelita átalakulása – érthetően – korántsem teljes; béklyóitól, a gondolkodását nyugtató bal- és előítéleteinek java részétől nem szabadulhat, s szó sincs arról, hogy kitért vagy akár csak kiábrándult volna hitéből. Rendtársának írja: „... mert szabad vagyok – hiszen megfizettem ennek a kétarcú ajándéknak, a szabadságnak az árát –, megmondom azt is, hogy amikor a folyóba dobtam a bölcs könyvet és az erszényt, nem azért tettem, mintha csalódtam volna az Inkvizícióban. *Tudtam akkor is, hiszem ma is, hogy azt, amit a Santo Ufficio akar, nem lehet másképp szorgalmazni, csak máglyával és kötéllel.* És amikor meg kell valósítani egy nagy Esmét – az eretnecség kiirtását – nem szabad a módszereket selypegeve, picsogva bírálni. Mert makacs fajzat az ember, és ha nem akar üdvözülni, akkor kényszeríteni kell, hogy üdvözüljön. De (...) Rómában, a folyóparton (...) megértettem: a mi áldozatos munkánk hiábavaló, mert az ember nem olyan, ahogy a Santo Ufficio képzele. (...) Attól tartok, az ember a saját feje szerint akar ember lenni. És akkor mi lesz velünk, szegényes és lelkes inkvizítorokkal? – Mert amíg él egy ember, aki elég nyakas ahhoz, hogy a kínzókamrában is megvesse azokat, akik kínozzák, megvallja a máglyán is azt, amiért megsütik: minden nemes igyekezetünk szó szerint füstbe megy. *Nem a hitemben csalódtam, testvérem, hanem a mesterségemben.* (...) Félős, hogy amíg egyetlen ilyen ember él valahol, hiába sütjük roston, főzzük olajban, törjük kerékbe a többi" (175., 176. – Tőlünk a kiemelések!). Világos beszéd ez, tán túlonúl is az. S úgyszintén itt, a szöveg zárlatában tárul fel a regénycím valódi értelme. A római – világi és egyházi – erősítők, a „confortatorék” missziója igazában a gyengítés volt; a könyörtelen tortúrán átesett és a kínhaláltól rettegő elítélt megfosztása az igazába vetett hit maradékától is, s rábírasa a teljes és nyilvános önmegvetésre, önmegtágadásra (31–32., 44., 61–62., 73–79.stb.). Másilyen erősítésben van része a narrátornak. Az Örök Városban tanultaktól, Giordano Bruno példájától s tulajdon fölismerésétől ő csakugyan „megerősödik” (173., 176.), „... de másképp, mint ahogy a római confortatorék gondolták” (173.).

Tegyük még az elmondottakhoz: hiába őri rendületlenül a maga katolicizmusát a beszélő, hiába hangoztatja nyomatékkal a Santo Ufficio üdvös voltát, a vele és a benne történtek okán inkvizítorból eretnekké vedlett. Hűtelenül odahagyta szerzetét és hivatását, az eldobott barátság helyett az írástudó jelmezét öltötte magára, s oly nyomdában végez munkát, amely a szakadár tanokat terjesztő műveket is készséggel megjelenteti (7., 163., 177.). S a továbbra is mélyen elítélt eretneki eszmék egyike-másika az ő gondolkodásába is beszivárog. Nem helyesli, hogy valaki mindenáron szentté óhajt válni (8.), „meglepetéssel észlel”-i, hogy – akár a kálmínistáknak – neki „sem sürgős a meghalás” (172.), a genfiék fennen kárhoztatott haszonelvű szemlélete (162., 163–164., 166., 168–172.) nem hagyja érintetlen őt sem (8., 177.), hiszi és vallja noha, „... a Teremtés tökéletes, és a Teremtő saját képére teremtette az embert”, mégis kételkedik „... abban, úgy sikerült-e az ember, ahogy a Teremtő akarta” (175.), s nem állja leírni, hogy a fuvaros, kívül Ávilába küldi jelentését, „... eretnek, de tisztességes ember” (7.). Új nézeteinek egyikétől maga is megriad: „Most már gondolok néha arra is, hogy a szabadságban minden embernek – jó kereszténynek és gonosz pogánynak – *egyedül kell megtalálni a pontos szót – azt az egyet, amiben Valóság az Igazság*, mint az Ostyában az Úr teste. *Amikor ezt írom, körmömre lehelek, mert reszketnek ujjaim a hidegtől – és talán nem csak a hidegtől*” (174. – A magunk kiemelései!). Folytathatók, ám ennyi alighanem elég. A jelentés egészében éppúgy kimeríti az eretnecség fogalmát, mint egyes passzusaiiban – tömlőc, tortúra, máglya járna érette vagy elkárhozás. Nem véletlenül írja a volt szerzetes, amidőn szeretteire gondol: „... bizonyossággal tudom, hogy ebben a földi életben már nem lesz érkezősem találkozni velük. Lehetséges, hogy a túlvilágon látjuk egymást, de ez nem egészen biztos” (8.).

Ha „mindössze” ez volna az *erősítő*, egy lélek magára ébredésének históriája, Márai érdemei akkor sem csekélyek. Ámde a regény valójában történelmi parabola, s benne az imaginárius mivoltában is páratlan tárgyismerettel és érzékletességgel újratereztett XVI. század – mottónk is erre utalt – folyvást a XX. század előképe, megfelelője, „szemléltető ábrája”. Téved Szegedy-Maszák Mihály, amikor úgy véli, hogy a két kor párhuzama s ebből következően a história állandó ismétlődésének, körforgásának ideája csupán az *erősítő*höz fűzött *Jegyzet*ekből lesz nyilvánvalóvá.²¹ Az analógia s vele együtt az örök visszatérés elve a mű teljes szövegében érvényesül, elannyira, hogy Rónay László már „pedagógikus célzat”-ot emleget, s épp azért találja – a *Rómában történt valami* című könyvhöz képest – „kevésbé meggyőző”-nek ezt a regényt, mert szerinte „... az író leleplező szándéka többnyire egyértelmű, a főszereplő cselekvését korlátozza az előadó prekonceptiója (az előadóé? – de hiszen a hős és a narrátor egazon fiktív személy: L. H.): a szent inkvizíció és a 20. század diktatúráinak intézkedései közötti párhuzam bemutatása”.²² (Közbevetőleg: bővebb kifejtés, dokumentáció híján talány számunkra, miként és miben „korlátozza” a szerzetes „cselekvését” a „prekonceptió”.) Eme vélekedést is bajosan oszthatnók, ugyanis az adódik belőle, hogy Márai visszaért a téma kínálta lehetőséggel, s jószerével áttételek nélküli tanmesét írt, amelyben csaknem minden túlonúl transzparens; az egyik kor pusztá ürügy arra, hogy a másikról beszélhessen, s a 16. század funkciója nem több, mint hogy a 20. század tükré, illusztrációja legyen. A dolog azonban jóval bonyolultabbnak tetszik ennél. A regényszövegre alapozott meggyőződésünk szerint Márai mindkét korról szólni akart, mégpedig úgy, hogy a múlt – burkoltan – a „jelenre” is vonatkozzék. Fölismerve, hogy a 16. századi inkvizíció és a 20. századi totalitárius diktatúrák teóriái és gyakorlata közt mennyi hasonlóság akad, azon tényekben és jellemzőiben igyekezett rekonstruálni az előbbi időszakot, amelyekben az utóbbi is magára ismerhetett. S cselekedte ezt az *erősítő* legnagyobb részében roppant finoman, egyenletesen magas művészi színvonalon, óvakodva a direkt célzásoktól, megfeleltetésektől és a bántó anakronizmusoktól. (A korhűség kedvéért Márai még oly apróságokra is ügyelt, hogy a Nap forogjon a Föld körül, ez állítás ellenkezője pedig eretnecségnek minősüljön: 107., 125., 127.) A regény utalásrendszere látens, sejtelemeszerű, s a textus varázsa éppen abban áll, hogy a nyelvi megfogalmazás nem egyértelmű, hanem kétértelmű, nem homofon, hanem polifon. Fájdalom, akad példa a túlfeszítésre is, arra, hogy a célzásnak a 16. században nincsen

fedezete, s merőben idegen is tőle. A nyelvi oscilláció ez esetben elmarad, s a szöveg felszínére merészkedő utalás félreérthetetlen. Ilyennek ítéljük Padre Alessandro látomását a koncentrációs táborokról (56–59., 176.). Ne tagadjuk: ez bizony eléggé kínos melléfogás, nem az anyagból szervesen következő, spontán kifejlő vízió. Tetézi a bajt, hogy a *Jegyzetek* egyike (179–180.: 5. kommentár) még külön értelmezéssel is megtoldja eme kortévesztő szövegrészt – teljesen szükségtelenül. S ha már a szerzői annotációk kerültek szóba; mondjuk ki, kertelés nélkül: a zömük teherterele a regénynek. Direktek, didaktikusak, szájarágóságok, meggátolják, hogy a befogadó maga asszociáljon, ilyképp fölöslegesek. A *Rómában történt valami* textusához fűzött, viszonylag terjedelmes *Jegyzet* organikus kapcsolatba került a művel, izgalmas és termékeny párbeszédbe elegyült vele.²³ Ezúttal nyoma sincs ilyesminek. Az *erősítő* kiegészítő kommentárok többsége nem tesz mást, mint hogy „lefordítja”, „elmagyarázza”, aktualizálja azt, ami egyébként nem volna oly magától értetődő. A „jelen-referencialitás” mechanizmusa a Caesar-könyv ívein jószerevével észrevétlenül – Márai egyik kedvelt kifejezését használva –, „zörejtelenül” működött, itt viszont némelykor – s legfőként az írói *Jegyzetek* felelnek ezért – tolatkón, látványosan és „zajosan”, s ez a körülmény nem válik javára a regénynek. Ámde az oktató szándék nem csupán a kommentárok sajátja; veszedelme – diszkrétebben bár – itt-ott a mű szövegében is kísért, példának okáért a befejező oldalakon (174–177.). Akármilyen szép is, remek, találó fordulatokban akármennyire bővelkedik is az *erősítő* zárata, didaktikus jellege tagadhatatlan. Avagy ne legyünk ily rigorózusak, vélekedjünk enyhültebben? Az „ávilai rendtárs” minden bizonnyal igényelte a nyílt kimondást, a tiszta szót, szüksége volt arra, hogy elmagyarázzák neki a pálfordulás indokait és lényegét...

Említettük volt: az *erősítő* két történelmi korszakról is szólni kíván, s teszi ezt oly módon, hogy csupán az egyikről beszél, ám a közös jegyek okán a másikra is gondolni lehet. Nincs kétség: noha az ellenreformáció és az inkvizíció idejében járunk, érintőlegesen a fasizmusról, leginkább és valójában pedig a bolsevizmusról *is* szól a mese, azokról az egyedül üdvözítő ideológiákról, amelyeknek nevében és jegyében parancsuralmi rendszerek, sőt, birodalmak szerveződtek. Nem akarván ugyanabba a hibába esni mint a *Jegyzeteket* koncipiáló, Padre Alessandro látomását „lefordító” Márai, megtartóztatjuk magunkat a közvetlen egybevetésektől. Mily kecsegtető vállalkozás lehetne pedig a katolicizmust a kommunizmussal, Rómát Moszkvával, Spanyolországot Magyarországgal, a tridentini zsinatot (24–25.) az SZK(b)P valamely kongresszusával, netán a kommunista pártok moszkvai tanácskozásával, a Santo Ufficiót a GPU-val, az ÁVH-val (esetleg a Gestapóval) azonosítani, s Szent Ágoston mondását, „Roma locuta, causa finita”, ekképp átírnunk: Moszkva locuta, causa finita!... Kecsegtető, mégis szánalmasan botor próbálkozás volna ez; erőszakot tenne a regényszövegen, megfosztván lényegétől: lebegő, örökkön kétértelmű mivoltától. E merénylet helyett jóval bölcsőbb beérni annyival, hogy kiemelünk – a teljesség igénye és kommentálás nélkül – egynéhány passzust az *erősítő*ből; olyanokat, amelyeknek jelen-referencialitását elvitatni vajmi nehéz lenne. Soroljuk hát! A zsinat megfogalmazta és a pápa szentesítette dogmak kételytelen elfogadása mindenki számára kötelező; az egyház „egyetlen Cél”-ja az, „... hogy ne legyen másféle kereszténység, csak amit Róma kinyilatkoztat”, s e „nagy cél” érdekében „... minden mód és eszköz jogosult” (25.). Aki nem a hittételek szellemében él, gondolkodik, beszél, cselekszik – eretnek, s meg kell semmisíteni. A tortúra, a máglyahalál, a bűnös lelke üdvét szolgálja (26. etc.). „Mindenki gyanús, aki nem üldözi tevékenyen az ellenséget”, „... a sötétben bujkáló ellenséget...” (45.), ezért szükséges a „feljelentési kötelesség” (23., 46–49.stb.), s az, hogy a családtagok, a barátok, ismerősök és ismeretlenek folyvást kémkedjenek egymásra. A följelentők és a tanúk feddhetetlensége nem fontos (113., 136–137., 138.), amiként a „... hivatalból kirendelt védő (...) feladata soha nem lehet más, csak az, hogy segítsen a vádlottnak a gyors és feltétlen beismerő vallomás megszóvegezésében, siettesse a vallomást...” (138.). „... mindenképp vigyázni kell arra, hogy a vádlott ne tudja, mivel vádolják. Emyedetlenül nőgatni kell a gyanúba fogottat, találja ki ő maga a bűnét, fogalmazza meg ő, a vádlott, a vádat” (uo.). El kell érni, „... hogy az eretnek (...) a tárgyalóterem nyilvánossága előtt követelje a büntetést! (...) El kell venni tőle az utolsó, pislákoló reménységet, hogy végül neki lesz igaza, a távoli idő őt igazolja!” (75., 76.), „Vigyázni kell a papokra is, (...) Mert (...) még a papok között is akadnak mostanság gyenge lelkű, fertőzött észjárású személyek, nem is kevés...” (48.), mi több: van olyan is, ki az inkvizíció szervezetébe furakodik be, hogy kifürkésze a titkokat – mint Marliano (86–88.). „Az ellenséggel, tehát az eretnek hatalmakkal lehet politikai vagy gazdasági érdekből időlegesen egyezséget kötni. Lehet meghirdetni az enyhülés időszakát, az átmeneti, színleges békülékenységet, amikor (...) nemzetközi tanácskozáson megvitatják a békés együttélés lehetőségeit. De ez soha nem lehet más, mint taktika! Időt kell nyerni, hogy megerősödjünk a harcban!” – s ugyanezért kellene a „kétarcú ügynök”-ök is (54–55., 122–124.). „A jó költő elsősorban katolikus és csak aztán, mellékesen költő” (53.), és „A helyes és hasznos íráshoz nem kell más, csak ténta, amibe egy ember bemártja tollát és papírt, amire feljegyzi azt, amit gondol és ami megegyezik a Santo Ufficio bölcs rendelkezéseivel” (130.). A teremtést folytatni akaró művészek is gyanús, bár megtűrt lények (128.), „De az igazi veszély a könyv”, és a mindenféle rendű-rangú tolforgatók, a maguk feje szerint alkotó, tévtanokat hirdető „... írók rendkívül veszedelmesek” (49., 54.). Hiába létezik az „*Index librorum prohibitorum*” (50. – A kiemelés Máraitól!), hasztalan az inkvizíció ébersége, a könyvek terjesztette mételeyt nem lehet immár a világból kiirtani (49–56., 125–131. etc.).²⁴ Minek folytatnók tovább? A jelenvonatkozások igazolására ennyi elég. S ha Thomas Mann ekként nyilatkozott a *Mario és a varázslóról* egy 1932. április 15-én kelt levelében: „Nem kívánom tagadni, hogy elhelyeztem benne kis politikai fényjeleket és aktuális célzásokat...”²⁵ – az *erősítő* szerzője is elmondhatta volna ugyanezt.

Mivel a jelen-referencialitás a szöveg egészében érvényesül, nem kerülhetik el figyelmünket a beszélő svájci tartózkodását megörökítő oldalak sem. „... az arany megfertőzte Európát, mint a vérbaj” (169.), s a helvétek a maguk módján hódolnak a pénz előtt. Genf a mindenből hasznot sajtoló polgárok városa, a garast is élére állító józan számítás. Ott is akadnak előírt gondolatok és viselkedésformák (168., 170–171.), de nincsen egyetemes gyanakvás, ott is „... van boszorkányüldözés, tortúra, máglya és akasztás...” (172.), de nincsen intézményesített terror, ott is viszonylagos csak a szabadság (uo.), de legalább létezik, nem úgy, mint Rómában. Rideg és sivár a pénz világa, „Minden inkább csak hasznos és célzatos errefelé, mintsem szép” (166.), az emberekből hiányzik a létöröm és az önfeledtség, a lélek áhítata és révülete, a bevándorló szűkölködik (163., 164., 174.) stb., s mégis: Kálvin városa kívánatosabb lakhely Ávilánál. „... aki odaát (...) engedelmessé válik, azt eltartják és jól tartják. (...) Itt, a szabadságban, ez másképp van. Mi jobb: a gondtalanság ott, ahol nem lehet szabadon írni vagy a gondterhesség ott, ahol szabadon körmöl a skribler” (174–175.) Aligha szükséges hangsúlyozni: a volt szerzetes költői kérdése egyben a Máraié is.

Az *erősítő* nem tagadja ab ovo a vallás, a hit, a kereszténység jelentőségét – épp ellenkezőleg. Expressis verbis tartalmazza szerzőjének ama régi meggyőződését, hogy a görög-római kultúra és a katolicizmus együttesen hozta létre a tüneményt, amelynek neve Európa, illetőleg európai műveltség (123–124.). Ámde benne él a regényben az a Márai-nézet is, hogy az elfajult, magát egyedül üdvözítőnek nyilvánító s ezáltal rémuralmat teremtő eszme előbb-utóbb fölfalja önmagát²⁶, s a vallás fokozatosan és szükségszerűen tért veszít a rációval szemben. A szöveg szerint Giordano Bruno legnagyobb bűne éppen az, hogy úgy véli: „... az ember tovább jut a Tudással, mint a Hittel...” (124. – lásd még: 121., 123.), ráadásul bizonyos abban: „... minden Eszme, amely azonosul a Hatalommal, korrupt lesz és kegyetlen” (124.). A folyvást egy időmérő szerkezettel játszadozó Bellarmino (120., 122., 123., 124–125.) hasztalan mondja, maga sem hiszi igazán: „Róma mérhetetlen fölénye, hogy nem számol az idővel” (122.), s fölsejlik előtte az egyház jövődjéje is: „... aki csalódik, ellenség lesz. Amikor az emberek csalódnak a hitben, dideregni kezdenek az Értelem póré sivárságában. Ilyenkor ijedten kapkodnak, a mágikusakat keresik. Falkában jelennek meg a piacon a kabalisták, az okkultak, az illuministák... Ezekre

még jobban kell vigyázni, mint a közönséges eretnekre. Az emberek nehezen búcsúznak a Vallástól. Rémülten értik meg, hogy felnyitott előttük a Semmi, s nosztalgikusan fordulnak a mágikus felé (135. – Tőlünk a kiemelés!). S szintúgy a jövőbe mutat – Márai véleményét rejtőn – a kardinális Giordano Brunónak adott replikája: „... eljöhét a nap, amikor a Tudás is azonosul a Hatalommal és akkor a Tudás is korrupt lesz és kegyetlen”, és e próféciára az eretnek „Nem felelt, sokáig hallgatott... ” (124.). A Tudás veszedelmes voltából utóbb, immár Genfben a karmelita is fölfog valamit (164–165.), s fülébe jut a hír az irodalom erkölcsszemléletének radikális átalakulásáról: „Régebben úgy illett, hogy a regényes történetekben az erény elvegye jutalmát és a bűn megkapja a büntetést. Mostanában más a szokás; az újfajta regényes könyvekben inkább úgy esik, hogy az erény elveszi büntetését és a bűn megkapja jutalmát” (164.).

Magától értetődik: az erősítő foglalat a szerző lét-, világ-, történelem- s emberlátomásának is, persze, nem közvetlenül, hanem áttételesen, a szerzetes nyelvére transzformálva. Komor, illúziótlan vízió ez, s lényegét Michelangelo Piétája, nem a római, hanem a firenzei jeleníti meg: „Ez az öregember-arc olyan közömbösen néz a mélybe, mint aki már nem vár választ az Istentől. A római Piéta, a Szűzanya fájdalmas és ugyanakkor engesztelt arca még azt mondja, az Áldozatnak van valamilyen értelme. A firenzei Piéta öregembere már úgy néz, mint aki tudja, hogy az Áldozatnak nincs semmiféle értelme”, s ugyanez a fölismerés, ugyanez a végső közöny ül a halálra várakozó Bruno arcán és tekintetében (158–159. – lásd még: 99–100., 107., 109., 176.).²⁷ „... nem Három, hanem Négy Egység alkotja a világot... az Atya, a Fiú, a Szentlélek és a Gonosz, a Male...” – tolmácsolja az eretnek teóriáját Bellarmino –, majd később: „... ez az ember (...) Egyszer azt mondta, az Istennek szüksége van az Ördögre”, amiképp „Lehet, hogy az inkvizítoroknak szüksége van az eretnekre” (126., 141. – A kiemelés Máraitól!). A létezésben s minden létezőben együtt munkál a Jó és a Rossz princípiuma, s hiányzik a rend, a harmónia – Madách Luciferével szólva –, „... az összhangzó értelem”. Európa felbolydult, megtelt álsággal és erőszakkal, s keresztül-kasul szabdalták az egymással ellenséges ideológiák. „Zavaros a világ, szentatyám” – mondja a zsidó zsbárus, kinek boltjában a narrátor szerzetesből írástudóvá változik (154.), s a szöveg megannyi részlete őt igazolja. Alkalmi érdekszövetségek születnek a nagyhatalmak közt, hogy rövidesen szétbomoljanak (54–55., 122., 155.), majd kezdődik előlről az egész, a nációkat és az embereket megosztja és szembefordítja az eltérő vallási meggyőződés (16–17., 171–172.stb.). Senki sem az, akinek látszik, mindenki álarcot és álruhát visel, időről időre cseréli a maszkot és a maskarát, de „Jelmez mindig kell” (28., 149–157., 165–166.). Nagyszabású jelmezből zajlik mindenütt, a lét végletei pedig egymásba érnek: a Campo de’ Fiori, hol hajnalban Bruno máglyája lobogott, ugyanazon estén víg karneváli forgatag színhelye lesz (147–149., 157.). Örök a körtánc, s örök a részvevők fátuma, természeté is. „... az emberi sors nem más, csak nyomorúság” – döbben rá az állandó háborúskodástól megsebzett tájakon vándorló szerzetes (162.), s kételkedik abban, „... úgy sikerült-e az ember, ahogy a Teremtő akarta”, de kételkedik abban is, „... olyan-e, ahogy az Ördög tervezte” (175.). A szöveg sokkal inkább ez utóbbit igazolja. Az emberi hitványságot például Firenzében van alkalma megtapasztalni az elbeszélőnek (159–161.), a jámborságba, hitbuzgalomba burkolt avagy nem is leplezett kegyetlenség képei pedig egymást követik a könyv lapjain. A börtönökben, kínzókamrákban, siralomházakban és az autodafékon törtétek leginkább vérfagyasztó részleteitől megkímél a narrátor, ám amit elmond és sejtet, épp elegendő az irtózathoz. Kiderül e részletekből s utalásokból, hogy az ember bestiális, hóhétermészeti fenevad, csillapíthatatlan hajlandósággal az erőszakra, s leleménye a tortúrákban és a gyilkolás fajtáiban nem ismer határokat. S kiderül az is, hogy mindig ilyen volt (10., 63–64., 95–96., 103–104.), így, föltehetően az idők végezetéig, ilyen is marad;²⁸ a történelem s benne, vele együtt az emberi irgalmatlanság gépiesen ismétli önmagát. Az agg és jószerével koldusbotra jutott Michelangelót gyaníthatóan a művészi érdeklődés vitte a „confortorék” közé: modelleket kereshetett mind borúsabb létvíziójához (79–82., 154., 159.). Az átlagembert hásmilyen érdeklődés vezette (volna) oda. A világi erősítők testületébe „... jelentkező akadt csőtűl, mert sokan voltak, akiket nemcsak hitbuzgalmi készség bújtatott (nem inkább *bújított?* : L. H.) a kegyes munkára, hanem *kíváncsiság, talán még homályosabb indulat...*” (32. – Tőlünk a kiemelés!), s noha az efféléket – állítólag – eltanácsolta a házfőnök (uo.), a megmaradtak közt volt például egy *mészáros* (gondoljunk Márai legelső, 1924-es regényére s annak főhősére!), ki a mesteriségét örömet fölcserélte volna a „hivatásos inkvizítor”-sággal (33.), az pedig az elbeszélő számára sem titok, hogy egy-egy nyilvános kivégzés – megfojtás, máglyahalál – „... sok feleslegesen felgyűlt indulatot tud levezetni a báméskodó tömegekben” (63. – A mi kiemelésünk!). S mily békén megfér egymással az eredendő könyörtelenség és az érzelmesség az ember természetében! Az elvakult eretneküldöző, a koncentrációs táborokról képzelő Padre Alessandro „bimbózó rügye”-ket simogat, „virágszalakat” igazít, „mimózafürtöt” szagolgat s a teremtés tökéletességét dicséri egy enyhült pillanatában... (73., 74., 76., 77.). Ez utóbbi magatartás s az ember kétarcú mivoltát szemléltető helyzet egyébiránt már a Garren-ciklus negyedik kötetéből, a *Sértődöttek. A hang* címűből ismerősünk. Ott egy fanatikus, a „Vezért” és még a fényképét is templomi áhítattal tisztelő német úr rendez be házában – családtagjaival együtt – „virágszanatóriumot” a környéken föllett beteg növényeknek...

Németh G. Béla „stílimitációs szatíra”-ként tartja számon az erősítőt, kijelentvén: „... a nyelvi s ezen belül a mindig meglévő stílimitáció [Márai] kevés művészen oly hibátlan és sokrétű, mert esszenciális szerepű, mint ebben.” Úgy véli továbbá: „Az elbeszélés tökéletes persziflázis (...), amely eleitől végig megtartja a jámbor hangot...”, és „Hangvétele tökéletesen alkalmazkodik a korhoz, s ugyanakkor az egyes egyedek és csoportok alkata, lelkisége szerint is kitűnően variált.”²⁹ Ez a jellemzés – holott több igazságelemet is tartalmaz – kielégületlenül hagy bennünket, részint pontatlanságai, részint hiányosságai okán. Számunkra sem kétséges, hogy az erősítő kivételes nyelvi remekelés, oly mű, amelynek méltó és tüzetes stilisztikai elemzése külön tanulmányba kívánkoznék. Nem kétséges az sem, hogy a szöveg – a tökéletes korhűség látszatát keltve – mesteri utánzata a jószágos és kenetteljes egyházi beszédmodornak. A regény nyelve különleges szövedék: egyszersmind archaikus és népies, szenteskedő és profán, (á)naiv és eszes, szentenciózus és papi módon terjengős. Szatírának, persziflázsnak viszont csakis Márai szándékai felől nézvést minősíthetjük az erősítőt, jellegadó stílussajátosságai alapján semmiképp. A Németh G. Bélától is regisztrált, mindvégig „jámbor hang” ugyanis kizárja a szatírárt, lévén annak legfőbb jellemzője a gyilkos, maró gúny, tehát a szarkazmus. Ilyesmíróll itt szó sincs, annál inkább arról, hogy a megtévesztésig hitelesen utánzott szerzetesi beszéd önmaga paródiájává válik. A keserű és dühödt gúny hiánya miatt persziflázis sem lehet ez a regény, legföljebb az ájtatos, (á)jegyűgyű gondolkodás és hangnem kitűnő – már-már karikatúrába hajló – imitációja. Nézetünk szerint az erősítő egyértelműen a groteszk kategóriájába tartozik. Ennek az esztétikai minőségnek „... jellemzője a teljesen össze nem illő elemek bizarr társítása, amellyel részint komikus, részint borzongató hatást kelt. (...) Indítatását tekintve a *komikum* körébe tartozik; lényegileg minden formáját közös komikus hiba, a képzavar, tágabb értelemben a fogalmilag vagy képíleg diszparát elemek társítása határozza meg. (...) A groteszkben (...) a komikus hiba centrális erejű és értékű. (...) a képzavar időtlenné emelkedik, s (...) mindig világszemléletet fejez ki.”³⁰ Márai eme regényének centrális erejű és értékű komikus hibája, képzavara a főhős felfogásából következik: a narrátor – az egyedül üdvözítő eszme nevében és jegyében – magától értetődőnek, helyesnek, sőt: kívánatosnak tartja az eretnek üldözését, rettenetes megkínzását és elevenen elégettetését, számára mindez irgalmas és humánus cselekedet. Ez a szemlélet magyarázza a szövegben a diszparát elemek társítását, ez magyarázza, hogy a nyelvi kifejezőmód ellenállhatatlanul nevetséges és félelmetes egyszerre. Csupán néhány mondatot citálhatunk bizonyosságul. A római cirkuszban (a Colosseumban) „... a keresztényeket gyilkolták a pogányok vademberek módjára, vadállatok segítségével, nem olyan

emberségesen, mint mostanában, amikor már a keresztények gyilkolják a keresztényeket" (10.). Az „Egyház (...) végtelen irgalmassággal az eretnek érdekében is cselekszik, akinek (...) Teste megsül itt a földön, de ez csak múlt, rövid ideig tartó kényelmetlenség. A földi büntetés elszenvedése után a megtisztult eretnek lelke egyenesen a mennybe száll!" (26.) „Valerio Marliano, a nápolyi, nem sietett a vesztőhelyre: mindenféle ügyeskedéssel halogatta a pillanatot és ez az ódzkodás szomorú, elkedvetlenítő látvány volt" (40–41.). „Úgy láttam, a Santo Ufficio római börtöneiben a lefolytatott pervitel után a legtöbb eretnek már nem volt járóképes. Ritka volt, aki tortúra és ítélethirdetés után még rugalmas léptekkel, saját lábán tudott belépni a siralomházba... " (64.). „Megesett, hogy az izmos legények kénytelenek voltak kemény markolással emelni fel a hordágyról az elítéltet – két oldalról hóna alá nyúltak, így emelték és vitték a máglyára, mintegy lebegtetve, ahogy az angyalok viszik a profétákat. Mert akadt olyan satnya testalkatú és egyensúlytalan lelki berendezésű elítélt is, aki ezekben az utolsó pillanatokban már nem tudott járni" (65.). „... csak ritkán esett meg, hogy az eretnek, aki a kihallgatás és ítélet után kilép az Inkvizíció helyiségeiből, testes állapotban vagy éppen pocakosan halad a máglya felé" (93–94.). „Amíg a sürgölődő, türelmetlen piaci népség közepette a máglyagyújtásra vártam, arra kellett gondolnom, milyen áldás a kereszténység, amely ilyen szelidségre hangolta át a vad emberi indulatokat! Hiszen most már nyoma sincs Rómában olyan jeleneteknek, amelyek itt másfél évezred előtt, a Kereszt megjelenése előtt, mindennaposak voltak!..." (104.) „Néha felnéztem és megnyugtatót, hogy mindenféle elégedett arcokat, trécselő, trafikáló, szapora szóval tereferelő férfiakat és asszonyokat láttam, akik siettek, (...) hogy (...) elvigyék mindenhová Rómában a jó hírt, hogy egy eretnekkel kevesebb van a világon" (110.). – Akár a könyv egészét is idézhetnők, lévén az *erősítő* minden ízében groteszk, s ez esztétikai minőség feltűnése új fejlemény Márai regényírói pályáján.

Nem hagyhatjuk említetlen: a regény szövegében néhány pontatlanság, figyelmetlenség, téves értesülés is akad. Ha az elbeszélő 1600 télutóján-tavaszelőjén veti papírra emlékeit, nem írhatja: „Ez történt velem, az Úr 1598-ik (sic!) esztendejében, október hónapjában, tehát tizenhat hónappal ezelőtt... " (12.). Nem írhatja, mert 1598 októberétől 1600 februárjának közepéig (17-ig) épp tizenhat hónap telik el, s azután hosszú még az út Firenzén át Genfig, ahol is szintén kell némi idő a tapasztalatszerzéshez. Nekünk úgy tetszik: Márai egyébként is fukar kézzel mérte a volt szerzetes svájci tartózkodásának heteit; alig volt ideje körülnézni, ehhez képest tömördek dologról számol be. A nyomdában egy darabig a narrátorral együtt dolgozó s fölöttébb kétes egzisztenciájú munkatárs nem adhat hírt – 1600 télutóján! – a *Hamlet* londoni bemutatójáról (165.), mert az első adat a tragédiáról 1601-ből való. A „kémkedő" papot, Marlianót „irgalomból" akasztásra ítélik (40., 86–87.) az egyik római téren összegyűlt tömeg mégis arra vár, türelmetlenül, hogy végre följúljon alatta a máglya (41–42.). Ez ellentmondást csak félig-meddig oldja fel a közlés, hogy voltak eretneknek, kiket előbb kötélre húztak, s tetemüket utóbb, „már csak jelképesen", meg is égették (65.). Padre Cavalcanti először mint „olasz származású", „szókimondó ferences" tűnik fel (60.), később már – minő freudi elírás! – „dominikánus"-ként s „portugál paraszt család" ivadékaként említetik (83–84.). Mivel a Rómában töltött tizenhat hónap során az elbeszélő megannyi autodafé szemlélője volt, érthetetlen, miért faggatja a ferencesből dominikánussá lett Cavalcantit a „házrend", a máglyára hurcolás részletei iránt (95.). Netán azért, hogy – Márai szándékának megfelelően – Girolamo Savonarola firenzei kivégzésének részleteiről értesülhessünk? Elképzelhető. Csakhogy – bármi szokatlan is ez – Márai (s így Padre Cavalcanti is...) mind az *erősítő*ben (95–96., 159.), mind a diáriumában³¹ rosszul tudja: Savonarola – két társával egyetemben – nem „szökdelt" föl alulról hegyes szöggekkel átvert pallón a máglyára, ugyanis – kegyelemből – előbb megfojtották, majd holttestét tűzre vetették. S végezetül: rejtély, mikor s miképp fért hozzá a karmelita Michelangelo verseihez (107.). A szöveg nem tudósít erről.

„Először életemben észleltem azt a különös szorongást, amit csak akkor érez az ember, amikor nem valami felől megy, hanem csak elmegy, örökké elmegy valami elől" – tekint vissza menekülésének pillanatára a történetmondó (157.). Mennyire emlékeztet ez a mondat az 1972-es *Föld, Föld!*... híres zárlatára! A szavak mások, magvuk azonos. Márai is elment valami elől, mert ugyanaz „...volt a rögeszméje", mint Giordano Brunónak, aki „Mindig írt és szabadon akart írni (...) Azt mondta, a számkivetettség nem büntetés, hanem nagy ajándék, mert a betűvető ember, aki elveszíti a hazát, cserében megkapja a világot, mást lát és mást gondol, mint aki odahaza marad..."(130.)

Jegyzetek

- 1 Vö.: *Napló 1958–1967*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., é. n. (1992.) 176.
- 2 Uo.: 183.
- 3 Uo.: 188–189. (A kiemelések tőlünk!)
- 4 Uo.: 176., 180., 182., 183., 187–190., 191., 192–194., 195.
- 5 Uo.: 229., 245., 246., 246–247., 289–290.; *Napló 1968–1975*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., é.n. (1993.) 10., 36., 42–43., 46–47., 90., 101., 124–125., 127–128., 167–170., 172., 191., 197–198., 216., 217., 275., 297., 299.
- 6 Lásd: Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek*. Kortárs Kiadó, Bp., 2000. 87–88.
- 7 Vö.: Márai Sándor: *Történelmi regények II*. Helikon Kiadó, Bp., 2002. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozunk, s a zárójelben megadott lapszámok mindenkor az *erősítő* emez edíciójára utalnak! – Itt jegyezzük meg: a szerző adta kisbetűs regénycímet kétségteljesen a magyar helyesírás szabályaihoz igazodva, nézetünk szerint mégis önkényesen „javítják" ezúttal is *Erősítőre*.)
- 8 Szőnyi Zsuzsa: i. m. 93–94.
- 9 Vö.: Sándor Márai – Tibor Simányi: *Lieber Tibor. Briefwechsel*. (Herausgegeben und aus dem Ungarischen übersetzt von Tibor Simányi.) Piper Verlag, München, 2002. 99.
- 10 *Márai Sándor Lola Naplójából*. In: *Műhely*, 2000/2–3. (Márai Sándor-emlékszám.) 106–107.
- 11 Szőnyi Zsuzsa: i. m. 98–99.
- 12 Uo.: 99–100. (Tőlünk a kiemelés!)
- 13 Idézi Egon Naganowski: *Joyce*. Gondolat, Bp., 1975. 163.
- 14 Vö.: Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 99.
- 15 Németh G. Béla: *Márai stílimitációs szatírája: az Erősítő* (Az ideológiák nevében való ítélkezés ellen). In: *„Este nyolckor születtem... " Hommage a Márai Sándor*. (Szerkesztette: Czetter Ibolya, Lőrinczy Huba.) BĀR-könyvek, Szombathely, 2000. 89–96.
- 16 Németh G. Béla: i. m. 90.
- 17 Jean-Paul Sartre: *Mi az irodalom?* Gondolat Kiadó, Bp., 1969. 60. (Nagy Géza fordítása.)
- 18 Sartre: i. m. uo.
- 19 Vö.: *Napló 1945–1957*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 138.
- 20 A diktátor-eretnek koncepciót és vetületeit az itteninél jóval részletesebben tárgyalja tanulmányunk: *Sok mondat a zsamokról és a zsamokságról*. Márai Sándor: *Rómában történt valami*. In: *Műhely*, 2003/6.
- 21 Szegedy-Maszák: i. m. 99.
- 22 Rónay László: *Márai Sándor*. Korona Kiadó, Bp., 1998. 187., 199–200.
- 23 A 20-as számú jegyzetben említett írásunk e kérdéssel is foglalkozik.
- 24 Márai, miután „Nem kézbesíthető" megjegyzéssel visszakapta *Föld, Föld!*... című memoárjának Budapestre küldött hat példányát, keserű haraggal így

reagált diáriumában: „Huszonöt ével a kommunista hatalomátvétel után egy ország, amelyet állig felszerelt katonai, biztonsági alakulatok őriznek, még mindig fél a könyvtől – attól a gyufalángnyi világosságtól, amit a sűrű sötétben egy könyv terjeszt.” – Vö.: *Napló 1968–1975*: 214.

25 Lásd: Thomas Mann: *Levelek 1889–1933*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1965. 332. (Fordította Eörsi István.)

26 Hasonlóképp látja Szegedy-Maszák Mihály is: i. m. 100., 142.

27 „Egyetlen emberséges magatartás van: a közöny” – vetette papírra Márai már 1949-ben. In: *Napló 1945–1957.*: 1990. 118.

28 Vö.: *Napló 1958–1967*: 288–289.

29 Németh G. Béla: i. m. 89., 90., 92. (A szerző kiemelés!)

30 Lásd: *Világirodalmi lexikon, Grog – Ilv* (negyedik kötet). Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 11. (A kiemelés a szócikk szerzőjétől!)

31 *Napló 1968–1975*: 167.

Kovács Gábor

Az „inspiráló hatás”

Németh László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-képe, politikai koncepciója és Bibó István ezekhez való viszonya¹

Nem vitás, hogy Bibó István kezdettől fogva az egyszemélyes folyóirat, a *Tanú* lelkes olvasói és Németh László tisztelői közé tartozott. Ezt a tényt bizonyítják korabeli levelei is. Ugyanis egy 1938. június 2-án datált és Erdei Ferenchez írott leveléből megtudhatjuk azt, hogy éppen ekkortájt olvasta a *Tanú* III–IV-es, 1936-ban megjelent számát, amelyből a *Villámfénynél* és a *Messziről* nagy hatást gyakorolt rá.² A két írás közül különösen a *Messziről* az érdekes: ez utóbbi Németh László Szekfű Gyulától való eltávolodásának és a vele való szembefordulásnak fontos dokumentuma, és mint ilyen fontos szerepet játszott a fiatal Bibó történelemszemléletének formálásában. Az íróval való személyes találkozásra azonban csak valamivel később, Budapesten, 1939-ben került sor. Bibó István az erre való visszaemlékezés során évtizedekkel később a következőképpen foglalta össze azokat a kérdéseket, melyekben Németh László nézetei kezdettől fogva mély és maradandó hatást gyakoroltak rá:

„Mindez már olvasáskor rendkívül inspiráló hatással volt rám, egyrészt mert ablakot nyitott a szomszéd népek felé, melyekről semmivel sem voltam tájékozottabb, mint az értelmiségi fiatalok átlaga az akkori Magyarországon, másrészt az eddiginél magasabb szinten fogalmazta meg a bennem Szekfű, mondhatnám »labanc« történetírásával szemben élő, addig csupán ösztönös »kuruc« ellenérzést. Mindezt az inspiráló hatást megerősítette a Németh Lászlóval való első és sokáig egyetlen személyes találkozásom a harmincas évek végén. Ez az ő Törökvez úti lakásán történt, ahová Borbély Mihály és Erdei Ferenc barátommal mentünk fel. A beszélgetés során először arra került szó, hogy Németh László éppen szerbhorvátul tanul, miután már csehül elég jól megtanult. Majd rátért a magyarság és a szomszédos népek, elsősorban a csehek és a lengyelek történetének feltűnő párhuzamosságára, államalapításai, első nyelvemlékeik időbeli egyezésére, intézményeik hasonlóságára és kölcsönös hatására, politikai és irodalmi fellendüléseik azonos ritmusára; arra, hogy ezek mindig azokra az időkre estek, amikor a német nyomás csökkent felettük, s legfőbb törekvésük mindig az volt, hogy a közbeékelődő és Európát közvetíteni akaró német közegen átnyúlva, az európai fejlődés nagy irányító francia és olasz műhelyeivel tudjanak kapcsolatot tartani (...) Ez a beszélgetés tette világossá számomra, hogy Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával való vitája között, melyek a *Tanú*-ban még egymástól függetlenül látszottak egymás mellett állni, mély belső összefüggés van: a kettő együtt éppen nem egy beszűkült magyar, hanem mind Kelet-, mind Nyugat-Európa felé szélesen kitekintő, a német–osztrák kapcsolatra leszűkített szekfűi szemléletnél lényegesen tágabb perspektívát nyit meg.”³

A következőkben első lépésként egy hosszabb kitekintés keretében részletesen sorra vesszük Németh László történelemfelfogásának azon elemeit, amelyeknek a hatása ilyen vagy olyan módon kimutatható a bibói életműben. Németh László gondolkodásának a rekonstrukciója azonban nem könnyű feladat. Hiszen ő – jöllehet egy-egy esszéjében igen jelentős filozófiai és történelmi anyagot dolgoz fel – nem filozófus és nem történész. Fogalmak helyett előszeretettel használ metaforákat. Ezek a metaforák írásaiban történetfilozófiai és történelmi gondolatmenetek építőköveiként jelennek meg. Maguk a gondolatmenetek pedig többnyire irodalomtörténeti-esztétikai vagy politikai eszme-futtatásokba ágyazódnak be. Ráadásul gondolatvilága a tárgyalt időszakban – ami hozzávetőleg az 1930-as évek elejétől a 40-es évek elejéig terjed – egyszerre mutat állandóságot a fő motívumaiban, másfelől pedig változékonyságot ezen motívumok összefűzésének módjában.⁴ Esetében kiváltképpen vigyázni kell tehát arra, hogy nézeteinek rekonstrukciója ne váljék konstrukcióvá. Németh László tudományfelfogása a lehető legtávolabb állt a szaktudósétól. Tudatos gátlástalansággal lépte át a különböző szakterületek határait – saját megfogalmazása szerinti –, az esszé számára éppen ennek a határátlépésnek volt a műfaja.⁵ Önmagát – mintegy védekezésésképpen is az őt ért támadásokra – dacosan vallotta dilettánsnak; de a szó 18. századi értelmében. A 19. századot pedig éppen azért bírálta, mert a tudományt egymástól elszigetelt rész tudományokra szakította szét, lehetetlenné téve ezáltal egy egységes tudományos világkép kialakítását. Ő ugyanis egy olyan modern világkép körvonalazását tűzte ki célul, mely az egyéni és a közösségi cselekvés alapjává válhat. A tudomány számára ilyenformán az „üdvösségügy” része volt, és az iránta való érdeklődés a világgal szemben érzett „szorongó tájékozatlanságból” fakadt.

Németh László azonban metaforikus gondolkodásmódja ellenére is mindenképp gondolkodó volt.⁶ Ha esszéiben nincs is átfogó és koherens elmélet, vannak azonban olyan gondolati modellek, melyek mégiscsak kirajzolják egy sajátos történelemfelfogás és politikai koncepció körvonalait. Célunk ezeknek a gondolati modelleknek a rekonstrukciója. Azonban ennek során ügyelnünk kell az idődimenzióra: ezek a modellek ugyanis nem statikusak, hanem dinamikusak, és a tárgyalt időszakban folyamatosan újra strukturálódnak. További nehézség az, hogy Németh László esetében a gondolati teljesítmény nemigen választható el magánéletének, egyéni sorsának alakulásától. Amikor 1927-ben megnyerte a *Nyugat* novellapályázatát, Osváthnak írott levelében rögtön be is jelentette azt az igényét, hogy a magyar irodalom szellemi organizátora szeretne lenni. Azonban mint hamarosan kiderült, még ennél is többet akart. Az irodalom számára „üdvösségügy” volt. Ez a koncepció azonban nem egyszerűen az egyéni megváltást jelentette. Úgy vélte, hogy az írónak össze kell kötnie sorsát azzal a közösséggel, melyhez tartozik. Ha pedig ez a közösség olyan súlyos problémákkal küszködik, mint a magyar, akkor az írónak kell utat mutatnia. Ez a szándék manifesztálódott az 1932-ben elindított és 1937-ig megjelenő *Tanú*-ban, amely mint egyszemélyes folyóirat a maga nemében – akár Ortega, akár Szabó Dezső hasonló kísérleteivel vetjük össze – tematikai gazdagságát és horizontjának tágasságát tekintve egyedülálló vállalkozás volt. A *Tanút* a nemzedéki tájékozódás fórumának szánta, ezért is próbálta meg íróársait bevonva „szabályos” folyóirattá átalakítani. Majd amikor ez nem sikerült, 1934-ben kezdeményezte a *Válasz* elindítását, amelyet még akkor is támogatott anyagilag, amikor többé már nem volt tagja a szerkesztőségnek.⁷ Az 1930-as évek elejének reformreményekkel teli időszakában a népi mozgalom fegyvertársaként vált országosan ismert közéleti szereplővé. Az egyébként visszahúzódó alkatú író 1932-ben nézeteit a politikai publicisztika formájában megfogalmazva politikai programot írt, sőt 1934-ben a Gömböshöz közelálló Kozma Miklós felkérésére elvállalta a rádió irodalmi osztályának a vezetését. Azonban a Gömbös reformszándékainak komolyságához fűződő reményei hamarosan füstbe mentek, rádióban viselt tisztségéről lemondott, és visszavonult a politikától. Am ez csak azt jelentette, hogy nem vállalt tisztséget és nem lépett be semmiféle politikai mozgalomba. Nem lett tagja az 1937-ben a népi mozgalomból kinövő Márciusi Frontnak sem, de az aktuális politikai eseményeket továbbra is figyelte és értékelte.

Az aktív közéleti szerepléstől való visszahúzódás idején, a 30-as évek második felében jelent meg írásaiban a sziget-metaphora. Az évtized végén több írásában is azt fejtegette, hogy a magyar kultúra mindig is szigetes szerkezetű volt, azaz a megújulás mindig szigetszerű kis közösségek tevékenységének volt az eredménye.⁸ Most maga is egy ilyen sziget kialakításában látta fő feladatát. Ebben az időszakban került közeli kapcsolatba Kerényi Károllyal, aki ugyancsak a civilizáció szellemi javait akarta szigetre menekíteni a barbárság dagálya idején.

Történelemfelfogását, kultúrakonceptióját és politikai állásfoglalását már a harmincas évek elejétől kezdve döntően meghatározta a Babits Mihályhoz és Szekfű Gyulához való viszonya. Az évtized második felében mind erőteljesebben utasította el mindkettőjük nézeteit. Mivel bennünket Németh László gondolatvilága mindenekelőtt a Bibó Istvánra gyakorolt hatása szempontjából érdekel, ez bizonyos fokig megkönnyíti a helyzetünket. Nem kell áttekintenünk az egész életpályát. Ugyanis meglehetősen pontosan kimutatható az, hogy a Németh-hatás Bibót a harmincas évek eleje és 1943, tehát a második szárszói beszéd közötti időszakban érte. Németh László alkotói pályáján ez a közel másfél évtized tulajdonképpen két alkotói periódust is magában foglalt: egyrészt az 1929/30-ban kezdődő *Tanú-korszakot*, másfelől pedig az 1938–44 közötti háborús korszakot.⁹ Ennek a két időszaknak a történelemképe és politikai felfogása pedig olyan fogalmak és metaforák köré szerveződött, mint minőségiszocializmus, elit és tömeg, közép-európai tejttestvérség, kert-Magyarország, sziget, mélymagyar-hígmagyar. A legfőbb probléma abból adódik, hogy ezeknek a jelentéstartományai nemegyszer a még egyébként időben egymáshoz közelálló írások esetében is igencsak különböző. A kronologikus megközelítést tehát ötvözni kell a tematikussal. Nekünk mindenekelőtt Bibó István utalásain keresztül kell szemügyre vennünk. Németh László esszéit, mintegy Bibó szemével kell értelmeznünk a gondolatvilágát.

Már első olvasásra is nyilvánvaló, hogy Németh Lászlóra az 1920-as évek végétől kezdve nagy hatással voltak a korszak antiliberalis kultúrkritikájának bizonyos elemei,¹⁰ melyeket – bár nemegyszer jelentősen átalakítva – beemelt saját gondolatvilágába. A leglényegesebb talán annak a lineáris történelemképnek az elutasítása volt, mely központi elemét jelentette a baloldali progresszió mind liberális, mind marxista válfajának. Ugyanakkor azonban nem szó a hagyományos konzervativizmus tradicionalista történelemképének elfogadásáról sem. Felfogása ebben az időszakban leginkább a neokonzervatív kultúrkritikai történelemfelfogással mutatott bizonyos párhuzamokat.¹¹

A haladáshit elutasításának gyökere ezekben az években a válságtudat és az ebből fakadó korkritika volt. Németh László esetében ez a válságtudat kettős: egyszerre vonatkozik Magyarországra és Európára. Az európai válság számára mindenekelőtt a kapitalizmus válsága. Kapitalizmus-kritikáját az 1930-as évek elején több tanulmányban és recenzióban fejtette ki. Az 1929–33-as gazdasági világválság után – legtöbb kortársához hasonlóan – úgy vélekedett, hogy a kapitalizmus ideje lejárt. 1932-ben recenziót írt Ferdinand Fried: *Das Ende des Kapitalismus* című könyvéről,¹² mely eredetileg a *Die Tat* című folyóiratban jelent meg folytatásokban.¹³ Németh László szokott módszerét követve a tárgyalt szerző gondolatait ismertetésük során mindjárt be is építette a saját gondolatvilágába. (Mint majd látni fogjuk, ezt az eljárást Bibó is előszeretettel alkalmazta recenzióírás során.) Fried könyve mindenekelőtt három gondolat miatt volt fontos a számára: 1. A kapitalizmus antropológiai szempontból nem más, mint a mesterségesen gerjesztett fogyasztói igények állandó fenntartásának és folyamatos kiterjesztésének technikája. 2. A kapitalizmus klasszikus szakasza a 19. század végén lezárult: a személyes vállalkozást a személytelen részvénytársasági tőke váltotta fel, ezzel egyidejűleg a tőkés termelés bürokratizálódott, elérkezett a major domusok kora, vagyis – ahogyan azt ma mondanánk – a tőkés helyére a menedzser lépett. 3. A kapitalizmus és a szocializmus valójában egymás tükörképe: mindkettő a 19. század szülötte. A szocializmus átvette ellenfele értékrendjét, miközben ahhoz hasonlóan a huszadik századra maga is egy fojtogató bürokráciát épített ki. A kapitalizmus válságát Fried nyomán Németh László – Rosa Luxemburgra emlékeztető módon – abban látta, hogy az egész földgolyót behálózó kapitalista gazdasági rendszer kimerítette a lehetőségeit, mert immáron nem képes új területek bekapcsolására. Az eredmény egy polarizálódó társadalom, melyben a vagyon egyre kevesebb kézben halmozódik föl. Mindazonáltal Németh László a kapitalizmus legnagyobb bűnét talán nem is ebben, hanem az egyéniség megnyomorításában, a tömegtársadalom megteremtésében látta.

A szocializmus szerinte átvette a kapitalizmus értékrendjét. Ezt egy másik tanulmányban, az 1933-as *A huszadik század vezérlenségeiben* fejtette ki: „a szocializmus egy nagy közösségről álmodik, amely az egyént sejtje fokozza le, viszont oly arányosan osztja el tagjai közt a javakat, mint egy szervezet sejtjei között a táplálékot. A kapitalizmus sok harcoló egyedét összeolvastja és egy harmonikus közösség-óriásban támasztja föl. Csakhogy ez az óriás miután elpusztította a kapitalistákat, épp úgy gondolkodik, mint egy kapitalista.”¹⁴

Végős soron – írja – mindkettő rendszer felszámolja az emberi egyéniséget. Ez a gondolat összekapcsolódik a minőség eszméjének hangsúlyozásával. Kétségtelen, hogy a kapitalizmus nagy tömegek számára addig elérhetetlen anyagi jólétet biztosított. Ám ez egy ellentmondásos folyamat, mert ez együtt járt a minőség, vagyis a 18. századi elitkultúra felszámolásával. A mennyiség győzött a minőség fölött: Németh László itt voltaképpen a tömegnek és elitnek a korabeli válságfilozófiákból ismert motívumát fogalmazza meg. A témát egy másik írásában, Ortega-nak *A tömegek lázadása* (1932) című könyvéről írott ismertetésében bontotta ki aztán részletesen. Itt kiderül, hogy miért tartja veszélyesnek az eltömegesedést, illetve, hogy szerinte mi a minőségi kultúrát őrző elitnek a legfőbb társadalmi funkciója. Mindenfajta társadalom fennmaradása tudatos erőfeszítést követel – fejtegeti –, márpedig erre a tudatos erőfeszítésre csak a minőségi kultúrával rendelkező, abból közösségi erényt kovácsoló egyénekből álló elit képes. (Érdemes ennél a gondolatnál egy pillanatra elidőzni, mert ez Bibónál is alapvető motívum lesz.) A tömeg minden vonatkozásban ezeknek az egyéniségeknek és az általuk képviselt minőségnek a nyílt tagadása. Az egyéniség életformája állandó erőfeszítés, a tömeg életformája a passzív hedonizmus: „Ez a tömeg azonban nem teremtette a világot, amelyet élvezett. Elfelejtette, hogy a társadalom nem természet, nincs magától, mint a föld és az erdő: a társadalom fenntartásához erények szívós összjátékára van szükség. Ez a tömeg, mint a barbárok, természetnek tekint a kultúrát; élvezni akarja s veszni hagyja az erényt, mely létrehozta. Megszállja Rómát s vandál módra táboroz benne.”¹⁵

Ebben az írásban már kibontakoznak egy történetfilozófiai koncepció körvonalai is. A gondolatmenetben a tárgyalt három évszázad mindegyike egy sajátos karakterrel jellemezhető időszakként jelenik meg. A 18. század a minőség évszázada, a 19. század a mennyiségé, míg a 20. század a két elv összecsapásának a korszaka.

Egy újabb írásban, melynek a *Vázlatok „A tizenhetedik század”-hoz* címet adta, már részletesebben is kifejtette, hogy miért van nagy véleménynyel erről az időszakról. Mint írja, ezt a kort túlzó szenvedélyek hiánya, jó kedély és arányérzék jellemezte; a felvilágosodás pedig valójában nem volt más, mint a mérték és a harmónia vallása. Hume-ról írva kiemeli, hogy ennek a századnak az eszménye még a minőségi munka volt: „Hume »utilitarizmusát« éppoly kevésbé lehet a mai szatócsok utilitarizmusával mérni, mint az akkori kereskedelmet a maival (...) Hume közgazdasági tanulmányai közül a legragyogóbbak egyike, amelyben a kereskedelmet dicsőíti. A piac, amely ma pénzsajtoló mechanizmus, neki a társadalmi együttműködés csodája, melyen egymást becsülő művészeket cserélik ki a közlekedés jóvoltából alkotásait.”¹⁶ Azonban jelzi ennek az aranykorak az árnyait is, mindenekelőtt azt, hogy a civilizált életforma az elit kiváltsága volt, vele szemben ott állt az ennek az életformának az előnyeiből kirekesztett tömeg. A

század végére elapadtak az aranykort létrehozó és fenntartó erők, meglazult az elit önfegyelme, az aranykor a francia forradalom vérzivatarába torkollott. Mint azt a már említett tanulmányban, *A huszadik század vezérelméiben* kifejti, a 19. század fölemelte a tömegeket, a civilizáció anyagi vívmányaiban részesítette őket, ám ez együtt járt a minőségeszmény elhalványulásával. Pedig a század reményteljesen indult:

„Természettudomány, demokrácia, romantika, mind (sic!) kifejlődésre váró minőségek lappanganak az újszülött század vérében. Napóleon és Goethe, a két kor határán izeltőt adnak belőle, hogy miféle vállalkozásokra képes ez a minőség. Mit ad hozzá a tizenkilencedik század az örökölt családi erényhez? A gyakorlati kihasználás ösztönét és a kockázat szépségét.”¹⁷

Mindazonáltal – vélekedik – nem volt haladás abban az értelemben, hogy az előző század minőségeszménye, az egyéniség kiművelésnek igénye elitéletformából sokak életformájává vált volna. Az előző század nyomorgó tömegei ugyan egyre jobban éltek, de továbbra is tömegként léteztek; még hozzá agresszív és önelégült tömegként. Megszületett a modern ember – fejtegeti Németh László egy olyan gondolatmenetben, melyben a kultúrkritikai válságfilozófiák ismert toposzát, a kultúra-civilizáció dichotómiát fogalmazza meg.

A Magyarság és Európa történelemfelfogása

Az 1935-ben írt *Magyarság és Európa* a *Tanú*-korszak egyik legelméletibb igényű műve volt, amelyben megkísérelte valamiféle szintézist adni korábbi írásainak. Összefoglalta és továbbfejlesztette a korábbi *Tanú*-számokban szétszórta társadalomtörténeti-történetfilozófiai gondolatmeneteket. Másfelől azok a motívumok, amelyek itt jelentek meg először, a következő évek írásainak is konstans elemeivé váltak. Ebben a terjedelmes esszében Németh László lényegében véve az összes olyan társadalom- és kultúrtörténeti problémát fölvetette, amelyek az elkövetkező évtizedben írásainak vezérmotívumai voltak.

Az első rész európai fejlődést tárgyaló történetfilozófiai eszmefuttatás; ezt követi a magyar történelmet – a legtöbb Németh László-írashoz hasonlóan – erősen irodalomcentrikus módon tárgyaló második rész. Németh László perspektívája itt jelentősen kitágul: az addigi írásokban tárgyalt 18–19–20. század immáron a hosszú távú európai történelemben illesztve nyeri el a maga helyi értékét. A bevezetőben a szerző radikálisan megkérdőjelezi a felvilágosodás haladásoptimizmusát. A történelmi folyamat nézete szerint nem akkumulatív jellegű; legalábbis nem az értékek vonatkozásában. Az élet fizikai-materiális oldalát tekintve persze ő sem tagadja a fejlődést. Az anyagi civilizáció vívmányai a 19. század folyamán kétségkívül mind több ember számára váltak hozzáférhetővé. Ugyanakkor azonban nézete szerint ezzel egyidőben egy értékvesztési processzus is zajlott. Mint majd látni fogjuk, ebben az időszakban, az 1935–42 közötti periódusban a Németh Lászlónál egy évtizeddel fiatalabb Bibó ugyancsak azzal a problémával küszködött, hogy miként lehetséges összevetni a modernitás értékkeremtő és értékpusztító folyamatait, és maga is erősen rokonszenvezett az értékdestrukciót hangsúlyozó válságfilozófiai állásponttal. Konkrét bizonyítékunk erre ugyan nincsen, mindazonáltal joggal feltételezhetjük, hogy ismerte Németh László 1935-ös írását, amelynek egyébként is meglehetősen nagy volt a korabeli visszhangja. Az idős Bibó azonban már nagyon határozottan visszautasította a hanyatlásteóriákon alapuló történelemszemléletet: *Az európai társadalomfejlődés értelmében* ezeket szekularizált aranykormítoszokként értelmezte.

Visszatérve azonban a *Magyarság és Európa*-ra: ebben Németh László nagyon határozottan leszögezi, hogy a történelemben nem lehet törvényszerűen bekövetkező fejlődésről beszélni. Ebből a tételből aztán kettős következtetést von le. Egyfelől azt, hogy soha nincsen semmiféle garancia az éppen aktuális válságok sikeres leküzdésére, ennél fogva az olcsó s a valós helyzettel nem számot vető optimizmust fel kell hogy váltsa a feladatok nagyságát jobban felmérni tudó tragikus életérzés. Másfelől viszont rámutat arra, hogy ez a felfogás nem determinista, tehát nincsen okunk a fatalizmusra és az abból fakadó tehetetlenségérzetre sem.

Németh László visszautasítja Spengler organikus jellegű kultúrafelfogását: véleménye szerint nem lehet a növényi vagy az emberi szervezet analógiájára megrajzolni egy kultúra történetét. Azonban a heroizmus hangsúlyozása kétségkívül rokonítja az a tragikus heroizmust ugyancsak koradekvát magatartásmintának nyilvánító Spenglerrel.¹⁹ Viszont Németh Lászlótól idegen a német gondolkodó determinista és fatalista vilásképe. Ő ugyanis úgy gondolja, hogy egy kultúra sorsa nem eleve elrendeltetett. *Fatalizmus vagy veszélytudat?* című, 1936-os írásában, miközben visszautasítja a *Magyarság és Európa* nyomán kelt véleményt, hogy ő spengleriánus volna²⁰, egyben részletesen kibontja saját elképzelését is. Eszerint a kultúra fejlődése csak bizonyos mértékig állítható párhuzamba az emberi szervezet fejlődésével; a kultúrában ugyanis növekedési korszakok követik egymást és minden ilyen növekedési periódusnak megvan a maga fiatal- felnőt- és öregkora: „A növény és az állat olyan, hogy válságain az infantilizmus esetétől eltekintve, átküzdje magát, föl a teljes kifejlődésig s onnan zuhan vissza. A szervezetnek kész növésterve van, amelyet a faj sorsa írt elő. A kultúrákban ez a növésterve sokkal lazább, szabadabb. Nincs egy szerves dinamika, amely a kultúrát válságain egy ideig átvizsi, s azután nem. Egyik kultúra elakad első válságánál; a másik – Bizánc például – a végtelenségig nyújtja »aggkorát».”²¹

A *Magyarság és Európa* gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy egy kultúra története mindig egy teremtő aktussal kezdődik; ismét csak metaforikus beszédmódot használva azt mondja, hogy minden kultúra indulásánál ott van a bölcsőbe dugva Isten pénze. Élete során az újszülött ezzel az összeggel gazdálkodik jól-rosszul; ám a pénz előbb-utóbb elfogy, azaz a kultúra teremtő ereje kimerül. Hogy ez a teremtő aktus voltaképpen micsoda, az írás szövegéből egészen pontosan nem derül ki. Viszont definiálja a kultúra fogalmát: „A kultúra: nem művészet, nem tudomány és nem egyház, hanem *élet*. Állapota, sorsa csak az élet tágabb szemével nézhető.”²²

Isten pénzének elfogyása voltaképpen egy kultúra életerejének megcsappanását, kimerülését jelenti. Implicit módon magában rejti ez az elgondolás azt, a majd más írásokban kibontott koncepciót, mely szerint az igazi kultúra nem a betű, a könyv kultúrája, hanem az ember ösztöneibe van beleírva: több mint halott betű. Ebből az elképzelésből egyenes módon következik a görög – amely persze a klasszikus korszakot jelenti és együtt jár a hellenisztikus kultúra elutasításával – kultúra etalonként való felmutatása.

A *Magyarság és Európában* Németh László az európai történelemnek négy nagy korszakát különíti el. Az első a görögség korszaka, a második a római birodalomé, a harmadik voltaképpen átmenet, amelynek két legfontosabb eseménye a kereszténység elterjedése és a népvándorlás. A negyedik korszak a középkori feudális királyságok megalapításával veszi a kezdetét. Minden korábbi állapottal szemben itt gyökeresen új az, hogy egy több középpontú kultúra fejlődik ki, melyben az európai nemzetek sajátos „nemzeti leánykultúráként” léteznek; mihelyt az egyik teremtőereje, vitalitása kimerül, a stafétát mindig egy másik veszi át. Ez az oka annak, hogy az európai kultúra ebben a negyedik korszakában eddig minden válságából megújulva került ki. Németh László ebben a máig tartó negyedik történelmi periódusban három nagy növekedési szakaszt különít el. Az első a keresztes háborúkkal fémjelmezhető középkori kereszténység, a második a reneszánsz, míg a harmadik a kapitalizmus kora.²³ A felemelkedéseket válságok követik: ilyen válságos időszak a 14. század, a reneszánszot követő 16. század, illetve a 20. század. Az első és második válságából Európa területi és gazdasági expanzióval került ki: ennek eredményeképpen az európai kultúra meghódította az egész földgolyót. Azonban Németh László ebben a történelmi folyamatban ugyanazt az ambivalenciát látja, amelyre korábbi írásában a 18. és a 19. század összehasonlítása során már rámutatott. A szélességben való pusztán mennyiségi terjeszkedés egyben a kultúra mélyeinek

elvesztését, elsekélyesedést is jelentette: „Az európai kultúra elérte lehető legnagyobb kiterjedését, s haldoklásra ítélte az összes többi, Japánon kívül minden nép befolyása alá került, s Japán is Európa tanítványa önnön hagyományával szemben. Ilyen expanzió több nem jöhet, amíg a csillagok, szerencsénkre, el vannak zárva előlünk. Kérdés, hogy a második nagy növekedés zavarai kiegyenlítődnek-e ebben. A kiterjedés nem járt elsekélyesedéssel? Ma már tudjuk, hogy igen. Európa ezt az óriási kiterjedést figyelme s élete nagy beszűkülése árán érte el.”²⁴

De mit jelent voltaképpen ez az elsekélyesedés? Az európai tradíciók elvesztését, elfeledését. Németh László erősen hangsúlyozza a vallástalanodás folyamatát, és annak negatív következményeit. Az előbbi idézetben említett második növekedést, azaz a reneszánszot követő válság legfőbb okát is abban látja, hogy a kereszténység nem képes többé azt az integráló szerepet betölteni, amelyet a középkorban oly sikeresen játszott el.

A *Magyarság és Európa* történetfilozófiai gondolatmeneteiben a középkor kiemelt szerepet kap. Németh László a kortárs konzervatív kultúrkritika számos képviselőjéhez hasonlóan ezt a korszakot az európai történelem kiemelkedő periódusának látja. A középkor pozitív értékelése egyben alkalmat ad neki a jelen bírálatára, illetve a jelenkori válság megjelenítésére is: „A középkor közös otthont tudott adni az embereknek a vallásban, s nemcsak a legmagasabb, az alacsonyabb ösztönöket is oda tudta vonni a magasabbak fennhatósága alá. Hatalomnak, érvényesülésnek, kéjvágyaknak nem volt meg a mai gazdátlan, durva önállósága. A technika egyoldalúvá tette az embert. A középkor teljességéből egy rideg ördögműhelybe dobott, a vallás boldogsága helyett a hasznosság és ésszerűség rideg parancsait adta vallásul.”²⁵

A középkor és a kapitalizmus kora élesen szembeállítják egymással: a középkorban az ember része a nagy kozmikus egésznek, s ez életének értelmet és hivatást ad. A 19. századi kapitalizmus kora széttöri ezt az integritást s az embert a tőkés munkamegosztás elidegenült társadalmi szerepeibe kényszeríti. Az első világháború utáni Európa válsága tehát minden látszat ellenére nem gazdasági, hanem vallási válság, illetve a kultúra válsága: a kettő tulajdonképpen ugyanaz. Persze a gazdasági válság is letagadhatatlan tény; ez voltaképpen a gépipari kapitalizmus válsága, melynek orvosságaként az intenzív minőségi mezőgazdasági termelést s az ezzel járó új életformát ajánlja – ezt jelenti a kert metaforája.

Ha elővesszük a fiatal Bibó írásait, akkor számos ponton kimutathatóak, a feltehetőleg, mindenekelőtt éppen Németh László által közvetített kultúrkritikai szemlélet jellegzetes elemei. A *pénz* című írásának egyik fő motívuma éppenséggel a modernitásnak az az értékválsága, melyet ő is a középkor értékek által garantált világképével állít szembe:

„Az európai emberiségnek kétségkívül voltak olyan korszakai, és éppen a legvirágzóbb, legteljesítőképesebb és legemelkedettebb korszakok voltak azok, melyek az értékes lehetőségek eloszlására és velük való élésre nézve olyan határozott rendben és egyértelmű erkölcsi közmeggyőződésben éltek. A középkorban is voltak lehetőségeik az embereknek, és pedig szigorúan megszabott és elhatárolt papi, úri, polgári és paraszti lehetőségek. E keretek között az élet lehetett kényelmes vagy fáradtságos, változatos vagy egyhangú, jó vagy rossz, de az életnek és a javaknak ebben a rendjében az ember és ember között elosztott lehetőségek szétválaszthatatlanul és szorosan összefüggtek azzal, ami az értékek elismert rendjében és egyensúlyában a papot, a nemeset, a polgárt és a parasztot megillették. Az érvényes közmeggyőződés világa mellett könnyen meg lehetett állapítani, hogy ki az emberséges és mértéktelenül követelő, jobbágyait sanyargató földesúr, ki a józan és a garázda életű polgár, ki a szorgos és dologtalan jobbágy (...) Minden ember számára, bárhol állott az értékek lépcsőjén, adva volt az a lehetőség, hogy valamiféle módon, valamiféle élményen keresztül kapcsolatba jusson az egész rend alapját jelentő végső értékekkel is. A Szentföldre elzarándokolhatott mindenki, ki kereszes lovagi díszben, ki darócban és meztláb. S az Egyház, mint ezeknek a végső értékeknek a földi letéteményese, nemcsak igazolta a javak és lehetőségek eloszlását, de át is tudta törni őket. A végső értékek nevében a lehetőségek teljességére, a papi rend legmagasabb csúcsaira engedte emelkedni a jobbágyok gyermekeit, s ugyancsak a végső értékek nevében kínálta uraknak és jobbágyoknak egyaránt a javak és lehetőségek rabságából való felszabadulást: a kolostort és a remeteséget.”²⁶

A középkor idealizált világával a fiatal Bibó ugyancsak a kapitalizmus sivár valóságát állítja szembe: „A középkor egyházas és születésrendi társadalmi értékvilágát az európai civilizáció egy részében (Angliában, Észak-Amerikában, Franciaországban, Németalföldön és az északi országokban) egy ideig sikerrel pótolta a kapitalista polgárság társadalmi értékvilága, mely a pénz eloszlásának és felhasználásának kérdésére is igyekezett feleletet adni (...) Az egész polgári értékrend azonban csakis a közép- és kispolgárság életformájára nézve adott útmutatást, s erre is csak oly szerencsés társadalomgazdasági helyzetben, ahol a társadalom túlságos gazdagsága véletlen ellentéteket nem teremtett, viszont a tőkegyűjtés minden dolgozni akaró átlagember számára, még ha semmivel kezd is, nyitva áll. Utóbb azonban kialakult a nagy vagyon és a tömegnyomor ellentéte (...) Ez a mérleg csak akkor javulhatott volna meg, ha a kapitalizmus oly emberfajta tudott volna kiválasztani, amely a nagy vagyoni lehetőségek birtokában éppen olyan szabályozott értékrend és életrend szerint él, mint a feudális világ urai. Ennek kialakulásához azonban idő sem volt, s a polgárság egyszerű erkölcsi kategóriái nem is ilyen helyzetekhez voltak méretezve. Emiatt aztán a kapitalista nagy vagyonnal kapcsolatban gát nélkül érvényesült a pénz egydimenziós jellegének értékromboló hatása. (...) A keresztény sáfarkodás gondolata így deformálódik a szünet nélkül pénzt kereső és pénzért robotoló üzletember életformájává, s az a nyugtalanság, mely a vállalkozás hozadékát a maga emberi céljaira elkölteni nem tudja, átterjed a pénzt kereső és pénzt költő átlagemberre is.”²⁷

A *Magyarság és Európában* Németh László szerint a válság mindenekelőtt tehát a kultúra válsága, melynek ellenszere a tradíciókhoz való visszanyúlás lehet. A kérdés azonban az, hogy miféle tradíciókhoz kell és lehet visszanyúlni? Jóllehet – mint láttuk – Németh László a középkort igen nagyra becsüli, mégsem a középkori tradíciót akarja megeleveníteni. A középkori kultúra nézete szerint ugyanis már egy tárgyiasult kultúra, tudniillik az írott betű kultúrája. A megújulásért, a kezdetekhez, az őstörténet életerős ifjú népeikhez kell fordulni. Európa esetében a kezdet népe a görög. A görög kultúrát kell tehát beemlíni valamilyen módon a saját korunkba.

A visszanyúlás lehetőségét az európai kultúra történeti rétegezettsége teszi lehetővé. A gondolat egy olyan geológiai metafora formájában jelenik meg, amely összekapcsolja a régiség és a mélység képzetét: „Az európai kultúrát úgy képzelhetjük el, mint egymás alatt húzódó víztartó rétegek sorát; az első az egyházatyák magasságában húzódik, a második Rómát választja el a hellén világtól, a harmadik a görögöket a barbároktól. A középkor az első réteggig fúrta a kútját, s a víz elég volt neki; a humanizmus a második réteg felé tört, átszakította a kút fenekét, de a latin rétegre, az ókor mély vízmedencéire sosem találtak igazán rá. Aztán az egész kutat otthagytuk, vödrre leszakadt, fala bedőlt. Az újkatolikus mozgalom megpróbálta leereszteni a vödröt, de iható vizet nem kapott. Maradt a másik, heroikus kísérlet: rendbe szedni ezt az egész elhanyagolt kutat, s addig ásni le, görökségbe vagy az alá, amíg az artézi kutak bőségével és melegével nem szökik a víz. Nem egy jel mutatja, hogy az új Európa ezt kísérel meg.”²⁸

Am a gondolatmenetnek ezen a pontján fölmerül a kérdés: vajon ki lesz képes véghezvinni ezt a történelmi vérátömlesztést, azaz ki tudja a görög kultúrát beemlíni a mába? Történelmi értelemben nem egyéni alkotók, hanem népek teljesítménye a döntő. Németh László itt tér vissza ahhoz a tanulmány elején már érintett gondolathoz, mely szerint Európa negyedik korszakának legfontosabb sajátossága a sokközpontság. Ez világtörténelmi újdonság, mert – a klasszikus görökség korától eltérően – az előző korszakokban a kultúra mindig egyközpontú volt. Ellenben Európa eddigi története egyfajta váltófutásnak tekinthető: amikor az egyik nemzet ereje

elfogyott, a stafétabotját átvette egy másik. Más szóval az európai kultúra a nemzetek kultúrája. Mint ahogyan az 1937-ben írott *Négy kísérellet* című írásban megfogalmazódik, az európai történelemben a nemzeti és a nemzetközi nem egymás ellentétei: az ami nemzetközivé válik, eredetileg mindig nemzetiként indult. A középkori francia kultúra végül ugyanúgy nemzetközi kultúrává válik, mint a reneszánsz olasz. Ez azonban csak a folyamat első fázisa. A másodikban ugyanis ez a nemzeti alapú nemzetköziség újabb nemzeti fejlődések elindítójává válik. Ez történt Kelet-Európában a 18. században a német felvilágosodás hatására.²⁹

Németh László reményei szerint a 20. század első évtizedeinek nagy kríziséből Európa a kiutat a már bevált recept szerint találhatja meg: valamelyik még elhasználatlan, friss életerejű, a történelemcsinálásba még nem belefáradt nép vagy népek segítségével megtörténhet az újjászületés. Ez világosan megfogalmazódik a *Magyarság és Európában*:

„Európa halálra futotta magát a gazdasági terjeszkedésben, de leánykultúráiban még rengeteg felhasználatlan erő van; ezzel, ha kilihegte magát, valami új kezdődhet. A történelem Európa népeit s még azon belül is az egyes osztályokat nagyon különböző módon nyűtte el; a germán világban és a parasztságban több az érintetlen, mint a latinban és a polgárságban. A kiterjedt, elsivatagosodott és válságban tehetetlen Európa, melyről idáig beszéltünk: felszín. Alatta a válság rángásain át is kivehető a másik, amely nem terjed ki, hanem összeszedi magát, nem sivatagot terít, hanem kutat és, kutat a sivatagnak.”³⁰

Az Európa megújítására tett három eddigi kísérletét, vagyis az olasz fasizmust, a német náciizmust és az orosz bolsevizmust Németh László más és más okból, de egyformán eredménytelennek tartja.³¹ A Nyugat népeit – Amerikát is beleértve – hasonlóképpen alkalmatlannak látja az idő által fölkinált történelmi szerep eljátszására.³² Bár Anglia szóba kerül mint a megújulás esetleges vezetője, itt sem titkolja kétségeit. Végeredményben a *Magyarság és Európa* gondolatmenetének ezen a pontján nem is kapunk választ arra a kérdésre, hogy melyik nagy nép lehet a krízist követő újabb növekedés vezető ereje. Ehelyett a szerző az egész esszé voltaképpeni témáját kezdi kibontani. Ez pedig az, hogy mi lehet Magyarország szerepe a jövő átalakulásban. Itt visszakanyarodik a gondolatmenet egy korábbi pontjához, ahol azt fejtette ki, hogy Európa eljövendő korszakában a tőkés gyáripart az intenzív kertgazdálkodás fogja felváltani. A Gyár kora után a Kert kora következik. Magyarország geográfiai-klimatikus adottságai folytán a változás haszonélvezője lehet. Egyszóval Németh László meghirdeti a Kert-Magyarország programját.³³ Az optimista konklúziót azonban rögtön aggályok hosszú sora követi. Ezek a magyar történelem társadalom- és kultúrtörténeti elemzése során fogalmazódnak meg. Ha röviden össze akarjuk foglalni az elemzést leírással, metaforákat pedig fogalmakkal vegyítő gondolatmeneteket, akkor az derül ki, hogy Németh László szerint a legnagyobb baj a magyar történelem és kultúra folyamatosságának, organikus fejlődésének a hiánya. A szerencsésebb népektől eltérően, történeti katasztrófák következtében a magyar középkor eredményeit nem sikerült átmenteni a későbbi korokba. A középkori fejlődést egy ideig tovább tudta vinni az erdélyi fejedelemség, de a szatmári béke megszüntette a folyamatosság utolsó bástyáját is. Ezután, a felvilágosodás korában lényegében újra kell alapítani a magyar kultúrát. Németh szerint itt történik meg a baj, amelyet az újkori magyar történelem eredendő bűnének tart.

A Kazinczy által választott kulturális minta ugyanis szerinte nem felelt meg az addigi magyar kultúra alkatának. Kazinczy alapvetően rosszul járt el: nem a mintát akarta a magyar alkathoz igazítani, hanem az alkatot a mintához. Kazinczy eszménye ugyanis a másolás volt. Ez pedig veszélyezteti a magyar kultúra eredetiségét. Márpedig – mint az a *Magyarság és Európa* gondolatmenetének egy korábbi pontján megfogalmazódik – a magyarságnak akkor van Európában helye a nap alatt, ha az európai népek nagy kórusában saját hangon tud énekelni.³⁴ Németh ezt – mely kétségkívül gondolatvilágának egyik központi motívuma – egy 1935-ös írásban, a *magyarságtudomány feladataiban* ugyancsak kifejti: „Mi az a magyar életet átjáró lényeg, amelyhez itt századok során alkalmazkodni kellett és lehetett? (...) Milieu intériurnak nevezik a belgyógyászok a szervezet belső közegét (...) Nos, a kultúráknak is van ilyen belső terük, és e teret a külvilágtól elválasztó határhártyájuk. Megfigyelni: milyen a magyar belső tér, mit hogy engednek át és tartanak vissza a határhártyák: a magyarságtudomány legszebb és legsajátosabb feladata (...) Minden kultúra külön hangulat, állapot, mely színét, iramát minden életmegnyilvánulásba belekeveri (...) A »határhártyák«-ról a kölcsönzések mondanak el a legtöbbet. A kultúrjavak Európában nemzetköziesek, de a kultúrák nemzetiek. A nemzetek igen nagy részben egymásból élnek, de amit átvesznek, a maguk milieu interier-jéhez alakítják.”³⁵

Annak a sajátos magyar irodalomtörténetnek, amit a fenti elvből kiindulva Németh László a *Magyarság és Európában* felrajzol – ideértve az asszimiláció kérdését is –, jó néhány eleme már a korábbi írásaiban is megjelent. Elég e tekintetben az 1927-es *Faj és irodalom*, illetve az 1932-es *A Nyugat elődei* vonatkozó gondolatmeneteire utalni. Bennünket most azonban elsősorban az a történelemkép érdekel, amelyet Németh László a *Magyarság és Európában* az irodalomtörténeti eszmeifuttatásokkal párhuzamosan rajzol meg. Már itt fölbukkan az a csoportosítás, melyben Kossuth, Petőfi és Eötvös a „magyar allúvium óriásaként”, Széchenyivel szembeállítva egy oldalra kerül: nem nehéz ebben a később a *Kisebbségben*-ből ismertté vált mélymagyar-hígmagyar metaforapár előképét felismerni. Az 1848-as forradalom pozitív megítélést kap, viszont a 19. század második felének tőkés fejlődése a magyar társadalomfejlődés vereségeként jelenik meg. Németh László ennek okaként lényegében véve Szabó Dezső hasonló gondolatmenetét követve a magyar társadalmi fejlődés feloldalasságát, azaz a magyar nemzeti polgárság hiányát jelöli meg:

„A magyar középnemesség valami középlény volt hűbéres nemesség és polgárság közt; vérében nemes, szerepében, ami Nyugaton a polgár. A polgárosodás remélni lehetett, e polgárnemest polgárrá neveli át. A reformkorszak élén valóban ez a polgári érzésű középnemesség jár, mögötte az ősi udvarház s előtte a francia forradalom eszményei. E kétlakosság volt a nagysága, ereje: a föld hitelével volt reformer. Utolsó próbáját ez az osztály az abszolutizmus alatt állta meg.”³⁶

A földjét veszített középnemesség kárpótlásul a földuzzadó állami apparátusba özőnlött, míg a tőkés vállalkozás kulcspozíciói és az értelmiségi pályák az asszimilánsok kezébe kerültek – fogalmazza meg a Szekfű Gyula *Három nemzedéke* által inspirált diagnózist Németh László. A gondolatmenet további részében – ismét csak a *Kisebbségben* vonatkozó részeire emlékeztető módon – sajátosan keveredik a keresztény középosztály társadalmi tehetetlenségének bírálata és az asszimiláció káros mivoltának hangoztatása. Az 1867-től az 1930-as évekig húzódó időszak társadalmi mérlegét a következő módon vonja meg: „A középnemesség behúzódik az államba, új csöcselék középosztály alakul: Andrássy és Tisza Kálmán kora. A zsidóság felbontja a kartellt, megrohanja a középosztály másik felét: Tisza István kora. A másik fél visszaül az államba és sokágú szívótárcsát csinál belőle a maga kényelmének: Bethlen István kora.”³⁷

Meglehetősen sivár és vigasztalan képet fest Németh László a saját koráig vezető 60–70 év magyar történelméről: ugyanúgy hanyatlástörténet ez, mint a *Három nemzedék* nagy történelmi táblója. A kilátástalanság hangulatát egy hosszas irodalomtörténeti alfejezet oldja, amelyben a szerző a Berzsényi–Csokonai–Ady–Szabó Dezső által képviselt mélymagyarság nyomvonalán jut el saját kora irodalmi állapotának a bírálatáig, a *Sznobok és parasztokból* ismert gondolatmenetig. Kitűzendő célként jelenik meg a népi és urbánus, vagyis az „európai és magyar magatartás” ötvözése. Ezt olyan harmadik útnak nevezi, melynek kiépítéséhez ő a *Tanúval* próbált meg hozzájárulni.

A *Magyarság és Európa* „Három gondolat” címet viselő utolsó előtti része a magyar történelmi és irodalmi tematikát beemeli a tanulmány első felében felrajzolt európai perspektívába. Itt kapcsolódik össze az európai és magyar válság problematikája. Az

alcímben jelzett három gondolat szervesen összefügg egymással. Az első a telepítés: ennek a lényege az, hogy a magyar parasztság földhöz juttatását nem lehet pusztán a nagybirtok felosztásával megoldani. Mint már *A magyar élet antinómiáiban* (1934) is kifejtette, ez csupán a már létező életképtelen kisbirtokos réteg egyszerű megnagyobbítását eredményezné.³⁸ Nem egy életképtelen életmód mesterséges fenntartására van ugyanis szükség, hanem egy teljesen új életformára. Ez pedig új szellemiséget igényel. Az itt vázolt elképzelés egybevág azzal, amire már a *Magyarság és Európa* elején is utalt, amikor megállapította, hogy eddig mindhárom nagy európai korszaknak megvolt a maga szellemi forradalma, vagy ahogyan ő fogalmaz, clunyi reformja. Történelemkoncepciójának olyan motívuma ez, melyhez aztán a későbbiekben is ragaszkodik. Megtaláljuk ezt többek között abban a recenzióban, melyet 1936-ban írt Hendrik de Man: *A szocialista eszme* című könyvéről. Itt megállapítja, hogy a kapitalizmus válsága egy kettős forradalmat készít elő; nevezetesen egy szellemi és egy társadalmi.³⁹ A kettő viszonyát a következőképpen határozza meg: „A társadalmi forradalom: a vadalany, a szellemi: az ojtás. Az ojtóágnak kell beleformnia a készgyökerű, élő nedvkeringésű fába, különben sosem járhatják át egymást; a fa: vad marad, s az ojtóág elszárad.”⁴⁰

A vulgármagyarizmusnak azt a dilemmáját, hogy a szellemi vagy társadalmi tényező-e az elsőbbség, ostoba és értelmetlen kérdésnek tartja. Míg a recenzióban az európai társadalmi forradalom a szocializmus, a szellemi pedig Nietzsche, George, Proust, Ortega és mások által képviselt új világgép, addig a *Magyarság és Európa* „Három kérdés” című alfejezetében a magyar viszonyokat tárgyalva a társadalmi forradalmat az első kérdés által fölvetett telepítésben jelöli meg, míg a szellemi a humanista tanulmányok felújításában látja. Ez utóbbinak a célja a görög kultúra és lelkeség megismerése és élővé tétele. A kettős forradalomhoz itt harmadik célként társul a Közép-Európa gondolat.

Az európai és a magyar kettős forradalom között Németh László szoros megfelelést tételez fel. Először is, a magyarországi társadalmi forradalom valójában a szocializmus egy sajátos változata, mégpedig az író szerint a hiteles, huszadik századi változata, a minőségszocializmus, melytől távol áll a 19. századi eredetű szocialista mozgalom osztályszemléletű bizantinizmusa és tulajdonfetisizmusa. Két pillére van ennek az jövőbeli magyar társadalmi forradalomnak: a telepítés és a szövetkezet. Ez a kettő hordozza a Kert-Magyarország utópiáját, melyet részletesen a *Kapások*-ban (1935) fejt ki. Persze furcsa forradalom ez, mert mint azt az ugyancsak 1935-ös *Töredékek a reformból* című írásából kiderül,⁴¹ Németh László robbanásszerű változás helyett inkább egy lassú, evolutív jellegű átalakulást tételez fel. A szellemi forradalom pedig mind európai mind, pedig magyar viszonylatban ugyanaz: a kultúra megújítása a görög kultúrához való visszanyúlás segítségével.

Míg *Magyarság és Európa* első és harmadik kérdésében fölvetett társadalmi és szellemi forradalom utópisztikus jellege nyilvánvaló, addig a második kérdésben megrajzolt Közép-Európa – legalábbis ebben az írásban⁴² – nem metafora vagy virtuális hely. Németh László ez esetben szinte történelmi precizitással adja meg a régió jellemzőit: „Nos, Közép-Európa nem olyasvalami, ami megvan, hanem olyasvalami, amit meg kell csinálni. De abban, hogy megcsináljuk, nincs semmi történelem- és természetellenes. A közép-európai (vagy helyesebben Duna-) terület két részből áll; a nyugati a három királyság (Cseh-, Lengyel-, Magyarország), a keleti a bizánci öv, melybe Románia, Szerbia, Bulgária, esetleg Görögország is tartoznak. A nyugati öv népei nemzeti államokat alkottak, történelmi életet éltek, s katolikus-protestáns vallásfejlődésben vettek részt. A keletiek Bizánc, majd a török befolyása alatt álltak, életük és kultúrájuk jórészt népi, történelem alatti volt, s vallásuk a merev görögkeletiség. Magyarország bizonyos szempontból középpont áll a két csoport közt: történelmi osztályaival, kultúrájával a nyugati övbe tartozik, súlyos jobbágysorba, töröknek hódolt népével s népkultúrájával a délkeletibe.”⁴³

Magyarországot geográfiai, történelmi és kulturális helyzete Németh László szerint egyaránt integráló szerepre predesztinálja. A gondolatot metafora közvetíti: Magyarországnak Közép-Európában a minőség és a Kert gondolatának apostolává kell válnia. Ilyenformán a magyarság a trianoni katasztrófát előnyére képes fordítani: a szétszóratták kifejezetten növeli az apostol-szerep sikeres betöltésének esélyeit. Ezzel pedig a magyarság nagy történelmi korszakaihoz hasonlóan ismét saját életének kovácsává válhat: ahelyett hogy siránkozna az öt ért fáton, sorsot és hivatást kovácsol belőle. A *Magyarság és Európa* utópikus vízióját a Közép-Európa-gondolat koronázza meg: a magyarság által összefogott Közép-Európa nemcsak arra válik képessé, hogy a saját történelmi zsákutcájából kitörjön, hanem arra is, hogy Európa számára megmutassa a világtörténelmi válságból kivezető utat: „A görögökről írtam, hogy az ő bibliájuk a természetük volt. Nos, ennek a területnek is ezt küldeném bibliául: egy új embertermészetet. Európa nagy népeinek a képtelenségéről beszélünk: egyikük se tudja államalkotó kísérletében az új Európát megvalósítani. A három meddő kísérlet közt a jó hír hirdesse meg a negyediket: a közép-európai. E százmilliónyi embertömbben, annak ellenére, hogy urai századok óta szállítják fölé a műveltséget, rengeteg és sokféle el nem használt prehistória alszik az ébresztőt várva. Most volna itt az ideje, hogy ez a prehistória az idegen befolyás alól kiszabadulva, Európa nagy válságában megmozduljon, s amire nem képesek a történelemmel megkötöttek, megalkossa magában, új történelmet kezdve.”⁴⁴

A Közép-Európa gondolat

Németh László azonban nem itt vetette föl először a Közép-Európa gondolatot. Már az 1932-es *Tejtestvérek*-ben fölfigyelt a régió népeinek történetében a közös sajátosságokra. Ott a hasonlóságokat elsősorban még közös negatívumokban, a szerves fejlődés hiányában és a térség országaira egyformán jellemző kettészakadt társadalomban vélte megtalálni. Emellett felfigyelt arra a különleges szerepre is, melyet az irodalom ezekben az országokban betölt. Mint az a fenti idézetből is kiderül, a *Magyarság és Európában* már éppen ezekből a történelmi hátrányokból próbál meg előnyt kovácsolni. Szerinte Kelet-Európa nemcsak hogy kikerülheti Nyugat-Európa történelmi zsákutcának bizonyuló korlátozatlan kapitalizmusát, hanem egyben a fejlődés élvonalába ugorhat. Nem volt ritka ez a vízió ekkoriban a félperiféria országokban a harmadikutas gondolkodók körében. A Németh Lászlóra kétségkívül nagy hatást gyakorló Ortega y Gasset⁴⁵ 1923-as esszéjében *A gerinctelen Spanyolországban* Európa közelgő új korszakában hazája számára hasonló történelmi szerepet szánt.⁴⁶ de ugyanígy vélekedett Prohászka Lajos is a *Vándor és bújdosóban*.

Tudnunk kell azonban, hogy Németh László Közép-Európa képe az 1930-as évek során néhány ponton módosult⁴⁷ A történelmi események hatására hamarosan föl kellett adnia a *Magyarság és Európa* utópikus vízióját, és a régió népeinek összefogását egyre inkább az önvédelem, a túlélés miatt tartotta fontosnak. Másrészt koncepciója a tekintetben is változik, hogy az idő előrehaladtával másutt vonja meg ennek a régiónak a határait. Olyannyira, hogy abból a Közép-Európából, melyet az 1935-ben még a német, orosz és olasz tömbök közé szorult kis népek övezetének tekintett, az évtized vége felé Kelet-Európa lesz, melynek a határai kelet felé kitágulnak. Ezzel egyidejűleg a koncepció – nem kis részben a Szekfű Gyulával folytatott vita hatására – határozottan Habsburg-ellenes élt kapott. A *Magyarság és Európában* még úgy vélekedett, hogy „(...) a Habsburg-ház nemcsak a nem-németek ellen volt, részben a nem-németekért is; nemzetközisége, főleg a XIX. században, visszatartotta a nagy német előretörést.”⁴⁸ Az évtized végén viszont véleménye megváltozik. A kelet-európai népek történelmét és kultúráját tanulmányozva megfogalmazza a keleti-Golf-áram metaforáját⁴⁹: eszerint a XVII-XVIII. században létezett egy cseh-lengyel-magyar-román-kozák-szerb életközösség és

kultúrközösség a régió népei között. Ezt részint a népi kultúra hasonlóságai, részint pedig magas kultúra közös vonásaiban véli megtalálni. Föltevése szerint a térség a Nyugat nagy szellemi áramlataihoz a reneszánsz óta az olasz és a francia kultúrán keresztül kapcsolódott. Így alakult ki egy sajátos stílusú kelet-európai barokk. A kelet-európai történelemnek azonban nemcsak közös vonásai vannak, hanem közös ritmusa is. Ez pedig éppen az ellentéte a német történelem ritmusának: „E népek történelmi csaknem párhuzamosak, (Csehországnak még a nagy történelmi dátumai is ugyanazok), s ha a germánsághoz való viszonyukra általános szabályt keresünk: az nem lehet más, minthogy a német és kelet-európai történet egymás ellen lüktet: germán fénykor: kelet-európai hanyatlás; kelet-európai nagyság: germán széttagozottság.”⁵⁰

Németh Lászlónak a térségről vallott felfogása tehát jelentékeny módosulásokon ment keresztül. Amellett viszont kitarított, hogy a magyarság ennek a Közép- vagy Kelet-Európának az egyik népe. A *Magyarság és Európa* utópikus látomásában köztes helyzetben levő nép, mely félúton van Kelet és Nyugat között. Elég fiatal ahhoz, hogy maga is részt vegyen a kelet-európai megújulásban, másfelől a többi kelet-európai néphez viszonyítva elég öreg ahhoz, hogy azok szellemi vezetője vagy kovásza legyen.

Aligha lehet kétséges, hogy – amint ezt egyébként a korábban hosszasan idézett életút- interjúban maga is hangsúlyozta – Bibó Istvánt Németh László munkásságából talán legerősebben éppenséggel annak Kelet-Európa-képe befolyásolta. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a kép voltaképpen Szabó Dezsőre megy vissza, aki a magyar politikai eszmétörténetben talán az első képviselője volt a Szekfű Gyula által kismagyar útnak nevezett – és erősen bírált – koncepciónak.⁵¹ Szabó Dezső ugyancsak azt a kelet-európai sorsközösséget hangsúlyozta, ami Németh Lászlónál is központi elem volt. Bibó tehát Némethen keresztül kapcsolódott ehhez a tradícióhoz, melynek alapvető ismertetőjegye volt az erős Habsburg-ellenesség. Bibónál a Németh László által kimutatott közös kelet-európai történelmi ritmus azonban nemcsak közös történelmi sorsot, hanem mindenekelőtt hasonló társadalmi és politikai struktúrákat, illetve strukturális torzulásokat jelentett. A *kelet-európai kisállamok nyomorúságában* voltaképpen a Németh László-féle képből kiindulva diagnosztizálta a térség társadalmi, politikai és társadalompszichológiai mizériáit. Van azonban egy lényeges különbség is kettejük Kelet-Európa-koncepciója között. Bibó ugyanis sohasem gondolta azt, amit Németh László a *Magyarság és Európában*, vagyis hogy a térség bajai előnyökké válhatnak, nem gondolt valamiféle sajátos kelet-európai különútra. Ellenkezéleg: a kelet-európai történelmi fejlődést ő olyan zsákutcának tartotta, amelyről mielőbb le kell térni.

Kultúrafelfogás és elitproblematika összekapcsolása

Németh László a *Magyarság és Európában* nagy fontosságot tulajdonított a görög kultúra újrafelfedezésének: erre a magyarságot kiváltképpen alkalmasnak tartotta. De vajon mit is értett azon, hogy a magyarság számára a görög hagyomány „pajtáshagyomány”? A magyarázathoz a nemzeti karakter vagy alkat nehezen meghatározható fogalmát emeli be Európa-koncepciójába. A *Sanremói naplóban* (1935) egy nemzetkarakterológiai gondolatmenet keretében egyszerre jellemzi a nagy európai népeket, írja le az európai válságot, és mondja meg azt, hogy miért lehet a görög a kultúratehermentő nép prototípusa:

„Kissé komikus az én elégedetlenségem Európa népeivel. De meggyőződésem, hogy ennek az elégedetlenségnek Európa szervezeti elégtelensége az oka. A latin szellemben ott csillog az érzékelés öröme, az élet világossága, de nem elég komoly ahhoz, hogy Európa ügyét magára vegye. A német elég komoly és vallásos, de tökéletlen az alakító ereje és érzékisége. A szláv vallásos, a maga módján érzéki is, de alaktalan imbolygó nedveiből kristályok nem képződnek. Vallás, érzékiség és alakítóerő a görögökben volt együtt utójára – azóta talán a középkori, dómépítő franciákban s az újkor folyamán egyszer-egyszer az angolokban.”⁵²

Egy, ugyancsak ebben az időszakból származó, Kerényi Károlyhoz írott levelében úgy látja, hogy a magyarságban föl lehet lelteni azokat a tulajdonságokat, melyek az európai kultúra sikeres megújításához szükségesek volnának: „A magyarság (...) nem amorfi, mint az orosz, nem ködös, mint a német, hanem lírája tanulsága szerint is, szellemében kikristályosodásra hajlamos. Alvadt vére Ázsia mélyeire emlékezik, de forma-alkotó ereje a nagy déli kultúrnépeké. Hiányzik alóla a civilizáció szigetelése, de épp ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas: az ösztönélet gyökerei s a kifejezés virágai közt nagyobb a távolság, de rövidebb nála az út – ugyanaz a »közvetlen út« ez, amelyet én a görögök nagyságának, vagy ha úgy tetszik, zsenialitásának érzek.”⁵³

Fontos ez a most idézett gondolatsor, mert benne megkapjuk a választ arra is, hogy Németh László milyen hasonlóságot tételezett föl az ókori görögség és a magyar nép karaktere között. A kifejtés persze metaforikus, de a nemzeti karakter fogalmának definiálhatatlansága folytán más nem is igen volna lehetséges. (A harmincas és negyvenes évek fordulóján véleménye aztán ebben a kérdésben is megváltozott: többé már nem magyar karakterről beszélt, hanem kelet-európai karakterről, melynek a magyar csak egyik eleme.) Azonban ez a göröggel rokon magyar nemzetkarakter nem aktuális, hanem potenciális módon létezik: a magyar múltból kell előbányászni.

A göröggel rokon magyar nemzeti karakter legtovább a középkor végi erdélyi fejedelemségben, a „termékeny késések országában” maradt történelem- és kultúraformáló erő. Nem véletlen, hogy a magyarság ekkor még a történelmi katasztrófákat is képes volt a maga javára fordítani. Ez pedig kétségkívül a történelmi vitalitás, az életerő jele. Ezért foglalkoztatta Németh Lászlót ebben az időszakban annyit az erdélyi történelem és kultúrtörténet, az erdélyi emberi sorsok és típusok. A téma már 1934-ben, Bethlen Miklósról szóló esszéjében fölbukkant. Bethlen Miklós műveltségéről írva egyben azt az erdélyi embertípust is megrajzolja, mely szerinte a középkori magyar típus kései megjelenési formája. Ebben a jellemrajzban annak a „kulturált barbárnak” a prototípusa jelenik meg, akinek erényeire olyannyira szükség lenne Európa megújításához:

„Van valami különösen férfias és vonzó ebben a ritka műveltségben, melyet a sors és a természetesség nem engedett eltávolodni az őstől. Ez a műveltség nem csinál, művészettel hordott ruha, a pallérozott szellemi és fizikai szokások ápoltszövege; az ősember és a művelt ember itt barbár egymásrautaltságban élnek; a fej, melyet huszonöt éve nem mosott, összetartozik az aggyal, mely hazájában a legeurópaibb volt (...) a betűképzettség egy nyersebb, mélyebbről egyetemes testi-lelki képzettségbe illeszkedik. Ez az ember darabosabb, mint francia kortársai, de nem tudatlanabb, életének csengőbb a hitele (...) A műveltség felfrissül, megújodik az ő nyers-naivitásában, mely mögött az átlagemberi szenvedély éppoly komor, mint az istenemberi erkölcs, mert indulat, erkölcs itt nem szavak, hanem élettani valóságok s az őszinteség nem kacér kitakarózás, hanem a magamagát meghamisítani képtelen élet nyíltsága.”⁵⁴

A magyar történelemben valamikor a 18. század végén megszakadt a folyamatosság, az addigi szerves fejlődést különböző korszakok szervesen egymásra következősége váltotta föl. A régi magyarság bazalttömegére ráakadt az alluviális hordalék – vagyis a magyar történelemben nem szervesült külső hatások összessége –, ám van rá mód, hogy lefúrjunk az alsó rétegekbe, s onnan hozzunk fel tiszta artézi vizet. Ehhez pedig egy új elitre van szükség.

Az elitnek – amely a korabeli válságfilozófiák jellegzetes fogalma⁵⁵ – a szerepe igen fontos Németh László gondolatvilágában. Az elitproblematika átszövi mind történelemképét, mind pedig politikai nézeteit. Mielőtt azonban ennek elemzésére rátérnénk, látnunk kell, hogy általában hogyan is vélekedik a történelmi változások természetéről: ez ugyanis szorosan összefügg az elitekről kialakított teóriájával.

Mint láttuk, Németh László visszautasította Spengler fatalizmusát, azt, hogy minden kultúrának eleve beprogramozott, kikerülhetetlen történelmi útja van. Mindazonáltal – mondja – minden korszaknak vannak felismerhető történelmi trendjei. Ezeket ismét csak organikus hasonlatokkal érzékelteti: analógiát tételez föl az élő szervezet és a társadalom között. Ha egy szervezetben valamelyik szerv megbetegszik, akkor ez negatív módon visszahat az egész szervezet működésére. Egy negatív visszacsatolás, egy lefelé vivő kör, circulus vitiosus indul be, amelyik akár halálhoz is vezethet. Ennek az ellentéte a pozitív visszacsatolás, a felfelé vivő kör, a circulus pretiosus. Ez utóbbi akkor lép működésbe, amikor egy beteg szerv meggyógyul, és ennek következménye az egész szervezet javuló működése. De ugyanilyen circulus pretiosus indul be, amikor egy élő szervezet egyik fejlődési stádiumból egy másikba lép át. Ilyesféle jó és rossz körökkel a kultúrák életében is találkozhatunk – fejtegeti az író.⁵⁶ Előfordulásuk bizonyos szabályosságot mutat. Amikor egy kultúra útja felfelé visz, akkor a jó körök vannak túlsúlyban; ellenben amikor túljut a delelőjén, akkor ezek a rossz körök kezdenek szaporodni. Azonban – visszautasítva a fatalizmust – azt mondja, hogy ez nem feltétlenül végzetes folyamat. Ugyanis az emberi társadalom saját akarattal és ebből következően egyéni szabadsággal bíró emberi egyéniségekből, nem pedig sejtekből áll. Ez a tény pedig eleve korlátot állít az organikus hasonlatok gátlástalan használatát elől.⁵⁷

A történelemnek tehát vannak bizonyos trendjei. Mindenki tudja, hogy a saját élete egy nagyobb egész keretein belül zajlik és mindenki szeretné látni, hogy merrefelé is tartanak a dolgok. Azonban az emberek nagy többsége – a tömeg – nem látja át az éppen érvényesülő trendek irányát, s tevékenységével öntudatlan módon erősíti ezeket. Ezzel szemben vannak kivételes emberek, akiknek képzettségük és tehetségük folytán nagyobb rálátásuk van az eseményekre, és akik változtathatnak is azok menetén:

„Más annak az embernek a viszonya a történelemhez, aki csigavonalakból nagyobb ívet lát át, s szándékát, erényét, mint az orvos az orvosságot a circulusok kényes pontjain dobhatja be. Az ilyen ember is konjunktúra, de szemét a jelenségek nagyobb tömegéből kibontakozó ábrára szegzi, és a közérdekre igyekszik a maga érdekét kapcsolni, de ez a »közérdek«: a kultúra nagyobb s még induló lökése, melyet ő azért lát meg, mert nagyobb látómezővel néz. Önérdeke nem has, szem, kényezkedés közvetlen jóllakása, hanem annak a magasabb fajta hiúságnak, hatalom és befolyásolás vágyának a kielégülése, mely hasát föltépetni, szemét kivájni is képes, csak hogy a nagy csigavonalakat meghajthassa, kitérítse vagy megfordíthassa.”⁵⁸

Persze ez a befolyásolási vágy akár az adott közösség ellen is fordulhat, s a kivételes emberből zsarnok válhat. Ez azonban egy elfajult, szélsőséges helyzet. Ám egy közösségnek ettől függetlenül mindenképpen szüksége van egy olyan elite, amely képes a történelem mozgásirányainak meglátására: „Mint külföldön nagyon sokan, Európa legnagyobb bajának azt tartom, hogy nincs vezetésre teremtett rétege, a tizennyolcadik század nemességét a demokrácia felőrölte, s akik a népeken uralkodnak, semmivel sem állnak azok fölött, akiken uralkodnak. Régebben az ilyen nemességükből kifogyott népekre rátelepedett egy másik nép, amelyben megvoltak ezek az erények; így oltották be a maguk északi erényeivel a középkor derekán a normannok Normandiát, Angliát, Szicíliát, Oroszországot. Ma kívülről nem kapunk normannokat; a normannoknak alulról, az alsóbb néposztályokból kell jönniük. A nagy huszadik századi pártmozgalmak értelme épp ez: az elkopott kormányzó-rétegek felváltása egy új, rugalmasabb és felelősebb pártnemességgel. Bolsevizmusban, fasizmusban, hitlerizmusban ez a közös vonás: mind a három alulról jövő normannok betörése. A mozgalmak eredménye természetesen csak olyan lehet, amilyenek a normannjaik. A vállalkozásnak minél különb nemessége támad egy országban, annál több kilátása lesz a mozgalomnak.”⁵⁹

A fiatal Bibó István elitelmélete és kórkritikája

Tanulságos a fiatal Bibó elitkoncepcióját összevetni Németh László nézeteivel, mert ily módon számba vehetjük a kettejük közötti szemléleti hasonlóságokat és különbségeket. Bibó az egyik vele készített öregkori interjúban úgy nyilatkozott, hogy elitek és tömegek szembeállítását kb. 1935-ig döntő módon meghatározta nézeteit,⁶⁰ míg nem 1935-ös külföldi útja ráébresztette ennek a szembeállításnak a hamisságára – vagy használjuk inkább az ő szokott kifejezését – természetlenségére. Az említett 1935-ös dátum mint korszakhatár azonban – mint látni fogjuk – nem egészen pontos. Az elitproblematika iránti érdeklődés összefüggött Bibónak a jogelméletől a társadalomtörténet és a szociológia felé való fordulásával. Azok a tanulmányok, amelyek ezzel a kérdéssel foglalkoznak részben még a háború előtt, részben pedig már a háború alatt születtek. Ide sorolható mindenekelőtt *A pénz* című írás, melynek több változata is létezik. Az első változat az 1937/38-as tanévben, egykori iskolájában, az Új Iskolában hangzott el előadás formájában. Ennek a szövege nem, de a vázlata fennmaradt. 1938. április 24-én ez az előadás elhangzott a rádióban a Budapest II. hullámhosszán. Végül pedig a rádióbeli előadás átdolgozott változata megjelent 1942-ben a *Magyar Szemlé*ben. Rá oly nagy hatást gyakorló egykori professzora, Horváth Barna a megjelent tanulmányt elolvastva levelében rosszállásának adott hangot: látta ugyanis, hogy hajdani tanítványa, az oly ígéretesen induló jogfilozófus pályamódosításra készül.⁶¹ Már a tanulmány alkotástörténete is jelzi, hogy a téma évekig foglalkoztatta Bibót: újra és újra visszatért hozzá, csiszolhatta, alakíthatta a gondolatmeneteket.⁶² (Ez a munkamódszer aztán egész életében jellemző volt rá: bizonyítják ezt a hagyatékban fennmaradt kéziratok, melyeknek lapjai tarkállanak az áthúzásoktól, betoldásoktól és javításoktól.)

Az elitproblematikájának legdirektebb kibontását a publikált tanulmányok közül Bibó a *Társadalomtudomány*ban szintén 1942-ben megjelent *Elit és szociális érzék* című írásában végezte el. Az 1943-as, ugyancsak a *Társadalomtudomány*ban megjelent, Mannheim Károly *Diagnosis of our Time* című könyvéről írott recenziójában ismét elővette az elitekkel kapcsolatos kérdéseket. A publikált írások mellett két előadásvázlat, illetve egy feltehetőleg ugyancsak a *Társadalomtudomány* számára írott, ám végül is befejezetlen és kiadatlan tanulmány mutatja, hogy milyen lényegesnek tartotta ezt a problematikát ezekben az években. A kiadatlan tanulmány az *Erdély társadalmi közszelleméről* címet viseli és 1940-ben az Észak-Erdély visszacsatolását kimondó második bécsi döntés után íródott. A *Társadalomtudomány* ugyanis ebből az alkalomból egy körkérdést tett közzé: erre válaszolt Baráth Béla, Gulácsy Irén, Horváth Barna, Ravasz László, Schneller Károly, Krenner Miklós és Veres Péter. Minden valószínűség szerint Bibó írása is erre az alkalomra készült, ám valamiért nem fejezte azt be, és életében nem is publikálta.⁶³

Az elitproblematikával foglalkozó két előadás közül az első 1941-ben hangzott el a MIKSZ-ben *Vezetés-követés* címmel, míg a másik előadást Bibó a Győrffy Kollégiumban tartotta valamikor 1942–43-ban. Ennek címe: *Az európai társadalom*. Jelentőségét az növeli, hogy gondolatmenete számos ponton megelőlegezi az 1971–72-es nagy esszé, *Az európai társadalomfejlődés* téziseit. A két előadás pontos szövegét nem ismerjük, ám a meglehetősen részletes vázlat mindkét esetben rendelkezésünkre áll.

Bibó véleménye szerint az elit alapvető feladata az értékek és elvek közvetítése a társadalom számára. Az elit kérdése persze ebben az időszakban így vagy úgy, de szinte mindenkinél előkerült. A különböző válságfilozófiák az értékválságot összekötik az elitek válságával. Németh László új nemeség-konceptiója ugyancsak a régi elitek válságának tényét és egy új elit megteremtésének szükségességét hangsúlyozta. Magyarországon ennek a kérdésnek nyilvánvalóan konkrét társadalmi vonatkozásai voltak. A középosztály-problematika, a középosztályok megújításáról és jövőbeli társadalmi szerepéről folyó vita ezt a kérdéskört is magában foglalta. Bibó tudatosan beszél elitekről, nem pedig osztályokról. Az osztályfogalom ugyanis a tulajdonhoz és a hatalomhoz fűződő viszonyt írja le. Márpedig az elitszerep az ő értelmezésében nem ezt jelenti: a politikai és gazdasági hatalom birtoklása önmagában

még nem teszi valódi ellité a gazdasági és politikai hatalom birtokosait. Az elitszerepet Bibó – Németh Lászlóhoz hasonlóan – mindig is összeköti az értelmiségi szereppel: ugyanis amikor erről ír, mindenekelelt erkölcsi felelősséggel végzett értékörzésre és közvetítésre gondol.

A vezetéshez – szögezi le Bibó – mindenekelelt tekintélyre van szükség: a tekintély pedig elsődlegesen társadalompszichológiai jelenség.⁶⁴ A tekintély mindenkor egy kölcsönviszony manifesztációja: ugyanúgy feltételezi az adott közösség bizalmát, mint a vezetők tényleges társadalmi teljesítményeit. A két tényező kölcsönösen erősíti egymást. Bibó határozottan visszautasítja azt a megközelítést, hogy a társadalmi szerepek elosztását az érdekvizonyokból lehetne levezetni. Nézete szerint a helyzet éppen fordított: az érdekek strukturálódása mindig a társadalmi szerepek sajátos elosztásának a következménye.⁶⁵ Azonban, ha ez így van, föl kell tennie azt a kérdést, hogy mi szabályozza a társadalmi szerepek megosztását egy adott közösség tagjai között. A fiatal Bibó válasza: a közösség értékfelfogása, illetve értékképzetei. Végso soron tehát a társadalmi értékek azok, amelyek egy adott társadalom tagjainak értékképzeteit determinálják: „Érdek csak fix elosztáshoz kapcsolódik. Ha ez megbillen, csak nyers előretörékvés van, kvantitatív primér érdekek, de társadalmi érdekelismerés és érdekkövetés nincs. *Előbb a rendező elv, aztán az érdek.* A rendező elvet nem osztályok hordozzák, hanem egyének találják ki. (...) Az emberek ön- és közértékelése nem érdek szerint megy, hanem az érdek alapul az értékelésen.”⁶⁶

Egyetlenegy társadalom sem képzelhető el kultúrateremtő elitek nélkül, ám úgy gondolja, hogy az ilyesfajta elitekkel kapcsolatban nem helyes elit és tömeg ellentétéről beszélni. A tömegmegvető elitgög éppen olyan hamis, mint a kizsákmányoló elitek emlegetése.⁶⁷ Utóbbi – mondja – csak a funkciójukat vesztett elitek esetében jogos. Ezek ugyanis többé már nem fejtenek ki valóságos társadalmi teljesítményt. Az elit alapvető társadalmi funkciója a társadalom értékrendjének közvetítése példaadó magatartásminták segítségével, legyen szó művészi, tudományos, vagy akár politikai teljesítményekről. Ha szemügyre vesszük Bibónak az elit fogalmáról *Az elit és szociális érzék* elején adott meglehetősen laza definícióját, vagyis hogy: „(...) eliten azokat értjük, akikben a közösség céljai tudatosan kiformalódnak (...)”⁶⁸ s hozzávesszük a néhány sorral lejjebb ehhez fűzött megjegyzést, mely szerint nem föltétlen egy társadalom vezető pozícióban levő politikusai jelentik egyben az illető társadalom elitjét, nem nehéz észrevenni, hogy az öregkori esszé, *Az európai társadalomfejlődés értelme* jórészen ugyancsak az elit problematikáját járja körül. Így van ez még akkor is, ha ott társadalomkritikus értelmiségről, vagy társadalomszervező értelmiségről ír. Ebben a kései munkában ugyanis gondosan ügyel arra, hogy elhárítsa az elitizmus vádját; ám a teljesítőképes és a funkcióltan elit megkülönböztetése itt is éppen úgy része a gondolatmenetnek, mint *Az elit és szociális érzék*ben.⁶⁹ A „teljesítmények szabadon mozgó eliteje”, mint kívánatos jövőbeli fejlemény pedig abból a már az *Egyensúly-könyv*ben megjelenő tézisből következik, mely szerint a demokrácia a műgonddal alkotó ember életformájának győzelmét jelenti.

Funkciólteljesítő és nem teljesítő elitek közötti különbség erőteljes szembeállításra a kiindulópontja az *Erdély társadalmi közszelleme* címet viselő befejezetlen tanulmánynak. A kézirat első oldalán a bal felső sarokban a következő megjegyzés olvasható: „Erdélyi társadalmi egyensúly kissé idealizálva.” Ezt a megjegyzést Bibó nyilván ugyanúgy iratai egy későbbi áttekintése során írta föl az első oldalra, mint az ugyancsak ezen az oldalon, a jobb felső sarokban található ceruzával írott másikat, mely az írás keletkezésének körülményeit világítja meg: „Szombathfalvy kérte a Társadalomtudomány számára, de nem fejeztem be. 1941?”⁷⁰ A tanulmány Erdély és az anyaország társadalmának összehasonlító elemzése, mely – Bibó későbbi megjegyzésének megfelelően – valóban idealizálja az erdélyi állapotokat. Ennek az oka mindenekelelt az, hogy Bibónak Erdélyre itt olyan mérceként van szüksége, melyhez viszonyítva kritizálni tudja az anyaországi társadalmi-politikai eliteket. Kiindulópontja szerint mind a magyarországi mind pedig az erdélyi társadalom születésrendi társadalom, azonban a kettő között döntő különbség van abban a tekintetben, hogy Erdélyben még együtt vannak mindazok a tényezők, melyek szükségessé teszik a teljesítőképes elit funkcionálásához. Mindenekelelt arról van szó, hogy a társadalmi közmeggyőződés, illetve az emögött álló értékrend jogosnak ismeri el azt a társadalmi pozíciót, melyet az elit birtokol. A társadalom tagjai tehát elfogadják azt a hagyományos értékrendet, mely mindenkinek kijelöli a maga helyét, az őt megillető jogokat és kötelezettségeket. Bibó rámutat arra, hogy Erdély esetében sajátos történelmi körülmények találkozásáról van. Ezeknek a körülményeknek a felsorolása azért lényeges, mert a kiindulópont ugyan egy erősen idealizált Erdély-kép, ám maga a felsorolás jelzi azt, hogy itt Erdély Bibó számára az európai fejlődés egyik lehetséges útját, mégpedig egy szerves fejlődési modellt testesít meg:

„Ilyen társadalmi egyensúlyt a rendi világ virágkorában különböző szerencsés körülmények összetalálkozása / erős vallásos vagy morális élményen átmert vezetőréteg, korán befolyáshoz jutott középosztály vagy értelmiség, nagyszámú szabad vagy kiváltságos parasztság stb. / hozhat létre, amire Anglia és más északi országok mutatják a legismertebb példát. A társadalmi egyenlősödésnek a XVIII. század végén elindult, s azóta liberalizmuson, demokrácián, kommunizmuson és fasizmuson keresztül egyaránt érvényesülő követelménye természetesen ezekkel a társadalmakkal szemben is megjelenik, azonban a folyamatot nem siettetni a régi értékrend csödjé, hanem a lassan nivellálódó társadalom sokáig támaszkodhatik a társadalmi szereposztásnak a rendi társadalom idejében kialakult megoldásaira.”⁷¹

Ezzel szemben Magyarországon erről a fajta társadalmi egyensúlyról Bibó szerint már semmiképpen sem lehet szó. Ennek okát itt nem elsősorban strukturális tényezőkben jelöli meg: hiszen szerinte mindkét esetben születésrendi társadalomról van szó. Az alapvető különbséget ő egy másik tényezőben látja. Abban tudniillik, hogy Magyarországon – Erdéllyel szöges ellentétben – a hagyományos értékrend elveszítette társadalmi hitelét és többé már nem tudja ellátni a különböző társadalmi szerepek igazolásának a feladatát: „A szűkebb értelemben vett Magyarországra mindennek az ellenkezője áll. Társadalmi mindenekelelt azért rendi jellegű, mert egyrészt gondosan őrzött, másrészt élesen vitatott helyzeti egyenlőtlenségekkel és megkülönböztetési igényekkel teljes. Az a konvenció, mely kinek-kinek a helyét megszabja, minden, csak nem szilárd s így a társadalom élete a nem teljesült vagy hiányosan teljesült felemelkedési igényeknek kétségbeesett, óriási energiapazarlással járó és ezer keserőséggel teli versenyéből áll. Hiányos, vagy nem érvényesül az az értékrend, mely mindenekelelt vezetőrétegekhez tartozók számára szigorúan és kikerülhetetlenül előírma a közösségi szereplés kötelezettségeit. Mivel a társadalom nagyobb része bizonytalanul áll a maga helyén, emberi méltóságadata zavarodott és felülről könnyen megingatható, de ugyanakkor, sőt éppen ezért komoly önkéntes fegyelemre alig kapható. (...) mind több ponton kiderül a vezető rétegek morális teherbíróképességének az elégtelensége és mind több ponton érezhető ugyanezen vezetőrétegek lelkiismeretének a megrendülése vagy legalábbis megbizonytalanodása (...)”⁷²

Nem vitás – ezt többek között az Erdélyre vonatkozó gondolatmenetek is bizonyítják –, hogy a fiatal Bibó határozottan csodálta a a középkort. Ez a csodálat – mely azonban távolról sem volt kritikátlan jellegű – pontosan abból táplálkozott, hogy véleménye szerint akkor hosszú időre sikerült megvalósítani az elvek és valóság közötti helyes viszonyt. A középkor hatékony és teljesítőképes elitek és egy jól működő értékrend segítségével évszázadokon keresztül meg tudott valósítani egy társadalmi egyensúlyt, amely stabilitást hozott a társadalomnak. Tagadhatatlan, hogy a korai esszéikben – *A pénz*, illetve *Az elit és szociális érzék* mellett ide kell sorolnunk *A korunk diagnózisát* is, mely több mint közönséges recenzió⁷³ – a középkor a modernitással szemben határozott pozitív értékelést kap.⁷⁴

Bár Bibó *A pénz*ben egyetértőleg hivatkozik Simmelre, aki szerint a pénz a szabadság addig ismeretlen mértékű kiterjesztését

hozza magával, mindazonáltal itt inkább Simmel kortársának, Ferdinand Tönniesnek a *Gemeinschaft-Gesellschaft* fogalompárjához jut közel, bár magát a distinkciót nem teszi meg. Az elitproblematikát körbejáró korai Bibó-írásokat a modernitás kritikájából kinövő korkritika és egy értékválság erőteljes érzékeltetése jellemzi. Ennek a válságnak a jele szerinte többek között az, hogy a szavazás intézményét technikai eszköz helyett értékek közötti választásra használják.⁷⁵ Ez annak a következménye, hogy a jelenlegi társadalomban nincs közmegegyezés a társadalom alapértékeire vonatkozóan. A középkori rendet egy olyan közmegegyezés tartotta fenn, amely mögött ott állt egy transzcendens garancia, az evilág politikai rendjét a teremtett világ rendjének részeként fenntartó Isten. Ami azonban az európai középkort Bibó felfogásában világtörténelmileg egyedülállóvá teszi, az az európai klerikusság társadalomszervező szerepe.

Bibó azonban már *A pénzben* jelzi a középkori társadalom korlátait is.⁷⁶ Már munkásságának ebben a korai periódusában sem idealizálja fenntartások nélkül a középkort. Jól látja azt, hogy a középkori társadalmi egyensúlynak nagy volt az ára: az egyén be volt ágyazva a kétségtelenül védelmet nyújtó, ám a számára át nem hágható korlátokat jelentő társadalmi kötelmek hálójába. Ez pedig ellenkezik a fiatal Bibó emberképével, mely a bergsoni filozófiára támaszkodva az ember eredendő spontaneitásából vezeti le az emberi szabadságot és az autonóm emberi személyiséget.

Kétségtelen, hogy az 1935–42-es írások Bibó Istvánja sem tekinthető konzervatív szerzőnek, ám bizonyos az is, hogy ebben az időszakban több helyen is explicit módon megfogalmazódik a modernitás korszakának mérlegével kapcsolatos szkepszise. A középkort követő századok értékkonstruáló folyamatait az ezekkel együtt járó értékdestrukcióval állítja szembe, s az ilyen módon előálló negatív egyenleget látja a modernkori értékválság fő okának. A modernitás, miközben fölszabadította az egyént a középkor társadalmi kötöttségei alól, s egy társadalmi csoport funkcionális egységéből valóban szabad individuummá változtatta, magára is hagyta, mert a szabadsággal nem járt együtt egy új értékrendszer, és egy azt közvetítő új elit megteremtése.⁷⁷

Bibó nem a modernitás teremtette szabadságban véli megtalálni a bajok gyökerét; éppen ellenkezőleg, az emberi szabadságban látja a keresztény tanítás valódi kiteljesülését. Mi több, a pénz ennek a szabadságnak soha nem látott csodálatos, bár rosszul használt eszközeként jelenik meg, amely a szabadság érvényesítése előtt addig nem tapasztalt dimenziókat nyit meg. Viszont akkor föl kell tennie a kérdést: ha ez így van, eddig miért is nem sikerült egy működőképes társadalmi értékrendet és azt a valóságba átültető társadalmi elitet megteremteni? Ez a kérdés egy ki nem mondott előfeltevése támaszkodik: már eleve adótnak tekinti ugyanis az értékválság létezését. A fiatal Bibó válasza mindenekelőtt az, hogy eddig azért nem sikerülhetett egy új értékrend kialakítása, mert a középkor végén felbomlott a középkori értékrend hitelességét és működőképességét garantáló vallásos világné. Ezért idézi *A korunk diagnózisa* című Mannheim Károly könyvről írott recenzióban egyetértőleg a szerző azon megállapítását, hogy egy társadalom értékeinek integrálásához transzcendens garanciákra van szükség: „(...) egyszerre kiderül, hogy mindehhez vallásos gyökerű integráló erőkre van szükség, mert ha ezek a gyökerek elszakadnak, mint az az európai történelem szekularizált korszakaiban történt, akkor a társadalmi értékekből nem marad más, mint az emberi viselkedésnek a környezethez való alkalmazása, amelyben jó vagy rossz egyszerűen hasznosságot és eredményességet jelent, anélkül, hogy felelne arra kérdésre, mi a célja ennek a hasznosságnak és eredményességnek.”⁷⁸

Azon kevés szöveghely egyike ez, ahol Bibó az emberi társadalomszervezés sikerének zálogaként transzcendens garanciákat lát szükségesnek. Hasonló gondolat fogalmazódik meg a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című, 1944-es írásában.⁷⁹ Az ezt követő munkákban ez a motívum már nem jelenik meg. Viszont *Az európai társadalomfejlődésben* ismét foglalkozik a kérdéssel,⁸⁰ az *Uchroniának* pedig ez a kiindulópontja.

A fiatal Bibót azonban egy igen lényeges dolog elválasztja a válságfilozófiák legtöbb képviselőjétől. Nála ugyanis hiányzik a világhelyzet reménytelenségének tudatából fakadó rezignáltság és kétségbeesés. Az értékválságból már ekkor is lát kivezető utat. Ez a kivezető út egész további gondolkodói pályájának programját is jelenti, s átvezet munkásságának következő periódusába; „A keresztény-középkori, kapitalista-polgári, szocialisztikus és új közösségi gondolatoknak – az elsovadt és doktriner elemektől megtisztult – ötvözetéből nem volna lehetetlen életképes értékrendet létrehozni. Ehhez azonban nem elég az értékekben való elvi megállapodás – ami szintén hiányzik –, hanem szükség van arra is, ami még sokkal nehezebb, hogy ez az új értékrend erős történelmi élmények tüzeiben egységgé és közmegegyezővé váljék, és a társadalom viszonylataiban tényleg érvényesüljön is.”⁸¹

Németh László politikai nézetei

Németh László politikai elképzelései több szállal is kapcsolódnak történelemfelfogásához. Az 1930-as évek első felében született írásaiban igen erős kritikával illette a kapitalizmust, de ugyanakkor súlyos kétségei voltak korának marxista szocializmusával szemben is. Utóbbi bürokratikusnak és dogmatikusnak tartotta; legfőbb bűnéül a tulajdon kérdésének dogmatikus kezelését róta fel. Felfogása szerint – mint azt *Új politika* című írásában kifejtette – a modern kor legfőbb kérdése nem a tulajdon, hanem az állam szerepe körül forog. A Szovjetunióban bevezetett tervezőgazdálkodás mindenkit hivatalnokká, végső soron az állam rabszolgájává tesz. Ám a liberalizmus korlátatlan kapitalizmusát a másik rossz végletnek tartja. Tagadja, hogy választás csupán e között a két rossz lehetőség között van. Megkülönbözteti a tervezés és a központosítás fogalmát. Az elsőtől szükség van – mondja –, míg az utóbbi káros. Úgy gondolja, hogy a magánvállalkozás rugalmasságát és kezdeményezőképességét össze lehet hangolni a gazdasági válságokat kiküszöbölő központi tervezéssel. Az általa meghirdetett új politika lényege éppenséggel ennek az új társadalmi-gazdasági formának, a „vállalkozások hűbériségének” a körvonalazása. Ez a középkorhoz hasonlóan a háttérbe tolná a tulajdon kérdését. A középkori hűbériségben ugyanis a hűbérúr-hűbéres viszony a kölcsönösségen nyugodott, a hűbérbirtok pedig szolgáltatások jutalma volt: használatának a jogát állandóan további teljesítményekkel kellett kiérdemelni. Erre az erősen idealizált középkori hűbériségre Németh Lászlónak történelmi előképként van szüksége: a vállalkozások hűbériségének a lényegéként ugyanis szintén a teljesítmények által fenntartott kölcsönösséget jelöli meg.

A vállalkozások hűbérisége Németh László felfogásában nem más, mint a szocializmus egy magasabb formája, a minőségszocializmus. Ennek elveit egy másik írásban, a *Nemzeti radikalizmusban* (1934) immáron már mint egy lehetséges pártprogram pontjait fejtette ki. Meglehetősen paradox vállalkozás volt ez, hiszen egy utópiát fordított le a politika nyelvére. Az írás abból a szempontból is érdekes, hogy ebben Németh László elkötelezte magát egy politikai párt, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Féja Géza Nemzeti Radikalista Pártja mellett. Pályafutásán végigtekintve ez egyedi esetnek mondható. Konkrét követelések formájában fogalmazta meg az általa kívánatosnak tartott társadalmi átalakulás lényegét:

„Az igazi mozgalom természetes szövetségese: a magyar sors-nyomás által kiváltott népi ellenerő s a hazájában hazátlaná tett magyar szellemi hagyomány. Az igazi mozgalom megdöntve a magas bürokrácia szabad csapatának a bankok és nagybirtok által támogatott uralmát, a földműves-, munkás-, kisvállalkozó-osztály és a hasznos értelmiség számára akarja átszervezni az államot.”⁸²

Az állami központosítás lehetséges ellenszerének Németh László a tájhazák, azaz az erős önkormányzattal rendelkező régiók hálózatát tartotta. Ezek elképzelése szerint saját területükön törvényeket hoznának, ellátnák a közigazgatási funkciókat,

megszerveznék és fenntartanák a közoktatást. Az országos törvényhozó testületbe is ezek a regionális önkormányzati testületek küldenének képviselőket, tehát Németh László voltaképpen egy közvetett választási rendszert képzel el. Elgondolása szerint szükség volna azonban egy második parlamenti kamarára is, amelybe a különböző szakmai szervezetek delegálnának képviselőket. A központi kormányzat hatáskörébe tartozna a hadsereg, külkereskedelem, posta stb. Az államszervezetnek ezt a radikális átalakítását egy pártnak kellene véghez vinnie. A párt ezután „szétporladna” az új államszervezetben.

A *Nemzeti radikalizmus* gondolatmenetéből nem derül ki egyértelműen, hogy lenne-e egyáltalán helye hosszú távon a politikai pártoknak ebben az új helyzetben. Mindössze egy odavetett megjegyzés sejteti azt, hogy nem. Ezt a sejtést aztán megerősíti egy valamivel későbbi írás, a *Tájhaza és alkotmány*. Ebben több ponton is kibővített formában megismétli a korábbi, a tájhaza, a kert és a minőségszocializmus köré fölépített koncepciót. A politikai formába öltöztetett utópisztikus program mögött valójában a hétköznapi politika elutasítása húzódik meg. Nem kétséges, hogy ezt az averziót a Bethlen-korszak politikai életéről szerzett tapasztalatai váltották ki. Mindenekelőtt a modern képviseleti rendszer személytelenségét bírálja: „Sok minden van a világon, ami tulajdonképpen nincs. Például képviselő sincs; csak egy ember, akit a választókerületre rásóznak; népképviselő sincs, csak egy testület, amely valamiképpen összeáll (...). Én a követküldés ma divatos formáját ostobának, rossznak, személytelennek érzem. A képviselő képvisel, de nincs aki ismeri, szemmel tartja.”⁸³

Az általa javasolt közvetett választási rendszerben a polgárok személyesen választanak a tájhazáknak, ezeknek az egyes emberek számára is átlátható és érthető egységeknek az önkormányzati szervét, a tájtanácsot, amely aztán a saját kebeléből delegálna egy tagot az országos parlament alsóházába. A felsőházba pedig – mint láttuk – a szakmai képviselők küldenék el a maguk képviselőit. Ez a politikai rendszer sajátos módon apolitikus lenne, mert a központi kormányzat technokratikus-szakmai véleményével szemben a parlament képviselői saját régiójuk érdekeit képviselnék, azonban nem lennének parlamenti pártok: „A két háznak az a dolga, hogy a benyújtott törvényjavaslatokkal szemben a helyi szempontokat képviselje s javaslati viták, miniszterkérdések ürügyén az ország hangját vagy hangjait megszólaltassa. Pártokra ehhez nincsen szükség. A párt: a parlamenti rendszer nagy erkölcsatlansága: bünszövetkezet a mandátumszerzésre, szerződés a mindent támogatásra vagy mindent szabotálásra, pecsét a szájra, egyenruha a véleményre.”⁸⁴

Németh László sajátos módon megfordítja a 18–19. századi politikai filozófia azon tételét, mely a törvényhozás és kormány viszonyát általános és különös logikai kategóriájával írja le, ily módon is biztosítja a törvényhozás elsőbbségét a végrehajtó hatalommal szemben. Nála ezzel szemben az általánost a kormány, a különöst pedig a parlament képviseli. A parlamentnek itt is ellenőrző szerepe van a kormánnyal szemben, de ez végső soron az empiria, az élet kritikája az életidegen absztrakció felett.

A konstrukció utópisztikus jellege leginkább ott ütökzik ki, amikor az általa elképzelt szisztéma hétköznapi működését próbálja meg leírni: „Az államfő kinevezi a kormányt, a kormányelnök megszervezi az államtanácsot (ezt a személyekre osztott személyiséget, mely vele azonos), meghozza javaslatait, a táj és érdekképviselői rendszer pedig átengedi, módosítja vagy ellenáll neki. Vak ellenállásra egy ilyen pártindulattól nem tűzelt parlamentben csak ritkán kerül sor, s ha mégis, az ország és kormány közt mély meghasonlás jele. Parlament és kormány közt ilyenkor a népszavazás döntsön. Ha a kormány győz, a javaslat átment, a javaslat átment s a követek mennek haza; ha az országház győz, a kormánynak kell lemondania.”⁸⁵

Németh László nem teszi föl azt az eléggé nyilvánvaló kérdést, hogy a fentiekben körvonalazott, a népszavazás intézménye által a közvetlen választói ellenőrzésen alapuló államszervezet vajon technikailag mennyire volna kivitelezhető. Nem foglalkozik azzal a problémával sem, ami pedig a népszavazás kérdésével kapcsolatban óhatatlanul fölmerül: ez pedig a közvélemény változékonyságának és manipulálhatóságának a problémája. Utóbbi hiányosság már csak azért is érdekes, mert 1932-ben *Nephelokokkugia* című pamfletjében már foglalkozott a modern tömegtájékoztató eszközök manipulatív szerepével.⁸⁶ Ám, ha a fenti idézetet figyelmesen elolvassuk, akkor kiderül, hogy itt ez a kérdés miért nem foglalkoztatja: a népszavazást ugyanis a véleménykülönbségek szélsőséges különbségének esetére véli alkalmazandónak. Mivel nincsenek pártok, nincsenek jelentős véleménykülönbségek sem. Valószínűleg érzi azonban, hogy ez talán mégsem ilyen egyszerű, ezért a *Tájhaza és alkotmány* utolsó bekezdése a reformok kezdeti időszakára lehetségesnek tart egy reformdiktatúrát is: „Ujabbán a parlamentek népszerűtlenségével nőtt a diktatúrák népszerűsége. Két rossz közül ezt tartják a kisebbiknek. Szabadelvű honfitársaim ijedelmére be kell vallanom, hogy én a diktatúrát, egy irány hőskorára, nem tartom rossz államformának. A hőskorára: nem, de öregkorára: igen. A történelem erkölcsi földlökésekben fejlődik, s a diktatúra az új földlökések kiinduló fészket dűlja szét.”⁸⁷

Nem szabad ebből az idézetből többet kiolvasni, mint ami benne van: a diktatúra hangsúlyozottan csak mint időleges eszköz, s nem mint kívánatos végállapot jelenik meg. Másrészt idővel – a külpolitikai fejlemények és Gömbös kormányzásának tapasztalatai hatására – Németh László ez ügyben megváltoztatta a véleményét. Mindenesetre politikai nézeteit áttekintve kétségtelen hogy ezek számos ponton – közvetett választás, pártok szerepének negatív megítélése – erősen emlékeztetnek Szabó Dezső politikai reform-elképzeléseire.⁸⁸

Németh Lászlónak a politikumra vonatkozó elképzeléseit Bibó felfogásával összevetve talán itt mutatható ki a legtöbb különbség. Az önkormányzat fontosságának hangsúlyozása persze Bibónál is központi elem, ám ő egyáltalán nem osztja Németh Lászlónak a korabeli kultúrkritika liberális demokrácia-bírálatával erős rokonságot mutató politikum-kritikáját. A politikumot ő kezdettől fogva az emberi élet alapvető jelentőségű szférájának tartja. Jóllehet ez a politikum-felfogás erősen republikánus ízű, abban az értelemben, hogy igen nagy jelentőséget tulajdonít a közvetlen demokráciának, ám Bibó sohasem fogadja el a két világháború között igen elterjedt politika-csömört. A weimari demokrácia történetéből ő nem azt spengleri neokonzervatív konklúziót vonja le – amelyet lényegében véve Németh László is oszt –, hogy a parlamentáris – képviseleti jellegű és pártokra alapozott – demokrácia valójában csupán a plutokrácia uralmát eltakaró fűgefalevél. Ő éppenséggel azért akarja a zsákutcás jellegű társadalmi, politikai és társadalompszichológiai mechanizmusokat feltárni, hogy ennek nyomán ismét lehetségessé váljék az általa az európai kultúrkör talán legnagyobb civilizációs teljesítményének tartott modern politikai intézményrendszer működése. Ez a meggyőződése egyaránt központi motívum az 1943–44-es *Egyensúly-könyvében* és az 1971–72-es esszéjében

Ám térjünk vissza Németh Lászlóhoz! Lényeges, hogy nála a politikai reformok ügye szorosan összekapcsolódik az elitkoncepcióval. Hangsúlyozza ugyanis azt, hogy a szükséges változtatásokat csak egy új vezetőréteg irányításával lehetséges véghez vinni. Hiába vannak a „történelem alatti” parasztságban rejtett és még ki nem aknázott tartalékok. Egy eljövendő társadalmi és szellemi megújulás számára, ezek felszínre hozatalához, vagyis az általa kifejtett reformkoncepciókhoz egy új elitre van szükség: „Éppen mi magyarok vagyunk példa rá, hogy egy nép erényei önmagukban nem biztosítják történelmi sikerét. A legszebb képesség is elátkozott kincs, amíg ébresztőjét meg nem találja. A nép fölé, a képességek osztálya fölé kell egy másik osztály, az akaraté, mely a képességet szervezi s az erények számára történelmi szerepet teremt. A népre hangolt nemesség nélkül nincs a néphez méltó történelem.”⁸⁹

A „népre hangolt nemesség” azonban nem azonos a történelmi nemességgel. Az 1932–34 között a *Mozgalom* gyűjtőcím alatt megjelentetett írásaiban éppenséggel a magyar történelmi vezetőrétegek leváltásának és egy „új nemesség”, vagyis egy új elit

kinevelésének a programját hirdette meg. Ez a születési nemességgel szemben a morális és értelmi erények nemessége kell hogy legyen. Ezért 1932–44 közötti írásaiban a magyar viszonyokat elemezve a történelmi vezető osztályok és a hozzájuk kapcsolódó középosztály bírálata mindig összekapcsolódik az „új normannok” szükségességének a hangoztatásával. Már a *Debreceni kátéban* (1934) kijelentette, hogy egy új vezető rétegre van szükség, mert a régi már nem képes feladatának az ellátására: „Ez a réteg magával hozta ősein át az uralkodás tudományát, de nincs magasabb értelme uralkodásának. Tud sarkantyúzni, de nem tudja, merre nyargal.”⁹⁰ Üres politikai rutin, valódi helyzetfelismerő képesség nélkül: íme a Bibó-féle hamis realista előképe Németh László megfogalmazásában.

Az 1930-as években az idő előrehaladásával egyre feszültebbé váló Németh–Szekfű viszonyoknak egyik neuralgikus pontja tulajdonképpen a magyar társadalmi és politikai elitéről és a magyar középosztályról kialakított véleményük különbözősége volt.⁹¹ Németh László valójában – mint számos más esetben is – átvette Szekfű koncepciójának nem egy elemét, de ezeket felhasználva teljesen más konklúzióhoz jutott el. A kiindulópont mindenesetre közös: a középosztály mindkettőjük szerint válságban van, azonban ezt a válságot eltérő módon értelmezték. A *három nemzedék* történelmi freskójának egyik lényeges eleme a középnemesség hanyatlásának rajza. Eszerint ez a társadalmi réteg birtokát elveszítvén állami hivatalokba tódul, viselkedésben és gondolkodásmódban magához hasonítja a polgári származású középosztályi rétegeket. A folyamat eredményeként a huszadik századra egy olyan középosztály alakul ki, mely híján van a polgári erényeknek.⁹² Szekfű szerint mindez összekapcsolódott a liberalizmus külföldről importált eszmekörének káros hatásaival. Véleménye még az 1930-as évek elején is hasonló: a *Korunk Szava* 1933-as középosztály-vitájában a középosztály elmaradt polgárosodásának egyik okát részint ugyancsak az állami omnipotenciára vezeti vissza, ám itt ehhez másik okként már hozzáfűzi a neobarokk szellemet is.⁹³

Szekfű nézeteiben a 30-as években azonban nem jelentéktelen elmozdulás következett be. Mindenekelőtt lassanként oldódott az a nagyon éles antiliberalizmus, mely a *Három nemzedék*et jellemezte. Ennek az átmenetnek volt fontos állomása az *És ami utána következik* címmel 1933-ban a műhöz illesztett ötödik könyv. Ebben a neobarokk gondolkodás bírálata az autoriter konzervativizmustól a reformkonzervativizmus felé tett fontos lépés volt. A Trianon utáni restauráció fő negatívuma Szekfű szerint az, hogy megakasztotta a nemzeti evolúció folyamatát: „A Széchenyi-féle reformkonzervativizmusból a reform szót kiejtette szótárából, s mivel az, amit a neobarokk mindenképpen konzerválni akart, a harmadik nemzedék beteg öröksége volt, innen az a krízises helyzet, melyben a neobarokk minden jóakarata ellenére van állami és társadalmi életünk.”⁹⁴

Szekfű a harmincas évek megváltozott légköréhez igazodva történelmi perspektívában nem tartotta kizártnak a nagybirtok megszűnését, azonban ez nála inkább csak elvi lehetőség maradt, és gyakorlatilag nagyon is tartózkodóan nyilatkozott egy lehetséges földreformról. A középosztállyal kapcsolatos felfogásában azonban eljutott odáig, hogy szükségesnek látta annak alulról történő felfrissítését, de fokozatosan, az organikus reform jegyében. Ha idevonatkozó elképzeléseit összevetjük Németh Lászlóéival, akkor a legszembeütőbb különbség az, hogy Szekfű a középosztály alulról való kibővítésével a revolúciót akarta megakadályozni, ezzel szemben Németh László egy új középosztály megteremtésében éppenséggel egy kettős – szellemi és társadalmi – revolúció lényeges elemét látta.⁹⁵

Németh László új nemesség koncepciója lényegében véve ugyanis egy új középosztály kialakítását tűzte ki célul. A régi középosztályok arra érdemes részéből és mindenekelőtt a népi értelmiségből kell összekovacsolódnia az „új normannok” társadalomirányító elitjének. Későbbiekben ez a koncepció jelentősen módosul. Egyre határozottabban megkülönbözteti az értelmiséget és a középosztályt. A kettő közötti szociológiai és etikai különbséget nagyon világosan megfogalmazza egy 1942-es írás, a *Találkozó a tejcsmokban*: „Mi a különbség értelmiség és középosztály közt? A középosztály burkoltan, tovább tartja a régi nemesi előjogokat. Ez az előjoga, úrvolta, fontosabb neki, mint a munkája. Ezzel nehezedik különösebb lelkifurdalás nélkül az alatta lévőkre. Az értelmiség lemond előjogáról. Munkájának a társadalmi értéke a kulcs, amely szerint a javakban részesedni akar. S ha helyzete ma mégis kedvezőbb: hídfőállásnak tekinti, amelyet nem a nép ellen, hanem a nép nagy átkelésére kell tartania.”⁹⁶

A koncepció a *Második szárszói beszéd* gondolatmenetének a vége felé teljesedett ki. Az itt fölvezetett történelemfilozófia szerint a gazdasági és társadalmi fejlődés nem a proletarizálódás, hanem éppen ellenkezőleg, az értelmiségivé válás felé tart. Ez szerinte nem jelenti az értelmiség kasztvá válását. Éppen ellenkezőleg: mivel a jövő a minőségszocializmus lesz, ebben pedig a munka minősége, nem pedig fajtája lesz a döntő, ezért eltűnik a fizikai munkát alacsonyabb rendűnek tartó társadalmi közvélekedés is.

Aligha lehet kétséges, hogy Bibóra Németh Lászlónak az értelmiség társadalmi szerepére vonatkozó koncepciója számottevő hatást gyakorolt. Az európai civilizáció egyik jellegzetességének ő is azt tartja, hogy ebben az értelmiség már a kezdetektől fogva kiemelkedő társadalomszervező jelentőséggel bírt. Az értelmiségnek ez a társadalomszervező funkciója az 1947-es *Ókéskei előadásnak* ugyanúgy központi motívuma, mint az 1971–72-es nagy esszének, *Az európai társadalomfejlődés értelmének*. Az értelmiség ezt a funkciót számos szerepváltoztatban játszotta el – mondja Bibó –, a középkori keresztény klerikus jelmezt ugyanúgy magára öltötte, mint a francia forradalom programgyártó ideológusának ruháját. Az első szerepet történelmileg egyértelműen sikeresnek tartja, míg a másodikat nagyon is ambivalensnek. Németh Lászlóhoz hasonlóan ő is úgy vélekedik, hogy modern viszonyok között az értelmiség jelentősége nem csökken, éppen ellenkezőleg; ez a társadalmi csoport fontosabb lesz, mint valaha. A témával kapcsolatban azonban nála legtöbbször megjelenik az a gondolat is, hogy korunknak az egyik legnagyobb veszedelme az értéknélküli hatékonyságot mindenek fölé helyező technokrata szakértelmiség uralma. Ez az 1947-es székfoglalóban és *Az európai társadalomfejlődés értelmében* egyaránt nagy hangsúlyt kap. Mindig is elutasította az értelmiségi uralom gondolatát; a szamizdatban megjelent, Konrád György és Szelényi Iván által írt, *Az értelmiség útja az osztályhatalom* című könyvnek az alapgondolatát emiatt tartotta elhibáztattnak.⁹⁷ Ő ugyanis – lényegében Németh Lászlóval megegyező módon – a következőképpen határozta meg az értelmiséget: „Az úr hűbéri-rendi jelenség, a középosztály kapitalista-osztálytársadalmi jelenség, az *értelmiség* örök emberi szerep.”⁹⁸

Faj és asszimiláció

Németh László történelemképében és társadalomfelfogásában az elitek társadalmi szerepéről kialakított koncepció és a későbbiekben oly sok vitát kavaráó fajfogalom összekapcsolódik. A faj fogalmát persze évtizedek óta használták a magyar irodalmi és tudományos nyelvben, többnyire az etnikum szinonimájaként.⁹⁹ A közvetlen elődnek e tekintetben azonban Szabó Dezsőt kell tekinteni, aki ezt a fogalmat az asszimiláció és a belső gyarmatosítás tematikájával kapcsolta össze. Németh László több írásában is kísérletet tett a fogalom meghatározására. Az egyik legkorábbi próbálkozást az 1927-es *Faj és irodalomban* találjuk. Ebben határozottan visszautasította a biológiai fajfogalmat, és éppen a német népre vonatkozóan mutat rá ennek abszurd mivoltára. Ezt követően metaforákkal világítja meg azt, hogy mire is gondol ő, amikor fajról beszél:

„(...) az élettani meghatározás csak egyes embercsoportokat ér be, de ha magyar, olasz, francia fajról akarunk beszélni, olyan keretű kell bővítenünk e szót, amelyben e népek egységadó jellege el is férjen. Ennekem a különféle alkatú s legszeszélyesebben

összekevert embercsoportok közös életéből kialakult tartalom, a legkülönbözőbb szövetekből összegyűlő s valamennyit átáramló vérvád a fajiság. Ahogy a gulyás levében ott az összefőtt hús, krumpli, hagyma, paradicsom, zöldséppaprika íze, szétválaszthatatlanul, s többé nem mint hús, krumpli s hagyma, hanem mint gulyás-íz, úgy főveszti össze az egy áramba került embercsoportokat az idő egyetlen fajtába. Szintézis eredménye a faj. Történelmi és társadalmi erők préselik egy mustá az egy présbe hullott emberből. E préserek közül a nyelv a leghatalmasabb."100

Ugyanebben a szövegben, nem sokkal később föl bukkan egy harmadik metafora is: „Összefoglalva: a történelem egybegörgeti a maga néphordalékát, s a sors, nyelv és műveltség-elmállasztotta embercsoportok ásványkincseit egy valamennyiükre jellemző talajvíz oldja magába. Ez az egy népet alkotó biológiai csoportok alól kimosott talajvíz a fajiság."101

Az 1934-es *Debreceni kátéban* a fajfogalmat immár határozottan a biológiai szóhasználat ellenében definiálta, egyben pedig összekötötte elitkoncepciójával: „Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény; a nép sorsához illő magatartás: igen. A magyarság új életre lobbanását kívánjuk egy sorsához méltó magatartású »új nemes«-ségben." 102

Az 1936-os, az *Európa anthropológus szemmel* című írásban a faj olyan összetett fogalomként jelenik, amelyben összefonódik éghajlat, biológikum, kultúra:

„Kívülről: föld, klíma, életmód; belülről: pázás és kultúra kiválasztása. A táj tulajdonságokat sugall, az összeházasodás megerősíti őket, a kultúra eszménnyé emeli. Így tenyésztődik ki, a természet és kultúra domesztikációjában a közös vonásokkal összekötött faj."103

A németek prágai bevonulása után, 1939 márciusában Németh László meg volt róla győződve, hogy Magyarország megszállása sem késhet soká.104 A külső események hatására rezignáltan feladta korábbi programját: „Ma inkább azon a szép, de naiv hiten mosolygunk már, amivel mi egy-egy nagy hírű angol, spanyol vagy norvég könyvért az éjszakáinkat átszótáraztuk, mert hátha épp abban üzen valami fontosat hazánknak Európa. Úgy képzeljük, hogy az európai szellem: egy bajnoki porond, s amelyik eszme azon a legerősebbnek bizonyul, az mindjárt oda is állhat a világ elé, a maga képére szabni. A legjobb eszmével tartani, a legerősebbhez kötni a magyarságot, az idők élére vinni gondolatlanul a hátul kullogót: ez mozgatta tollunk és szemünk."105

Ez az elképzelés azonban többé már nem időszerű – folytatódik a gondolatmenet: „Majmoljuk a magunk becsapására a régi szétfigyelő mozdulatokat, melyekkel az eszmék csatájában kerestük a magunk helyét – most, amikor aknák és motorok csinálják a jövőt? Meghalni, ha kell: igen – de e véres mérkőzés tribünjén tehetetlenül szurkolni? Nem: ez nem feladat. Felhőszakadásban minek augurok? Egy kis nép ma nem találhatja meg a feladatát, csak önmagában. Lenni, növelni a kohéziót, elkészülni a pöröly alá, hogy ha összenyomódik is, de megmaradhasson önmagának: ez a kis népek igazi feladata és ez az íróké köztük."106 Ez a gondolatmenet egyszerre foglalja össze a *Kisebbségben* programját, illetve jelzi azt, hogy mi motiválta Németh Lászlót a mű megírására. A minőség szerepét átmenetileg az előbbieken látott értelemben szereplő faj, pontosabban a faji kohézió veszi át: „Azt mondani, hogy magyar az, aki annak vallja magát, legalább léhaság. Akkor akár azt is mondhatjuk: magyar az, akinek pillanatnyilag hasznos, hogy az legyen. Nem; magyarság, tótság vagy németség: a népben evidens; a műveltségben azonban tudás és hit. (...) A magyarságot úgy kell az életben és írásokban tovaszálló magyar írásból kihántani, hogy mindenkire essék egy fénycsóva: vele vagy ellene. A magyarság nem zár ki senkit, aki igazán vele tart. De azt nem akarja, hogy hazafiság színe alatt lehessen őt idegen ösztönöknek gyűlölni és folytatni. (...) Akik jobban behűződtek a fajukba, s többet vettek tőle: műveikben is keményebbek. Ez nem apriori törvény, csak tapasztalat. Egy író »fajmelege« és irodalmi értéke két különböző dolog. Nálunk mégis azok a művek a tartósabbak, amelyek nagyobb fajmelegből születtek. Ez alighanem általános kelet-európai jelenség."107

Kétségtelen: a *Kisebbségben* Németh László legellentmondásosabb és legvitatottabb írása. A következőkben nem elemezzük részletesen – ennek már egyébként is komoly irodalma van108 –, csupán azokat a motívumokat tárgyaljuk, melyek gondolatmenetünk szempontjából lényegesek. A *Kisebbségben* tulajdonképpen egyfajta gyűjtőlencseként is felfogható: egyetlenegy írásba fókuszálja az addig különböző írásokban szétszórt gondolatelemeket, fogalmakat és metaforákat. Együtt van itt a hígmagyar-mélymagyar metaforapár, az újnemesség kérdése, asszimiláció, fajfogalom és elitproblematika.

Láttuk, a *Kisebbségben*-t megelőző évtized írásaiban a fajt – nagyon hasonlóan Szekfű Gyulához – olyan történelmi-kulturális közösségként határozta meg, amely tagjai számára közös sorsot jelent. Emellett határozottan elutasította a biológiai fajfogalmat. Azonban ezzel még korántsem zárt ki minden kétértelműséget. Fajt és alkatot gyakran használta egymás szinonimájaként. A közös sorsként felfogott faj a történelem során nézete szerint közös tulajdonságokat felmutató nemzeti alkatot alakít ki. Egy nép sorsa és műveltsége, tehát kultúrája az illető nép természetévé válik. Viszont – mint a *Magyarság és Európában* kifejtette – a kultúrát időnként meg kell újítani. A kelet-európai népek történetében azonban a 18. század végén nem egyszerű megújításról, hanem újr alapításról volt szó. Ehhez pedig csak idegen minták álltak rendelkezésre. Ilyen helyzetekben, Németh László szerint, óriási a szerepe és felelőssége az adott kultúrát megújító elitnek. Olyan mintát kell találnia ugyanis, mely megfeleljen az addigi közös múlt során kialakult történelmi alkatnak. Kazinczy „bűné” abban látta, hogy a magyarság alkatát akarta a követendő mintához igazítani, holott a helyes eljárás ennek éppen a fordítottja lett volna. A történelmi alkatához – ami ez esetben nem más, mint a mélymagyarság, vagyis a kultúra szerves történelmi egymásra rétegezettsége – nem illő kulturális minta az alkat egyediségét rombolja le. Az illető nép ezután egyszerű másolóvá válik, és nem tud beleszólni az európai népek kulturális párbeszédébe. Ezért van szükség a „népre hangolt nemességre”, vagyis olyan elitre, amelyik ismeri az illető nép történelmi alkatát, és a szükséges újításokat ezzel összhangban hajtja végre. A gondolatmenet neuralgikus pontja: a népre hangolt nemesség fogalmának értelmezési módja. A *Magyarság és Európában* ez történelmi-szociológiai értelemben, a korabeli válságfilozófiákból ismert módon, teremtő kisebbségként jelent meg. Itt történelmi lehetőségként érzekelte azt, hogy a teremtő kisebbség sokszor abból a tehetségesebb, mozgékonyabb, szervezőképesebb népből alakul ki, amely meghódít egy nagyobb, talán fejlettebb, de kifáradt népet. Ezért írta Németh László metaforikusan azt, hogy Isten új pénzét a barbárok hozzák.109 De használta az új normannok metaforát is, megjegyezve azt, hogy a teremtő kisebbségnek modern viszonyok között a társadalom alsó rétegeiből kell érkeznie. Ennek az új vezető rétegnek a vezetéshez szükséges intellektuális képességekkel és a közösség ügye iránti morális elkötelezettséggel egyaránt rendelkeznie kell.

A *Kisebbségben* lapjain azonban az elitproblema összekapcsolódott az asszimiláció kérdéskörével. Az asszimiláció problematikája Németh László számára azt a kérdést vetette föl, hogy – amennyiben a fajt történelmi sorsközösségként határozzuk meg – lehetséges-e egyik sorsközösségből a másikba átlépni. A *Kisebbségben* több helyen is azt sugallja, hogy ez nem megvalósítható. Az egyén be van gyökerezve a maga történelmébe és kultúrájába, s ez a begyökerezettség az egyéni tudat irracionális, ösztönös mélyrétegét alkotja, melynek a viselkedésre gyakorolt hatását racionális döntések nem tudják semlegesíteni. Ilyenformán, ha egy másik fajból – tehát egy másik történelmi sorsközösségből – származó asszimilánsok foglalják el az elitpozíciókat, ezek nem tudják az általuk vezetett közösség valódi érdekeit felismerni. Az 1919-es kommün zsidó származású asszimiláns vezetőinek, és az ezt követő ellenforradalom sváb asszimilánsainak ténykedése egyaránt ezt bizonyítja – fejtegeti Németh László lényegében változtatás nélkül átvéve Szabó Dezső gondolatmenetét. A magyar történelem torz és torzító – az asszimiláció

tényét alapvető problémának tekintő – szemléletéből fakadó tézisést az általános tétel, mintegy a szociológiai-pszichológiai törvényszerűség státuszával ruházza föl. Ezt a sváb asszimilációval kapcsolatban fogalmazza meg:

„Egyetlen hely volt, ahonnan ez a jobboldal néhány jobb szellemet kaphatott: az egyetem. Innen, s nem az irodalomból kapta Tormay Cecil a *Napkelet* értékesebbjeit: Horváth Jánost, Szekfűt, Paulert, Eckhardt Sándort, s az egyetem tanárjelöltjeivel csinálta Thienemann is magas színvonalú, de hazája tévesztett *Minerváját*. (...) De az idegen származásúak aránya itt még nagyobb mint az alj-jobboldalban, s talán semmi sem bizonyítja hatásosabban, hogy az asszimiláns mint kénytelen akkor is ártani, ha a legjobbat akarja -mint őrajtuk. A szellem becsületessége: hűség önmagunkhoz; tehát a magunk és őseink múltjához. A fajból valónál ez a hűség nem is lehet más, mint hűség egy másik fajhoz. A *Napkelet* és a *Minerva* elitje kétségkívül emelte a színvonalat, de megzavarta a faji tájékozódást. (...) Senkire sem lehet ezt hatásosabban rábizonyítani, mint arra, aki az egész jobboldalon egyedül volt kultúra-alkotó nagy szellem: Szekfű Gyula.”¹¹⁰

A *Kisebbségben* skizoid jellegét jól mutatja az a tény, hogy a fenti tételt Németh László nem sokkal később egy másik gondolatmenetben vissza is vonja. Éppen Szekfűvel kapcsolatban írja azt, hogy végső soron az etnikai-faji hovatarozás nem lehet akadály a közösség ügyével való azonosulásnak: „Vergődésében azonban sokkal több és kiáltóbb ellentmondás van, semhogy pusztá taktika lehessen; észnek és ösztönnek, erkölcsnek és múltnak egész ritka drámája ez, melyre egyetlen megoldást látok: az igazsággal az ösztönt elpusztítani.”¹¹¹ A *Kisebbségben* egyes értelmezők szerint végső soron voltaképpen metafora, mégpedig többféle jelentést is hordozó metafora.¹¹² Egyrészt utalás az író elszigeteltség-érzésére, másrészt nyomtatékosabb módon a társadalmi jogfosztottság állapotára. Utóbbi jelentést bontotta ki aztán Németh László ki négy évvel később, 1943-ban a *Nagyvárad* beszédben, ahol a kisebbségben való létezés állapotát lényegében véve a társadalmi jogfosztottság állapotának szinonimájaként használta.

Bibó Istvánnak a *Kisebbségben* gondolatmeneteihez való viszonyát illetően meg kell különböztetni fiatalkori és időskori álláspontját. A kettő között ugyanis igen jelentős a különbség. A fiatal Bibó – amint azt részletesen elemezzük e könyvnek a Márciusi Frontban való szereplését tárgyaló részeiben – egészen 1942–43-ig maga is osztotta az asszimilációval és az idegen elemek térhódításának veszélyeivel kapcsolatos Szabó Dezső- és Németh László-féle álláspontot. Erre nézve két közvetlen bizonyítékunk is van. Az egyik a Márciusi Front 12 pontjának, illetve programnyilatkozatának Bibó által írott változata, míg a másik az Erdei-hagyatékából előkerült, a zsidókérdésről írott vázlata. Az pedig, hogy nem írta alá az első zsidótörvény elleni tiltakozást, voltaképpen ugyancsak erre az álláspontra vezethető vissza. Az életútinterjúban erre az időszakra – egyben jelezve is az alapvető distanciát akkori álláspontjával szemben – a következőképpen emlékezett vissza: „Még visszatérve a Márciusi Front 1938-as nyilatkozatára, az Erdeivel készített első fogalmazásba én – erősen Németh László-i hatás alatt – javasoltam egy pontot, amely a sváb és zsidó asszimiláció kérdését egyidejűen érintette. Annak idején ugyanis én Németh László *Kisebbségben* című művét nagy érdeklődéssel és nagyjából egyetértéssel olvastam. Ezt a pontot utóbb az aláíróknak az ügyben határozó együttese kihagyta. Ez akkor engem nagyon bosszantott, úgy éreztem, a szöveg ezzel jellegtelenebbé vált. Ma kifejezetten örülök, hogy így történt, mert az egész Németh László-i elképzelés, amely 1939-ben, a hitlerizmus árnyékában a magyarországi zsidó és német asszimilációt vagy félasszimilációt mint egyformán káros és az országot bizonyos értelemben gyarmati sorba vivő jelenségként kezelte, mai szemmel nézve rendkívül abszurd tévút volt (...) Megmondom, hogy a *Kisebbségben* nekem akkor nagyon tetszett: csak később, fokozatosan távolodtam el tőle; végül 1948-ban az *Eltorzult magyar alkot...* című cikkben határozottan kifejtettem ennek az egész beállításnak a téves voltát: azt tudniillik, hogy a magyar politikai, gazdasági és szellemi életben fennálló minden számbeli »aránytalanság« végső oka az, hogy a polgáriasság jellegű és asszimiláló magyarországi német és zsidó társadalmakon belül széles rétegek számára is nyitva állott a felemelkedés útja, ezzel szemben a »törzsökös« magyar társadalom rendies jellege folytán megmaradt hierarchikusnak, melyben a széles tömegeknek kevés lehetősége és kevés kedve is volt ahhoz, hogy a felső osztályok számára utánpótlást szolgáltatassanak, s azt az úrt töltötték ki az asszimiláltak; kénytelenek vagyunk tehát ezt a torzulást is annak az úri világnak a számlájára írni, mely oly hevesen tudott szónokolni az asszimiláltak térfoglalása ellen.”¹¹³

A *Kisebbségben* kiegyezés-képe

A *Kisebbségben* szövegének legfeltűnőbb sajátossága az, hogy ebben irodalomtörténeti eszme-futtatások párhuzamosan futnak társadalomtörténeti-politikai gondolatmenetekkel. Ezek jó része már ismerős Németh László korábbi írásaiból; itt valamennyit két főtétel bizonyítása végett gondolja végig a szerző. Az egyik a belső gyarmatosítás tétele, a másik az 1867-es kiegyezés ösbükként való bemutatása. Értelmezése szerint ez utóbbi aktus ugyanis robbanásszerűen fölerősítette a társadalmi és szellemi fordított kiválasztás már korábban elkezdődött folyamatát.

A *Kisebbségben* gondolatmenetén végighúzó belső gyarmatosítás teóriája kétségkívül nagymértékben támaszkodik Szabó Dezső gondolataira, amelyeket az akkor már egyre inkább elmagányosodó író az 1930-as években több írásban is kifejtett. Ezek: *Karácsonyi levél* (1934), *A magyar irodalom sajátos arca* (1934), illetve a legkésőbbi, az 1940-es *A bánya mélye felé*. Ez utóbbiban Magyarország történelme lényegében véve a magyarság belső gyarmatosításának történeteként jelenik meg. Az első időktől eltévelytve idegen volt az uralkodóházunk, végig idegen volt a papságunk, nagyrészt idegen volt az arisztokráciánk – mondja Szabó Dezső.¹¹⁴

A *Kisebbségben*-nek 1867-et, a kiegyezést tárgyaló passzusában a *Három nemzedék* bizonyos gondolatmenetei köszönnek vissza. Ilyen mindenekelőtt a kettős társadalom koncepciója, mely összekapcsolódik a kiegyezés után rohamosan deklasszálódó dzsentri bírálóival. A harmincas évek végén Szekfűt oly vehemensen bíráló Németh László, s az e tekintetben az ő nyomdokain haladó Bibó István sok mindent átvett Szekfűtől. A 19. század közepe magyar társadalmának rajzában voltaképpen mindketten őt követték; azonban ebből az állapotrajzból teljesen más következtetéseket vontak le. Ami azonban alapvetően szembeállítja őket Szekfűvel, az a kiegyezés gyökereiben eltérő értékelése. Szekfűnél ez egyértelműen pozitív cselekedet, a magyar realpolitika nagy pillanata. Ezzel szemben Németh és Bibó – Szabó Dezső álláspontjával összhangban – a kiegyezést a magyarság Trianonhoz és a két világháború közötti beteg szerkezetű társadalomhoz vezető zsákutcájának kezdetének látta. Szekfű szerint a hiba nem a kiegyezés volt, hanem az, hogy a liberalizmustól megrontott magyar politikai vezető rétegek nem tudták kihasználni a kiegyezés nyújtotta lehetőségeket, s a magyar karakterre oly jellemző közjogi vitába és pártviszályba süllyesztették az országot. Így tehát a dualizmus évtizedeit voltaképpen ő is igen kedvezőtlen megvilágításba helyezi. Amikor kifejti, hogy az ország hangulata az egész korszakban élesen kiegyezésellenes volt, ezért kellett a kormánypártoknak az erőszakhoz és a korrupcióhoz folyamodniuk, érvelése saját szándéka ellenére voltaképpen előkészítette Németh László és Bibó István megközelítését: „E romlott viszonyokat azon körülmény hozta létre, hogy a kiegyezéssel szemben a tömegek hangulata ellenséges volt, viszont a kiegyezés radikális felbontására, a forradalom megújítására sem mutatkozott semminemű hajlandóság. A nemzet nem akart kiegyezést, de nem akarta azt sem, mi a kiegyezés megszüntetésének következménye lett volna: újabb harcot Ausztriával és a dinasztiaiával. Ebből származott a kormány

állandó kényszerhelyzete: fenntartani a 67-es kiegyezést a nemzet ellenére is, minden kínálkozó eszköznek felhasználásával."115 A következményeket pedig így rajzolja meg Szekfű: „(...) a nagy nehezen összehozott parlamenti többséget is biztosítani kellett. (...) A korrupció mély csatornákon ömlött be a társadalmi és gazdasági életbe. (...) A hatalom birtokában ülő párt kénytelen erkölcsi színvonalát tudatosan leszállítani, szemet hunyni tagjainak erkölcsileg meg nem engedhető gazdagodása, anyagi manipulációi előtt; viszont a hatalom birtokából örökre – a forradalom bekövetkezéséig – kizárt ellenzéknek minden eszköz jó, hogy ellenfelének morális betegségét minél élesebb formában, a túlzó gyűlölet minél kiáltóbb színeiben vigye a közönség elé s így a kiegyezésre minél halálosabb csapásokat mérjen."116 Ezt követi az alábbi – Németh és Bibó által is osztott következtetés: „Parlamenti választások liberális módon, az embereknek tisztán szabadságérzetére és értelmére apellálva, a nemzet szellemi konstitúciója folytán feltétlenül a kiegyezés ellen döntenének. Tisza Kálmán tehát ugyanolyan kényszerhelyzetben van, mint Deák-párti elődjai. Igazi parlamentarizmus és liberális választói jog helyett ragaszkodni kénytelen az eddigi szűkkörű választói rendszerhez."117 Azonban a történelmi helyzet ilyesféle leírásából eredő konklúzió a *Három nemzedék* gondolatmenetének főáramát jelentő liberalizmuskritikába simul bele: „Ma már a parlamentarizmust és általában a kormányformákat liberális illúziók nélkül, történeti alapon ítéljük meg s nem csodálkozunk, ha a lelki fegyelem elvéről lemondó kormányformát korrupciótól kezdve belső hazugságokon át a nyílt terrorig látjuk ide-oda ingadozni. A magyar parlamentarizmus parlamenti bűneit is ez teszi érthetővé. A betegségek csirái ott rejtőznek a liberális parlamentarizmus szervezetében s érettük az egyes ember felelőssége meglehetősen összezsugorodik."118

Ha azonban 1867 után ennyi minden rosszul alakult, akkor voltaképpen nehéz elkerülni azt a kérdést, vajon nem volt-e bűnös maga a kiegyezés is a dolgok ilyenén való alakulásában? Szekfűnek azok a kultúrkritikai ihletésű gondolatmenetei, amelyekben a dualizmus korszakának irodalmi életét alapvetően epigonnak, bűnösnek és magyartalannak bélyegzi, szinte változtatás nélkül jelennek meg a *Kisebbségben* lapjain. Azonban Szekfű – ellentétben Némethtel és az ő nyomán majd Bibóval – az integer történeti Magyarországot a modern kor viszonyai között is életképes politikai egységnek tartotta, és végső soron a szentistváni birodalom valamiféle modernizált formában történő életre keltése lebegett a szeme előtt.119 Ezzel szemben Németh László szerint 1867 az országra már addig is oly sok bajt hozó, a magyarságot a kelet-európai testvérmépektől elszigetelő Habsburg-monarchia ténykedésének legkárosabb mozzanata; ez ugyanis felgyorsította a fordított kiválasztás végzetes mechanizmusát.

Bibó István, amikor megfogalmazta a maga kiegyezés-értékelését, tulajdonképpen átvette Németh László *Kisebbségben*-jének idevonatkozó gondolatmeneteit. Az *Eltorzult magyar alkot, zsákutcás magyar történelemben* Bibó a történelmi Magyarország tragédiáját abban látta, hogy demokrácia és nacionalizmus, azaz a népek önrendelkezési joga és a nemzeti eszme ebben a térségben összeütközésbe került egymással. Ez a gondolat ismét csak megvolt, mégpedig központi helyen a *Három nemzedékben* is, csak éppen ebből Bibó – és persze Németh László is – egészen más következtetéseket von le, mint Szekfű, aki ezt a tényt ismét csak a liberalizmus elmarasztalására használja fel.120 Ezzel szemben Bibó a történelemben az európai nemzeti fejlődés természetes dinamikáját látta: szerinte a történeti Magyarország dezintegrációja végső soron elkerülhetetlen volt. Az már más kérdés – mondja Bibó –, hogy ha a felosztásnál betartották volna az önrendelkezési elvet, akkor valószínűleg elejét lehetett volna venni a térség kismemzeti hisztériáinak, és meg lehetett volna kimélni az itt élő népeket a rossz békeszerződés következményeként rájuk szabaduló szenvedésektől.

A *Kisebbségben* legtöbb vitát kavart mélymagyar-hígmagyar fogalomparjának értelmezési tartományát a rázúduló kritikák hatására Németh László leszűkítette. Mindenekelőtt lazította azt a kapcsolatot, mely ezeket összekötötte az asszimiláció kérdésével.121 A bírálatokat kivédendő nyomatékosan hangsúlyozta: a mélymagyarság hasonlat, nem pedig társadalomtudományi szakkifejezés. A mélymagyar-hígmagyar ellentéppárral mindenekelőtt a magyar történelem folyamatosság-hiányait akarta érzékeltetni. Ami ebben az önátértékelésben a leglényegesebb: a mélymagyarságot egyre inkább kelet-európai helyzetudatként értelmezte. Ezzel egyidejűleg pedig új szövegkörnyezetbe került a bennszülött lét és a belső gyarmatosítás teóriája is. Jó példája ennek a *Második szárszói beszéd*, melynek a kiindulópontja ugyancsak e belső gyarmatosítás volt, de a végkövetkeztetése már az értelmiségi társadalom harmadikutas utópiája.122

A háború utáni évek

1945 Németh László életében is határkö volt. Az őt ért támadások elől Hódmezővásárhelyen keresett menedéket. A kényszerűségből erényt kovácsolt – saját szavait használva –, a gályapadot laboratóriummá változtatta. A vásárhelyi tanárkodást lehetőségként fogta föl, alkalmat arra, hogy kiélje a benne rejtőzködő pedagógiai szenvedélyt. Pedagógiai kísérletei nyomán ismét csak jelentős művek születtek. Az ötvenes éveket a műfordításba menekülve élte át. 1956-ban úgy érezte, hogy ismét eljött az ő ideje. 1956. október 20-án mutatták be a Nemzeti Színházban *Galilei* című drámáját, amely a gondolkodó és hatalom viszonyáról szólt. A forradalom alatt lázas tevékenységbe fog: ismét részt vett a politikában, úgy érezte, hogy elérhető közelségbe került az a minőségszocializmus, amelynek tételeit oly nagy hévvel népszerűsítette a *Tanú* lapjain. 1956-os újságcikkeiben és Bibónak ugyancsak ebben az időszakban született írásaiban számos párhuzam jelzi gondolatviláguk kapcsolódási pontjait.123 Ezeket majd a Bibó 1956-os írásait tárgyaló fejezetben részletesen is áttekintjük. 1956 után Németh László Sajkódon húzódott meg. Úgy látta, hogy az adott helyzetben a nemzet túlélése a legfontosabb, akár kényszerű kompromisszumok árán is. A Kádár-rendszerben felemás helyzetben volt, mert egyfelől folytathatta irodalmi életművét, másfelől azonban gondolkodói-ideológusi énjét nem engedték kibontakozni: A *minőség forradalmának* esszéit 1989 előtt nem lehetett újra kiadni. A hatvanas évek szabadabb légköre bizakodással töltötte el: emelkedő nemzetnek látta a magyart, mert úgy hitte, hogy az emberhez méltó életet lehetővé tevő műveltség terjedését hosszú távon semmiféle politikai rendszer nem tudja megakadályozni. Élete végén aztán ez az optimizmus alábbhagyott; idegenkedve figyelte a fogyasztói társadalom kialakulására vonatkozó első jeleket. Mindenestre ebben az időszakban ismét élénken foglalkoztatták történetfilozófiai jellegű problémák: sokat töprengett a kialakulófélben levő világcivilizáció természetéről.124 Bibó Istvánnal 1945 után kialakuló barátsága, mely az 1946–49-es második *Válasz* idején szellemi közösség is volt, élő maradt egészen 1971-es haláláig: ezt levelezésük és személyes találkozásai ténye egyformán bizonyítja.

Jegyzetek

1 A szöveg a Bibó István politikai gondolkodását tárgyaló, most készülő monográfia egyik fejezete, amelyet megvittünk a Bibó István Szellemi Műhely 2003. március 6-i összejövetelén.

2 A levél a Márciusi Front létezésének időszakában íródott, és a benne emlegetett makói út föltehetően egy tervezett összejövetel volt: „A pünkösdi makói lemenetelben ma is teljesen határozatlan vagyok. Pénz és komoly ok nincs a lemenetelre, de a komolytalan okok viszont igen sarkallnak és nem is komolytalanok. Azonfelül Németh Lászlóval is szívesen ismerkednék. Most olvastam a *Villámfény*-t s ugyanabban a *Tanú* számban levő vezércikket, ami

- igen komoly beszéd." /Bibó István és édesanyja – Erdei Ferenchez. Budapest. 1938. jún. 2. In: *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944*. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1991, 300. o. / A Bibó István–Németh László viszony történetére vonatkozóan lásd: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkát*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 174–213. o.
- 3 Németh László *Kelet–Európa koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája* In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* (A továbbiakban *Bibó I–IV*.) Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, III. köt., 379. o.
- 4 Németh László monográfusa, Grezsa Ferenc az alkotói pályát korszakolva hangsúlyozza azt, hogy mindegyik alkotói periódus egy gondolati centrum köré szerveződik, amely az adott korszakban születő művek fő rendező elveként működik: Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka 1938–1944*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 6. o.
- 5 Az esszé műfajának a két világháború közötti szerepét illetően lásd: Poszler György: *Illúzió és értelem. (Vázlat az »esszéista« nemzedék portréjához.)* In: Poszler György: *Eszmék – Eszmények – Nosztalgikák*. Budapest, Magvető Kiadó, 1989, 337–380. o.
- 6 Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 10. o., illetve: *A gondolkodó Németh László*. Konferencia Hódmezővásárhelyen 1990. április 28-án. Juss Füzetek 1. é.n.
- 7 A *Válasz* történetének feldolgozása megtalálható: Széchenyi Ágnes: *Sznobok és parasztok. Válasz 1934–38. Elvek, frontok, nemzedékek*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1996.
- 8 *Magyar szigetek*. (1940) In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. Budapest, Püski, 1992, II. köt. 1196–1198. o. A sziget-konceptió eredetileg Kerényi Károly nevéhez kapcsolódik. Erre és a Kerényi–Németh kapcsolatra vonatkozóan lásd: Lackó Mihály: *Sziget és külvilág*. In: Lackó Mihály: *Sziget és külvilág*. Válogatott tanulmányok. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996 305–335. o.
- 9 Az életmű korszakolására vonatkozóan: egyrészt Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú korszaka*. 11. o., Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka*. 6. o., illetve Füzi László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*. Pozsony: Kalligram, 2001
- 10 A két világháború közötti antiliberalis kultúrkritika magyarországi recepciójára vonatkozóan: Lackó Miklós: *Egy szerep története*. In: Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. 13. o.
- 11 A huszadik századi német neokonzervatívizmus eszmetörténetére vonatkozóan lásd: Armin Mohler: *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989
- 12 *A kapitalizmus vége*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben. I.*, Budapest, Püski, 1992, 285–296. o.
- 13 A *Tat* írásainak Németh Lászlóra gyakorolt hatását illetően lásd: Farkas János László: *Minőség, vállalkozás, reform. Németh László a Tat-kör vonzásában*. In: Farkas János László: *Világra jönni*. Budapest, Cserépfalvi, 1995, 28–46. o.
- 14 *A huszadik század vezérfeljegyzései*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben. I.* 171. o.
- 15 *Kritikai napló*: Ortega: *La rebelion de las masas*. In: Németh László: *A minőség Forradalma. Kisebbségben I.* 218. o.
- 16 *Vázlatok „A tizenhatalmadik század”-hoz. 3. Hume és Kant*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 164. o.
- 17 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 167. o.
- 18 „A haladásgondolatban éppannyi volt a tájékozatlanság, mint a magabiztosság (...) A haladás meghamisította a történelem nyereség-veszteség mérlegét, és elfödte valódi ritmusát (...) Talán még veszélyesebb volt ennél, hogy a haladás egyenletessége vakká tett a történelem nagy teremtő aktusai iránt. (...) Nem látták, hogy az élet nem rak piramist. Az életben mindig az első aktus a döntő. A kultúrák sorsát az első jellegteremtő kor szabja meg (...) Az új szellem nem ismer haladást. Kultúránk nem haladó nemzedékek egymásra rakott műve, hanem nagy teremtő alkotások maradványa. Felfogásunk közelebb áll a régi népekéhez, akik valamennyien paradicsomból, aranykorból jöttek, mint a haladóéhoz, aki a történelmet takarékpénztárnak nézte, ahol a betétek nemcsak megőrződnek, de kamatoznak is. A történelem nem adja a kamatot, hanem elveszi." (*Magyarság és Európa*. In: Németh László: *Sorskérdések*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1989 252. o.)
- 19 Spenglerre vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *Egy század eleji látomás a történelem végéről. Oswald Spengler, az alkony prófétája*. In: Kovács Gábor: *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Liget Könyvek, 2001, 49–64. o.
- 20 *A Magyarság és Európa sajtóvisszahangjára és a Spengler-hatásra vonatkozóan* lásd: Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1989, 174–180. o. Németh László egyébként igen alapos és megbízható monográfusa, Grezsa Ferenc túlságosan is kategorikusan – s kielégítő elemzés nélkül – zárja ki azt, hogy Spenglernek érdemleges befolyása lett volna Németh László nézeteire. Erre vonatkozóan lásd: Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú korszaka*. 31. o.
- 21 *Fatalizmus vagy veszélytudat*. Németh László: *A minőség Forradalma. Kisebbségben. I.* 262. o.
- 22 Németh László: *Sorskérdések* 256. o.
- 23 U o. 260. o.
- 24 Németh László: *Sorskérdések* 262. o.
- 25 U o. 256. o.
- 26 *A pénz*. In: Bibó I. 213–214. o.
- 27 *A pénz*. In: Bibó I. 215–216–217. o.
- 28 U o. 274. o.
- 29 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben. I.* 520. o.
- 30 Németh László: *Sorskérdések* 270–271. o.
- 31 U o. 285–286. o.
- 32 U o. 286. o.
- 33 U o. 289. o.
- 34 U o. 287. o.
- 35 Németh László: *Kiadatlan tanulmányok I.* Budapest, Magvető, 1968, 393. o.
- 36 Németh László: *Sorskérdések* 299. o.
- 37 U o. 303. o.
- 38 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 581. o.
- 39 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 266. o.
- 40 U o. 270. o.
- 41 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 651. o.
- 42 Többnyire ugyanis, mint arra Vekerdő László rámutat, Németh László olyan metaforáitól, mint „Kelet”, vagy „Nyugat”, stb. nem lehet számon kérni történelmi realitást: Vekerdő László: *Életmű szilánkokban*. In: Vekerdő László: *Sorskérdések ányékában. Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya: Új Forrás Könyvek, 1997 205–207. o.
- 43 Németh László: *Sorskérdések*. 330. o.
- 44 U o. 331. o.
- 45 Erre a viszonyra vonatkozóan: Szegedy Maszák Mihály: *Az esszéista Németh László értékrendjéről*. In: *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. JAK Füzetek 17. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985: 14–16. o., illetve: Csejtei Dezső: *Ortega y Gasset Németh László és Bibó István munkásságában*. In: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Budapest, Új Mandátum, 2001, 211–234. o.
- 46 José Ortega y Gasset: *Gerinctelen Spanyolország*. In: *José Ortega y Gasset: Két történelmi esszé*. Fordította Farkas Géza. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983: 132–134. o.
- 47 Ezeknek a változásoknak részletes részletes elemzése: Kiss Gy. Csaba: *Tejtestvérek. Németh László Kelet–Európa-felfogásának néhány összetevője 1945 előtt*. In: *A mindentudás igézete* 108–109. o.
- 48 Németh László: *Sorskérdések*. 331. o.
- 49 *Kiforgatnak a múltunkból*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben. II.* 937. o.
- 50 *Szekfű Gyula*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben II.* 955. o.
- 51 Erre vonatkozóan lásd: Trencsényi Balázs: *Az »alkat-diskurzus« és Bibó István politikai publicisztikája*. In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. 175–210. o.
- 52 *Sanremói napló*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben. II.* köt 698. o.
- 53 *Levél Kerényi Károlyhoz*. In: Németh László: *Kiadatlan tanulmányok I.* 361. o.
- 54 *Bethlen Miklós*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I.* 400. o.

- 55 Erre vonatkozóan lásd: Walter Struve: *Elites against Democracy. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890–1933*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press, 1973.
- 56 A sors és a kivételes ember. In: Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. I. 483–484. o.
- 57 U o. 487. o.
- 58 U o. 488. o.
- 59 *Helyzetkép 1. Novum organum*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. III. 1860. o.
- 60 Itt Bibó egy Erdeivel folytatott vitájára emlékszik vissza: „(...) amelyben én úgy fogalmaztam, hogy végeredményben ahhoz, hogy a jelentős és igazi kultúrterület jelentős személyiségek létrejöjjenek, egy bizonyos mennyiségű alárendelt személyiségre is szükség van, és ha fontosnak tartjuk ezeket a jelentős személyiségeket, akkor fel kell vettünk a kérdést, hogy végeredményben egy civilizációnak mi a célja: az-e, hogy virágozzék, vagy pedig az, hogy egy egyenlő szürke tömeget létrehozzon. Én akkor így fogalmaztam meg az ellenkezésemet, s bár ez sokat szelődött, de úgy mondhatnám, hogy egészen 1935-ig lényegében ezt ebben a formában érvényesnek is hittem.” (Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest, Magyar Krónika 1989, 20. o.)
- 61 „Kedves Pista, köszönöm kedves soraidat és érdekes tanulmányod megküldését. Ez pontosan olyan, amilyen a Magyar Szemlébe kellett. Tölem azonban talán nem fogod rossz néven venni, ha nyomatékosan hangoztatom Előtted, hogy a tudomány terén vitathatatlanul úttörő és nagyobb arányú munkát is várok tőled. (...) Nagyon elismerem ugyan, hogy az idők egyáltalában nem alkalmasak a magas tudományos követelmények érvényesítésére! Mégis a tudomány művelésére való hivatottságodat mint valami nagy dolgot kell megőrizni és nem szabad aprópénzre váltani. (...) Bármennyi az akadály, nagy és merész tervet kellene legalább forgatnunk és találkozásainkat ritka alkalmakként felfognunk olyan témák megbeszélésére, amelyekkel előrevihetjük a tudományt. Mert csakis ezért vagyunk vagy legalábbis csakis ezért vagyunk azok, akik vagyunk. Nagy és komoly tudományos terveknek legalább értelődnie kell eszmecsereinken. És nem szabad elveszíteni az eleven kapcsolatot a filozófia igaz nagy kérdéseivel.” (Horváth Barna – Bibó Istvánnak. Kolozsvár 1942 december 13 In: *Életút*. 197. o.)
- 62 A pénz című tanulmány szövegváltozatainak egymáshoz való viszonyát illetően lásd: Lengyel András: *Szabadságérvés és zűrzavar*. (A fiatal Bibó „péNZ”-értelmezése. Jelenkor 1994 november, 988–998. o.
- 63 A Korunk 1993/1-es számában az írás Bárdi Nándor bevezetőjével megjelent. Erre vonatkozóan lásd még: Bárdi Nándor: *Bibó és Erdély*. In: *A hatalom humanizálása*. 191–198. o.
- 64 *Vezetés-követés. MIKSZ-előadásvázlata*. 1941. In: *Életút*. 181. o.
- 65 U o. 181. o.
- 66 U o. 183. o.
- 67 Itt ezt a problémát csak abban a mértékben fejtem ki, amennyire ezt a gondolatmenet szempontjából szükséges. Az erre vonatkozó részletes kifejtést lásd: Kovács Gábor: *Elit, közösség és kizsákmányolás*. In: *A hatalom humanizálása*. 148–166. o.
- 68 *Elit és szociális érzék*. In: Bibó I. 223. o.
- 69 „Mesebeszéd az, hogy az átlagember utálja a kiemelkedő embert; az átlagember igényli a kiemelkedő ember vezető szerepét, igényli maga fölött a kiemelkedő embert. Az a panasz, hogy az átlagember utálja a kiemelkedő embert, olyan elítelt, ill. magyarul szólva olyan oligarchiák száján szokott panaszként elhangzani, amelyek vagy funkciótlanak, vagy funkciójukat veszítették, vagy funkciójukat rosszul töltik be.” (Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó III. 106–107. o.)
- 70 *Erdély társadalmi közszelleméről*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (A továbbiakban: MTAKK) Ms 5111/17
- 71 MTAKK Ms 5111/17, 1–2. o.
- 72 MTAKK Ms 5111/17, 3–4. o.
- 73 Erre már Vajda Mihály is rámutatott: „Az írás Mannheim Károly *Diagnosis of our Time* című könyvéről szól; oldalakon át csupán ismerteti Mannheim gondolatait, de amint a befejező részből kiderül, többnyire egyetért a könyv szerzőjének megfontolásaival. Ahol ugyanis nem, azt jelzi. Vajda Mihály: „Min alapszik a szabadság és felelősség világa? Bibó és Patocka.” In: *A hatalom humanizálása... 245. o. 3. lábjegyzet)*
- 74 *A pénz*. In: Bibó I. 213–214. o.
- 75 „A szavazás és a vele kapcsolatos intézmények válsága is értékelésbeli zavarokra vezethető vissza. A szavazás intézménye olyan régi, mint az emberi kultúra, de világos, hogy nem értékek mérésére szolgál, hanem egy gyakorlati, technikus módja annak, hogy egy közösség, mely együtt akar maradni, a maga mindennapi konfliktusait megoldja. Amint azonban szavazással és szavazáson alapuló intézményekkel magasabb értékekre vonatkozó ellentéteket akarunk elintézni, a szavazás kerekébe tört értékek bosszút állnak.” (A pénz. In: Bibó I. 212. o.)
- 76 Lengyel András: *Szabadságérvés és zavar* Jelenkor 1994 november, 995. o.
- 77 *A pénz* In: Bibó I. 215–216–217. o.
- 78 *Korunk diagnózisa*. In: Bibó I. 260. o.
- 79 *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*. In: Bibó I. 294. o.)
- 80 Ezzel kapcsolatban: Ludassy Mária *Bibó István és Félicité Lamennais*. In: *A hatalom humanizálása* 223. o.
- 81 *A pénz*. In: Bibó I. 219. o.
- 82 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. 556. o.
- 83 Németh László: *Kiadatlan tanulmányok* I. 452. o.
- 84 U o. 452–453. o.
- 85 U o. 453.
- 86 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. 502–507. o.
- 87 Németh László: *Kiadatlan tanulmányok* I. 454. o.
- 88 Lásd erre vonatkozóan: *A holnap nacionalizmusa*, illetve *A választójog reformja* című írásokat. In: Szabó Dezső: *Az egész látóhatár. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok*. Budapest, Püski, 1991, I. kötet 15–58. o., 133–148. o.
- 89 Arany János. (1932) Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. 404. o.
- 90 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. 553. o.
- 91 Erre a problematikára vonatkozóan lásd Szőke Domonkos két tanulmánykötetét: *Modernizáció és/vagy népiség?* Debrecen: 1994, illetve *Nemzet, középosztály, reform*. Debrecen: 1994.
- 92 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. 311–318. o
- 93 Szekfű Gyula: *A magyar középosztály. Korunk szava* 1933. február.
- 94 *Három nemzedék és ami utána következik* Budapest, Reprint kiadás, 1989. 415. o.
- 95 Erre vonatkozóan: Szőke Domonkos: *Középosztály-bírálat és és középosztály-ideál a 30-as évek első felében Szekfű Gyula és Németh László munkásságában*. In: Szőke Domonkos: *Nemzet, középosztály, reform*. 13–53. o.
- 96 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. II. 1182–1183. o.
- 97 Ezt Dénes Iván Zoltán közléséből tudom.
- 98 *Értelmiség és szakszerűség*. In: Bibó II. 515. o.
- 99 Lásd például Szekfű Gyula történeti faj fogalma: Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1924
- 100 *Faj és irodalom*. Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben* I. 15. o.
- 101 U o. 16–17. o.
- 102 *Debreceni káté*. i.m. I. 552. o.
- 103 *Európa anthropológus szemmel*. In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben* I. 278–279. o.
- 104 Grezsa Ferenc: *Németh László háborús korszaka.*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 20. o.
- 105 *Ágak és gyökerek* In: Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben* II. 1145. o.
- 106 U o. 1146. o.
- 107 U o. 1146–1147. o.
- 108 Itt – a teljesség igénye nélkül – csupán jelezni lehet néhány álláspontot. Poszler György a Kisebbségben felfogását benszülött bölcseletnek nevezi, miközben Némethet Babbitcsal állítja szembe. Erre vonatkozóan: *Benszülött bölcselet. Németh László: Kisebbségben – szubjektív kommentárok*. Poszler György: *Vonzások és taszítások*. Budapest, Liget Könyvek, 1994, 290–333. o. Vekerdí László szerint a Kisebbségben Németh László szellemi elmagányosodásának, kisebbségbe kerülésének a terméke: „Kisebbségben könnyen elhomályosul a látás. 1939 tavaszának vészterhes felhői alatt Németh László tisztá tekintete sem vette észre, hogy sommás tipológiája öncsonkításra kényszerítene a magyar irodalmat, hogy szándéka ellenére kisebbséget

kreálna maga is." (*Kisebbségben – Európa három történelmi régiójáról*. Vekerdí László: *A Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya: Új Forrás Könyvek, 1997, 229. o.) Grezsa Ferenc a következő módon foglalja össze a véleményét: „A gondolatmenet summája: vívódó magyarságtudat; alkalmazkodás és önmegőrzés, vállalás és tagadás, konvenció és humánumbivalenciája. Ez az ellentmondásosság szervesen következik a Németh Lászlóra és a népi mozgalomra jellemző sajátos antiimperialista nemzetszemléletből. Ennek az erősen érzelmi jellegű és etikailag motivált patriotizmusnak – Király István találó okfejtése szerint – az identitásföltés, a jellemhangsúlyozás a fő ismérve. Ezért keveredik benne a kulturális kolonializmus elleni tiltakozás etnikai érzékenységgel, a szociális felelősségtudat forradalmi dezillúzióval, a kelet-európai helyzetérzék antiracionalizmussal. Egy pillanatra úgy tűnik Németh számára, hogy a széteséssel fenyegetett népet a faji kohézió mentheti meg. Jó szándékból fakadó gondolati hiba, melyet majd a Szekfű-tanulmányban korrigál.” (Grezsa Ferenc: Németh László háborús korszaka. (1938–1944), 59–60. o.) Trencsényi Balázs a korabeli rivális nemzet–diskurzusok kontextusában elhelyezve egyfelől a historicista és a populista kánon metszéspontjában levő, másfelől az azoktól el is határolódó műnek tartja a Kisebbségben: „Az »alkat–diskurzus« és Bibó István politikai publicisztikája.” In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. 189–193. o.

109 Németh László: *Sorskérdések* 269. o.

110 Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. II. 892–893. o.

111 U o. 895. o.

112 Vekerdí László például így értelmezi a művet: i.m. 227. o.

113 *Életút* 48, 243–244. o.

114 *A Bánya mélye felé*. In: Szabó Dezső: *Az egész látóhatár. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok*. Püski Kiadó, Budapest, 1991, II.

115 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. 227. o.

116 U o. 227–228. o.

117 U. o. 231. o.

118 U o. 231–232. o.

119 Erre vonatkozóan lásd: Ifj. Bertényi Iván: *Szekfű Gyula*. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok*. Szerkesztette Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 1998, 51–69. o.

120 „A liberalizmus magyar talajon egészen más képződmény lőn, mint francia vagy német földön, egészen sajátos hatást gyakorolt a magyar viszonyokra és a jövőre nézve a külfölditől eltérő speciális magyar helyzetet alkotott. A lényével szoros rokonságban levő nemzeti mag speciálisan magyar jelenségeket szült: nemzetiségi harcot, mely e soknyelvű országban a nemzeti liberálisoknak egyszersmindenkora lehetetlenné tette liberális alaptanoknak, minő a széles választási jog, korlátlan végrehajtását.” (*Három nemzedék*. 132. o.)

121 Poszler György: *Bennszülött–bölcsélet*. Németh László: *Kisebbségben – szubjektív kommentárok*. In: Poszler György: *Vonzások és taszítások* 324. o.

122 U o. 325. o., illetve Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. 87–94. o.

123 Ezekre vonatkozóan lásd: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat* 182–192. o.

124 Erre vonatkozóan lásd: Füzi László: *Alkat és mű*. 537–567. o.

Virág Zoltán

Az azúr enciklopédistája

Tolnai Ottó írásművészetéről

„Blue transcends the solemn geography of human limits.”
Derek Jarman

„We, on Balkon, we are the future!”
Slavoj Žizek

A határterületek kijelölése, a határvonalak meghúzása a területszerzés és a területveszt(t)és alapvető konfliktushelyzete. A régiók terje(szke)désének és összehúzó(ód)ásának folyamata aligha tekinthető természetesnek, ezek zonálisan, nyelvi, kulturálisan összeérhetnek ugyan, de semelyik sem oldódhat fel csorbítatlanul a másokban. Bármely határszabás és határmódosítás a korlátozás vagy a csonkítás paradoxális aktusa, mivel nemcsak a központi rangot, a fölérendeltség helyzeteinek és szerepeinek elsőbbségét biztosítja, hanem a kívülit, az átellenben levőt, a rendes kívüliek rendjét is állandóan létrehozza.

Mindaz, ami a határon túl, a térközökben, a mozgó periférián helyezkedik el, s éppen a nyelvi és a kulturális többlakóságban nyeri el értelmét, felfogható és mozgásba hozható az identitások erősítésének birodalmaként, a nagyobb egységen kívüli szórványok markáns egységükként, a világok sokaságaként. A kisebbséginek nevezett irodalmak plurális kódrendszere, egyidejű sokoldalúsága a több kontextusból megszűrhető egyediségből források. A minor (beszéd)helyzet irodalom- és kultúraközisége, a jelkapcsolatok és a jelfolyamatok cseréje a régiókijelölés és a területi átszerveződés dimenzióinak feltárásában és kitágításában nyilvánul meg leggyakrabban. A saját tájszólás, a saját harmadik világ, a saját pusztaság keresésekor és megtalálásakor a nyelv deterritorializációját a jelentésbeli reterritorializáció² követi és ellensúlyozza. A sokak által a vándorlások, áttelepülések korának tekintett elmúlt évszázad a multinacionális államalakulatok létrejöttének kedvezett, amelyben a kultúrák közösködése interakciójaként is értett nemzet(iség)i irodalmak sorozatosan átrendezik, átírják és újraértelmezik a nemzeti, a törzsi, a felekezeti, a nyelvi, a kulturális, a nemi stb. hovatartozás-feltételek, identitásképzetek és formák rendeltetését.

A minoritárius helyzetben az elbeszélte identitás és a történeti tudat összeműködésének, a narratívum én-konstituáló termékenységének³ módozatait a különböző nyelvi alapok, kulturális források kereszteződése, egymásra hatása, kommunikációja minősítheti leginkább. Ezért nem szerencsés és elegendő például az újvidéki *Új Symposion* folyóirat nemzedéki arculatát, legjelentősebb alkotóit, korszakait, utóéletét kizárólag a szemiotikai ellenpraxis, a kulturális diverzitás letéteményeseiként számon tartani, hiszen a Belgrád, Zágráb, Ljubljana felé is mindig tájékozódó symposionista költők, írók, teoretikusok a történeti avantgárd révén nemcsak legitimáló nyelvi horizontokat ismertek meg, hanem a magyar irodalmi és irodalomtörténeti gondolkodás stabilnak vélt eszméit is problematikusá tették⁴, ezáltal pedig folyóiratuk nyitottá vált a kortárs irodalmi és művészeti hatások befogadására és akár a neoavantgárd, akár a posztmodern irányában való továbbgondolásra⁵.

A kulturális kötődések uralhatatlanságát, a kultúrák kezdődésének és végződésének elhatárolhatatlanságát, a transzlokáció, a közbeékeltség intenzívítését Tolnai Ottó írásművésze a mindennapok szétszálazódó aspektusainak összetartásával, rendhagyó és ismeretlen értékteremtő folyamatok előtérrelésével és érvényben hagyásával világítja meg. A szerző szövegeinek soroló, haladványos jellegéből következően a „dolgok sokkal inkább kívülről befelé hatolnak, s visszaverődésük azért maradhatnak mégis tárgyszerűek, mert nem a személyiség valamely mélyrétegének, érzelmi alapjának, hanem elsősorban az érzékeknek, az imaginatív és szenzuális recep- ciónak az érintéséből származnak”.⁶ A szemlélődés, révedezés keretűl szolgáló tárgyak, témacsoportok, mikro-események közötti folyamatos tallózás, síkváltás, rétegez(öd)és a mindennapok misztikáját a hasonlósági elvek, elkülönülési változatok, keveredési minták infrastruktúrájaként részletezi és jelenetezi egyszerre. A Stéphane Mallarmé-i tárgyi újrendezést, áttételsorozat-képzést, azúr-eszményt idéző, az avantgárd kielezte szimultaneizmust, sokszorosító technikákat, montázsolást, amimetikus nyelvhasználatot, inkoherencia-érzetet újraszituáló poétikai eljárás radikálisan megbontja és átalakítja a centrum és a periféria kétszázad értékrendszerét. A központi és a központtól távol eső nyelvi, kulturális régiók irodalmi, irodalomközi relációja nem a periferialitás szerény kínálatában, az eredetiség hiányában, a stílustalanság banalitásában, az elcsépeltség konnotációiban ölt így testet, hanem a mixitás termékeny tapasztalatában, amelyben a „saját és az idegen közötti mozgás a sajátéhoz való önviszonyulás módosítását, a másként történő önértést, az önazonosság értelmezési dinamikáját sarkallja”.⁷

A *Rovarház* (1969) teorémája, mely szerint „a határátlépés agyonüti újjászüli az embert leizzad vacog fellobban” paradigmátikusnak tekinthető Tolnai Ottónál, hiszen az önmaga és a Másik olyan orientációját teszi nyilvánvalóvá, amelyben a „saját és az idegen közötti cserék megváltoztatják a saját tapasztalatot, s ez a saját mindig mozgásban lévő értelmezését előlegezi”.⁸ Alkotásainak műnemi, műfaji variabilitása és széthangzása, a paratextuális eligazítások (rekapituláció, gyermekvers felnőtteknek, katalékták, faldoklás versben és prózában stb.) túlkínálata, a ciklus- kompozíciók elosztása, a nyelv kollokvialis regisztereinek teljes felszabadítása, a benyomások, a képek, a nevek gyorslistái az irodalom és a köznapok kölcsönös demitologizálását, demetaforizálását, deterritorializációját hívják életre. Az önleépítés, a maszkalanítás gesztusai, a felhalmozás folyamatos szétmállasztása, a referencialitás rövidzárlatai, a talált tárgyak, kulturális ready-made-ek diszlokációja a realitásnak a realitás hiányában történő felfedezését⁹ segítik elő. A nyelvi és a kulturális hibriditás, a minor státus szabványosíthatatlansága egyszerre aknázza ki és ássa alá a mindennapiság illuzórikus közvetlenségét, azonnalosságát és familiaritását. Ezért tekinthető joggal Tolnai Ottó reflexív gyakorlata a „totális ironia”¹⁰ megvalósítási kísérletének.

A szerző szövegeinek beszédalánya többek között „holdkóros orpheuszként” (*Legyek karfiol*, 1973), „vidéki orfeuszként” (*Vidéki Orfeusz*, 1983), „zagyvanyelvűként”, „nyelvgyökérrágóként”, az „azúr specialistájaként”, „valótlan költőként” (*Gyökérrágó*, 1986), a „Telep inkognitóban élő Homéroszaként” (*A repülő úr és a repülő leány EX Symposion*, 1993/5–7.), „kisjugoszlávként” (*Balkáni babér*, 2001) jellemzi magát, arcvonásai azonban sohasem sejlenek fel tökéletesen tisztán. Bensője „homokkal alapozott, még nedves kis triptichonjával” (*Rovarház*) bibelődik, a „lét delta kiscsatornájában” (*Legyek karfiol*) lakozik, e kötet *Cím nélkül* című poémájából ismert mágiikus kvadrátusban otthonos, ahol:

– a duna stagnál
– a dráva stagnál

- a száva stagnál
- a tísza ó a tísza stagnál
- én: én.

A „láthatatlan váltókon át és kiemelt" (*Világpor*, 1980) versbeszédhez ragaszkodik, a „lét hegeit" (*Versek könyve*, 1992) betűzi, „műfajukat kereső műfajukat sosem is megtaláló" (*Balkáni babér*) szövegreilkviáit, könyv- és képanyagait költözteti. A helytörténet metafizikája, a hangsúlyozott privátság nem az önfeltárás fogásait és mozzanatait teszi próbára, hanem pontosan a személyes sík és a nyilvános oldal közötti különbségtétel lehetőségét és útját jelöli ki. A beszédsubjektum már mindig valami másnak (is) a megszállottja, s az allúziókra, imitációkra, reminiscenciákra, önisméltésekre, paródiákra támaszkodó és szakosodó vallomástétel refináltsága háttérbe szorítja a konfesszionális szokványos tendenciáit. A szüntelen refigurálással, túlfokozott lajstromozással, az apró adalékok, életszeletek, emlékfoszlányok, gondolattöredékek teaurális elrendezésével meg az írók, költők, művészek, teoretikusok, irányzatok, rendezők, színészek, képregényhősök névkataszterének bővítésével minden újabb megnyilatkozása felélékntí az egymásba gyűrűző nyelvi felületek textuális és vizuális dinamikáját.

„A Tolnai Ottó írásgyakorlatát mélyen meghatározó ismétlés, variálás, a kijelentés, szövegdarab, fogalom, metafora újraidézése, az állandóan megújuló kontextusteremtés, egész opusát mozgásban tartja. Minthogy ebben az imaginációban és nyelvi gyakorlatban mindig minden új s egyben már valahol leírt, az összefüggéseket kereső olvasás is a szüntelen rekapituláció jegyében folyik."11 Nagyon szoros kötődések szervesülnek egységessé, és az események, tárgyak, nevek mögött meghúzódó fogalomkörök egymáshoz hasonulása, egymáshoz hasonítása legalább annyira döntő, mint a komponálástechnikának az 1983-as *Virág utca 3-ban* szemléltetett rutinja: „Látod, ez az illetve az én tulajdonképpeni műfajom, formám: ahogy hozzáérek egy-egy műfaj falához, és hol boldog, hol fájdalmas arckifejezéssel visszahúzó, visszarántom a kezemet." A beszédsemély módszeres promóciója révén szakadatlanul átrajzolódnak, elhalványulnak, újraszerveződnek a vers kondenzálásának, a versbefulladásnak (*Homorú versek*, 1963), a guevarai cselekvésmintának (*Gerilladalok*, 1967–1968 és *Valóban mi lesz velünk*, 1968), a nullaközép helyzetnek (*Legyek karfiol*), a versalkatrészek füröztetésének (*Versek*, 1975), az orfikus hagyományának (*Vidéki Orfeusz*), Wili pengetéseinek (*Wilhelm-dalok*, 1992), az egy pontú pointillizmusnak, a versbe és prózába fojtódásnak (*Balkáni babér*), a fétistárgyaknak, a növényi és állati totemeknek, a firka falnak, a babérnak, az azúrnak, a tengernek, továbbá a név- és sorskatalogizálásnak, az átutazó vadi degenségnek a formajegyei és jelentésrétegei.

Az összeköttetések, párhuzamok, egyenrangúsító érintkezések eleve nsége folytán igen lényeges kapcsolódási pontok, metszésszögek rajzolódnak ki Tolnai Ottó alkotásaiban a horvát, a szerb, a szlovén modernizmus és avantgárd törekvéseivel vagy a dészláv térség kortárs művészetének és irodalmának fejleményeivel összefüggésben. A zenitizmus és a hozzá kapcsolódó *arbo*s12 módszer, a kozmizmus, a hipnizmus példái, művészeti-irodalmi szerepkörei és eljárásai, valamint a mediterrán kulturális szféra tengerképzetek egyaránt felbukkannak költeményeiben, színdarabjaiban, novelláiban, regényeiben és esszéiben, de a szövegek nem feltétlenül nevesítik minden alkalommal az elődöket, pályatársakat. A „decivilizáció" és a „vas rokokó" Ljubomir Micic-i relatív esztétikája, a széthurcolás és az áramlás, az „önmagunkból építés" Stanislav Vinaver-i eszméje, az ellen-tudatnak, ellen-versnek, geometriai modellnek13 tekintett költemény Dragan Aleksic-i nemzetközisége, Rade Drainac „bandita avagy költő" pozíciója, a „kék tengerek" messzeségét, a távolság végzetes megszállottságát, a végtelen csendességét mint ürességet14 üdvözlő Milos Crnjanski szumátraizmusa, Radomir Konstantinovic mindenütt jelenlévő tengere ugyanolyan érvénnyel idéződik fel a szerb hagyományból, mint az élet forrásaként, energiatartományaként, egy feledhetetlen álom östörténeteként előtáruló tenger Silviye Strahimir Kranjcevic-i, Antun Gustav Matos-i, Janko Polic Kamov-i, Tin (Augustin) Ujevic-i, Miroslav Krleža-i, Antun Soljan-i és Ivan Slamnig-i élményváltozatai a horvát kultúrából.

A mindent magához vonzó, magába szippantó tenger a sokfajúság és a sokfajtaság, az inneni és túli, a véges és végtelen, az élet és halál, a látható és láthatatlan felségterülete Tolnai Ottónál, az akvamarin, az ultramarin, az ultraviola, az abszolút viola, a kobalt, az indigókék specialistája pedig e familiáris tipográfia, topográfia és architektúra közvetítésével hozza létre az azúr enciklopédiáját. A Tin Ujevic-i poétika és emlékezés központjában álló, egyszerre dinamikus, destruktív és kaotikus erejű (*Plac nad hrpom kamenja*, 1975) tenger, a Radomir Konstantinovic-i regényhősök védekezésésképtelenségének ellenszeréül szolgáló (*Daj nam danas*, 1954) tenger, az Ivan Slamnig költészetében sárga, fehér, sötétvörös, mentazöld és tinta színkavalkád, „öreg, sűrű kékség", „nyúlós zselatin" (*Patriotska pjesma*, *More*, *Kad je mogla izdrzati*, *More vrví*, *vmutíma*, *Barbara*15 stb.) formájában felragyogó tenger, vagy az Antun Soljan prózájában távollevő hazaként (*Izdacije*, 1961) evokált tenger képzetkörei közeli rokonságban, gyümölcsöző kölcsönviszonyban állnak számos alkotásával. Jelesül az 1964-es *Kontrapunkt* (*Symposion* 61–63) antológiában közölt, 1961-ből származó *Első esszé* állandó változásban lévő tengerével, az 1965 és 1966 között keletkezett kisregény, a *Látszott rajta, hogy nem őslakó* hősének egyedül a vízközelségben érvényesíthető missziójával, az 1987-ben kiadott *Prózák könyve A tenger a vak tengerész nézte meg a Palics* című elbeszéléseinek tengeri „túlélítődésével" és „kékérezékenységével", vagy a *Versek könyve* „izzó azúrjával", a vajdasági irodalmat és Velencét közelhozó felségvizével, az 1992-es *árvacsáth* kötet „mind inkább indigóban égő" adriájával és „azúrral teli égi lavórjával", az 1994-ben megjelent *Kékítőgolyó* (*új prózák könyve*) novelláinak viola-programjával, továbbá a *Balkáni babér* „egy semmis száraz tó közepén kell tengert festenem magam köré" létszükségletével, kétségtelenül az „adrián égő" deltájával. A delta már a legkorábbi kötetek óta egyre erősebb és terebélyesebb helyszínrájzot kap, a szerző külön könyvet szentelt neki, nemrégiben szerkesztőként közreműködött a *Műhely* kitűnő *Adriaticum Adria Jadran* számának (2002/4.) létrehozásában, s esszéiben, tanulmányaiban előszeretettel tér vissza hozzá lépten-nyomon.

„Számomra a delta is egyfajta sziget: geometrikus park és dzsungel is egyben. Olyan tere num, ahol a sós és az édes víz keveredik, ahol a folyó és a tenger közösülése, nemi aktusa zajlik szakadatlanul. Élő modell, természetesen frizírozódó, amelynek sűrű nádasában még mindig meghúzódhat a pákász." Egy Tolnai Ottó válogatta fontos kötet16 bevezető írásában olvasható mindez a delta szituációról, a deltáról, ahol a mérhetetlen mozgásfelületnek, gyűjtőterületnek a minoritás és marginalitás esztétikájának alapsémájává tágulva növeledik meg a jelentősége. A többgyökerű identitás, a keveredés és (kon)fúzió mintaképéül szolgál, meghatározó része a tenger doxográfiájának, így a vernakuláris eszközkészlet nyelvjátékainak ötvözete a maritim ikonográfiát, kulturális emlékezetet, történeti tudatot egy beteljesítendő küldetés, egy fenntartandó leszármazás, egy megnövelendő terület általánosított érzése17 értelmében lendítheti mozgásba és működtetheti állandó érvénnyel.

A thalasszális elv fölfokozásának jelentős, reprezentatív foglalatái – ilyenek *A gyönggyel töltött browning* 1984-ből, a *Vérző raszter*, a *Fuldokolva*, *A tengerről verselve*, a *Csak egyre kékebb*, a *Levél arról hogyan tanítani vajdasági irodalmat Velencében*, és a *WS az adrián a Versek könyvéből*, a *kis toll percegeve suhan*, a *nemcsak a homokban*, a *még elbújdoshatnék valamelyik kis adriai szigeten*, a *désírével a kiserdön lázasan*, a *ma kellene indulnunk az adriára kezdetű darabok az árvacsáthból*, továbbá a *Mediterrán képeslap*, a *Pécsi noteszlap*, a *Spiritusz*, *avagy jó volt ráébredni*, a *Szemelvény a velencei vértanúból*, a *Metka*, a *Költő*

figyelmének elterelése (kísiklatása), az Érzékiség gyónásom, és az Adriadalom a Balkáni babérból – a tenger chrómáját (az ógörög *crwma* kifejezés színre, felszínre, borre, felületre, jellegre, díszítettségre, modulációra vonatkozó gazdag jelentésterjedelmében), a kék szintanát és a tulajdonlás meg a birtokolhatatlanság gondolatfutamat adriatikus nemzet(iség)j versidomként formálja teljessé.

Az azúr enciklopédistája nemcsak a maga barokk elődjével, az adriai tengernek syrenájával, Zrínyi Miklóssal, a szabadka és fiume között *tour-retour* ingázó kedves partnereivel, árvacsáhtal és désirével, hanem közvetlen szellemi rokonaival (elsősorban Domonkos István és Fenyvesi Ottó műveinek hasonló koloritjára és formakultúrájára gondolhatunk a vajdasági irodalomból), vagy az övével analóg értéktartományban és felségterületen mozgó költőtárrsal, az erdélyi származású Balla Zsófiával fenntartott szövetségben láttathatja és értelmezheti létezési határhelyzetét. A „zsófinak is van tengere/ így moshatja két (sőt több) tenger hazánkat/ hazánkat amely spirituális kétségtelen” hangsúlyozása, a „nem csak zsófi tengere fekete/ az úr tőlem is visszavonta/ egy nádszálon szívja el a levegővel / tőlem is visszavonta az azúrt / immáron az én tengerem is fekete” felismerése és az „idehaza amikor összekacsintva mögöttem / azt mondták kisebbségi létére többségi (felséges- / felségi) vizekkel páváskodik / vígan így dalol” ismert vádjának ironikus túlpörgetése a *Balkáni babér* már említett, *Spiritusz, avagy jó volt ráébredni* című versében nem véletlenül tekinti életforma és stílus eltéphetetlen kötelékének a „mindig számkivetésben”¹⁸ élő kisebbségi író potenciális partnerségét és/vagy idegenségét.

A műnemi és a műfaji rétegzettség, a nyelvi és kulturális határsértés, a kaleidoszkopikus művészet szemlélet, a mediterrán feeling, az akvatikus gesztusok, a faktografikus mozaikstruktúrák a szétbeszélésnek, a szétírásnak, a repesztések, szakítások kontúrjait, törésirányait, nyomvonalait követő lejegyzésnek, átmásolásnak, átrajzolásnak köszönhetően élesztik újra és reflektálják napról-napra, kötetről-kötetre az „így szeretek én írni/ piszkosan/ piszkozatot csak” (*Versek könyve*), a „folytatom azt, amit nem írtam, és soha nem is fogok megírni” (*Virág utca 3*), a „hirtelen nem tudtam / milyen nyelven is álmodom/ milyen nyelven is fog megszólalni / a dal”, a „versül tudni többé már majd sosem is tudhatok”, vagy a „dal már nekem rég ad acta = csupán csak riadalom” (*Balkáni babér*) teherételeit és sorozatos kilátástalanságát. Közben viszont lecsupaszítják, teljesen áthangolják a sorskiáltványok jellegzetes retorikáját és leszámolnak a kisebbségi dolorizmus túlfűtött pózaival, szerepálmáival.

Az *Ex Symposion* folyóiratban 1992 óta folyamatosan közölt *Feljegyzések A vég tónusához* bizonyos részeit, valamint a roppant egységes és feszes szerkezetű *Balkáni babér* kötetet kivéve, ebből pedig a *Lötyöge avagy be kell-e avatkozni, az Immár azok is ráncosak, az Élő porcelán, az Ahogy, az Adriadalom* című szövegeket külön is kiemelve megállapítható, hogy a szerző egyetlen művében, sőt jelenkori költészettörténetünk semelyik alkotásában sem vált ilyen metsző élességgel érzékelhetővé és ennyire mélyreható megközelítés tárgyává a kötelezően előírt identitások meg a tobzódó érdekvezetek körülfogta multiethnikus környezet és szituáció irgalmatlan árnyékvilága. Éppen az egymásra lícitáló etnonimek közvelharcában edződött nyelvi és kulturális határ(át)járó imaginációja, kényszerű számvetése, súlyos önvizsgálata nyomán lesz tökéletesen megérthetővé, hogy minden „domináns etnocentrizmus kioltja azt az esztétikai identitást, amely az irodalmi szövegnek és az irodalom etnikai és kulturális identitásának határtalan intertextualitásán alapszik.”¹⁹

A határok összeolvadását és szétfolyását, a központ és a margó logikájának paródiáját, a balkán „meredek egzotikumát” feltáró, az identitások kölcsönös megértésének, a sajátmaga és a Másik önreflexiójának szükségességét szorgalmazó következetességben ismerhető fel Tolnai Ottó írásművészetének különleges minősége és jelentősége. A soknyelvűség és a többkultúrúság homo adriaticusában, aki miközben szüntelenül módosítani és újraserkeszteni kénytelen, már sohasem függetlenedhet a transzgresszió, a tenger előrenyomulásának, mindenhová behatolásának klasszikus értelmétől.

Jegyzetek

- 1 Vö. Csányi Erzsébet: *Világirodalom és transzkulturalizmus = Uő., Világirodalmi kontúr*, Újvidék – Pécs, Forum – Iskolakultúra, 2000, 84.
- 2 Vö. Gilles Deleuze– Félix Guattari: *Qu’ est-ce qu’ une littérature mineure? = Uő., Kafka – pour une littérature mineure*, Paris, Minuit, 1975, 33–37.
- 3 Lásd erről Thomka Beáta: *Elbeszélte identitás = Uő., Beszél egy hang*, Bp., Kijarat Kiadó, 2001, 204.
- 4 Lásd Bányai János: *1965: A (poszt)modern(?) fordulat éve (Folyóirat a korszakküszöbön) = Uő., Hagyománytörés*, Újvidék, Forum, 1998, 91.
- 5 Lásd Uő., *Diszkontinuitás és versbeszéd (Az Új Symposion homályos útja az avantgárdtól a neoavantgárd felé) = Hungarológiai Közlemények*, 2001/4. 29.
- 6 Thomka Beáta: *Tolnai Ottó*, Pozsony, Kalligram, 1994, 75.
- 7 Losonc Alpár: *A „vad tartomány”, avagy mit kezdünk a kultúrák öziséggel? = Uő., Európa-dimenziók*, Újvidék, Forum, 2002, 183.
- 8 Uo. 187.
- 9 Vö. Jean-François Lyotard: *What is the Postmodern? = Uő., The Postmodern Explained*, Minnesota, University of Minnesota Press, 1992, 9.
- 10 Vö. Losonc Alpár: *A totális ironia lírája = Uő., Hányvonalatkozások*, Újvidék, Forum, 1988, 220.
- 11 Thomka Beáta: „*Finom adogatás*”: *Kosztolányi – Tolnai = Üzenet*, 2002/tavaszi, 149.
- 12 A kifejezés az *artija* (karton, papír), a *boja* (szín, festék) és a *slika* (kép, fénykép, festmény, ábra) szavak összevonásából származik. Érdekes itt megemlíteni, hogy a zenitizmus ellentmondásos esztétikájáról, Ljubomir Micic barbarogénuszának utópisztikus fanatizmusáról és a regionalizmus szerb apológiájáról nagyon kritikus értelmezést nyújt Drazen Katunarica kitűnő munkájában: *Povratka barbarogenija*, Zagreb, Belus, 1995.
- 13 Lásd Radomir Konstantinovic: *Bice i jezika (u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka)*, Beograd – Novi Sad, Prosveta – Rad – Matica srpska, 1983, I. köt., 39. és 58.
- 14 Lásd uo., 358.
- 15 Lásd Ivan Slamnig: *Pjesme (u izboru Slobodana Novaka)*, Zagreb, Znanje, 1973, 110., 119., 128., 129., 154.
- 16 Tolnai Ottó: *Kertek, parkok = Kertek & parkok*, Újvidék, Forum, 1989, 10.
- 17 Vö. Édouard Glissant: *Culture et identité = Uő., Introduction a une Poétique du Divers*, Paris, Gallimard, 1996, 63.
- 18 Végel László: *Naplójegyzetek*, 2001 = Forrás, 2003/Január, 66.
- 19 Vladimir Biti: *Knjizevnost kao pamaenje, povijest knjizevnosti kao sjeaanje = Uő., Strano tijelo pri/povijesti (Etiok-politicka granica identiteta)*, Zagreb, Hrvatska sveucilisna naklada, 2000, 123.

Nagy Gáspár

Mint tükörben felejtett szavak...

Orosz István *Útvesztők* című bibliofil verseskönyvéről

Vagy húsz esztendeje (egészen pontosan 1985-ben) azt mondtam Orosz István kiállításának megnyitásán, hogy családi jó örökségként az irodalom felől érkezett a szó szerinti képes megjelenítés műfajaihoz. A cselesen és bravúrosan megkettőzött látszatok mögött ott volt irodalmi alapértéknek, afféle biztos horgonynak Zrínyi, Csokonai és legtöbbször a kecskeméti drámaköltő, Katona József képe, akinek hányatott életében nyomtatásban csak egyetlen lírai verse jelent meg *Vágy* címmel, de abban minő halhatatlan metaforává sűrűsödik a kérdés: „Hol vagy fennrepeső szép pillangója velőmnek?”

Másfelől meg Voltaire és Verne Gyula arcma bontakozik ki előttünk, ha megleljük a helyes szemszöveget. Animációs filmjeinél Weöres Sándor és Pilinszky művei voltak az ihletadók. S ha jól tudom, közép- és főiskolás korában szavalóversenyeket nyert például Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes és Buda Ferenc verseivel. Az említett költők nevei tartalmi és formai értelemben is erős vonzódásról: a vers esszenciális leglényegének titkokat és spirituális tartamokat átfogó értéséről vallanak. Mondhatnánk: életreszóó értékválasztó és -kijelölő döntések voltak.

Tehát, kedves felebarátaim, egyáltalán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy Orosz István, a látvány útvesztőinek, labirintusainak jeles s elismert tudós tudója, akadémikusa – most mint egy igazi reneszánsz Mester – versekké szaporította (vagy inkább tömörítette), szigorúan megválogatta az idők folyamán felgyűlt szavainak legmértőbbjait.

E kiállítás első lépcsőjeként (mert ő, tudjuk, igencsak szeret talányos lépcsőkön közlekedni!), mondhatnám nemes gesztusaként egy könyvet tett elénk, egy gyönyörű bibliofil verseskönyvet nyitott ránk ama első grádicsra a Vincze Papírmérítő Műhely jóvoltából.

Milyenek ezek a versek, ez a harminc címmel ellátott vers, kérdezheti az, aki eleddig csak a falakon lévő Orosz István képekről szerette és azonosította be téveszthetetlenül a Mestert? Egyetlen szóval válaszolok: szépek.

Azt kell mondjam, hogy az arány és mérték, szimmetria, a formai tisztaság, ha tetszik, a költői mesterség tanulható eminens ismerete és tisztelete, valamint a szerkesztés, címadás együtt adják ennek a kis bibliofil kötetnek a báját, kivételes harmóniáját, s gesztuson túli értékét.

Ugyanis Orosz István jónéhány verséről elmondható, hogy valóságos ihletett pillanatban, kegyelmi állapotban tudott reflektálni személyes sorsára, képzőművészeti, tehát szigorúan szakmai: intellektuális és formai kalandjaira, anamorfizáló gyakorlatára. Vagy kedves Mesterei, és azok képeinek plasztikus, ha tetszik nyelvi és formailag is megcsavart megfelelőjét tudta „lelopni” a képről, tehát: bravúrosan lehozta őket versben a papírra. Elég ha csak példaként említem *Az Amolfini házaspárt*, Jan van Eyck festményét, remek acroszichonos megoldással, vagy a *Kettősportrét* Piero della Francesca képét az urbinói hercegről és feleségéről, ahogy az itt egy szonettbe zárva nyílik meg igazán előttünk, de így Rubens festménye is, a híres *Őnarckép Izabella Branttal*. Ezért foglalkoztatja (és nem véletlenül!) ifjabb Hans Holbein festményének, *A követek*-nek rejtett anamorfózisa. A leírás nem mankó a kép értéséhez, nem tisztázás csupán, hanem valami szemünk előtt felrepül a papírosról és verssé épül szavakból. Mert úgy látom, vannak itt ihletetten meglelt szavak, s van azoknak intellektuális és érzelmi röppályájuk is. Ugyanis a jó vers mindig fölépít az olvasóban egy nyugtalan madarat, szétlángoz egy tekervényes *Útvesztőt*, megteremt egy sosemvolt kertet, visszahátrálva az igazi hátországba: a gyermekkor édenébe. És a megrajzolt képek a versben is képesek filmszerűen peregni, szívüktetészerűen csak a kitüntetett jambusok természetes dobolására hagyatkozva. Igen, a kötet centrális helyén van *A Kert*, melyben „Valahol ott kell lennie / e labirintus köldökében, / rejtelmesen és feketén, / oly feketén, akár az ében, // a mélységes nagyodvú kútnak. / Egy angyal minden éjjel ássa, / hallatszik benn, surrog, sziszeg / csillagok fénye zuhanása.”

No itt kell megérezni elemi fölszikkasztásával a verset, meg ott ahol „*a folyosókon bujdosó, alvajáró óceán*” jön a papíron velünk szemközt, máshol meg a „*Verssorok közt általsütve ferdén / Dominózik a padlón a napfény.*” S ahol az *égszínkékre* legnagyobb természetességgel, rímhelyzetben csak a *széncinkék* csaphatnak le. Úgy, hogy a fülünk és a szívünk is belecsöndül.

Valamikor egy ómexikói, talán naivnak tetsző, de szerintem zseniális megfogalmazásban olvastam „*a költészet attól költészet, hogy úgy viselkednek benne a szavak, mintha először találkoznának.*” Tehát a váratlanságok: titkos keresztutak, hirtelen elénk táruló nyiladékok, másként villanó tükrök kérnek és kapnak ilyenkor szavakat s egy másik dimenziót.

Ilyes helyekre próbáltam rámutatni az előbb Orosz István *Útvesztők* című kötetében, melyet jószívvél ajánlok most e kiállítás-füzér első lépcsőjeként – mint szép és nemes verskiállítást – az Önök figyelmébe.

Ehangzott a Budavári Szent Mihály Kápolnában a Vincze Galéria könyvbemutatóján, 2003. augusztus 1-jén.

Kolozsi Orsolya

Három nemzedék

(Végel László: Parainézis)

A Végel-szövegek kedvelőinek a tavaly megjelent *Exterritórium* című regény után nem kellett sokat várniuk a következőre, mely idén jelent meg az úvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában. A *Parainézis*¹ természetesen nem újdonság a szerbül (is) olvasók számára, hiszen 1987-ben Belgrádban már napvilágot látott². Ennek okai valószínűleg Magyarország és az egykori Jugoszlávia eltérő politikai viszonyaiban keresendők, melyeknek különbözősége miatt a „cenzurális szempontok leginkább mégiscsak szerbül voltak áttörhetőek.”³ A szerb szöveghez képest azonban változtatások valószínűsíthetők, melyre a regény végén jelölt, a mű megírásának idejére vonatkozó időintervallum (1987–2003) enged következtetni. Mivel a szerb nyelvű változatot vélhetően kevesen ismerik, jelen dolgozat kizárólag a magyar nyelven írott szöveget vizsgálja, annak is főként a különböző hagyományokhoz való kapcsolódását, és az ehhez tartozó problematikát, röviden felvázolva azokat a lehetőségeket, melyek mentén különböző nézőpontú értelmezések működtethetők.

A regény cselekménye – ezt már a cenzúra kapcsán írottak is sejtetik – a jugoszláv kommunizmus néhány évtizedét öleli fel, a második világháborút követő időszakról egészen Tito haláláig⁴. Ebben a történelmi korszakban mutatja be három nemzedék életét. A szöveg azonban nem történelmi regény, hiszen tényszerű adatokkal alig találkozunk, megismerjük azonban, hogy az adott politikai viszonyok milyen hatást gyakorolnak az egyén életére. Három generáció életútjának ábrázolásával Végel az individuum morális és egzisztenciális problémáival, kérdéseivel foglalkozik, az objektívnak mondott történelmi tények helyett. Az első generáció reprezentánsa Damján Pál, a legidősebb szereplő, aki a partizánakciók hőse, az aktív és idealista rendszerépítés képviselője. Történetét visszaemlékezéseiből, saját értelmezései során ismerhetjük meg. A második generáció a Damjánt lassanként félreállító, kompromisszumokra, megalkuvásra kész középkorú nemzedék, akik iróniával kezelik saját konformizmusukat. Végül megjelenik a fiatalok világa, melynek középpontjában Damján nevelt fia, a huszonéves Gábiel áll. Ez a világ nagyon sok rokonságot mutat Végel egyik korábbi regényének, az *Egy makró emlékiratainak* világával, melyben még a lázadás is lehetetlen, s melynek meghatározójává így a közönyösség, a cselekvésképtelenség válik:

„Körülötte kocsonyás és unalmas élet zajlott, az emberek hajszolták a pénzt, de mivel azt nem volt szabad túlzásba vinni – hiszen a nagy vagyon gyanút keltett – az élvezetekre vetették magukat. (...) Olcsó volt minden, az izgalom és a nők, a dicsőség, a siker, a hatalom. (...) Egyszóval kellemes volt az élet. Mindenki egyszerre volt cinikus és szolgálékú, a kettő tökéletesen megfért egymással. (...) Hiszen Gábiel is, akárcsak a többiek, meg volt győződve arról, hogy bármit tegyen is, rendkívüli dolog nem történhet.”⁵

A felsorolt alakoknak helyet adó szöveg cselekménye röviden a következő: Damján Pál fiatalon, lelkes kommunistaként megismerkedik Judittal, akibe egy életre szólóan szerelmes lesz, s akiről később megtudja, hogy az illegális párt „kivégzőembere”. A nő egyik feladata lenne Damján megölése, ezt azonban, nem tudni miért, nem teljesíti. Később megismerkedik Damján egyik barátjával, Nádas Ferencel, akihez hozzá is megy, s így egy rendkívül érdekes, érzékeny szerelmi háromszög alakul ki, mely az érzelmeken kívül politikai-vallási kérdésekkel is erősen terhelt. Ferenc később Damján „rábeszélésére” életét áldozza néhány fiatal kommunista megmentéséért, Juditot pedig nem sokkal ezután árulás vádjával bíróság elé állítják, s mivel Damján nem hajlandó tanúskodni mellette, halálra ítélik és kivégzik. A lelki-furdalástól vezérelve a férfi magához veszi és sajátjaként neveli Judit és Ferenc gyermekét, Gábielt. Ez a történet voltaképpen csak a regény előtörténete, hiszen kizárólag Damján Pál visszaemlékezései által idéződik be, míg a regényidő jelen idejében a hatvan év körüli Damján és fia története tematizálódik elsősorban. A fő kérdés az, feltárja-e múltját nevelt fia előtt Damján, meg tudja-e magyarázni neki, mi történt, és miért? Megérti-e valaki a tettei mögött rejlő szándékokat? Megérti-e ő maga?

Az igazság végül kiderül, majd egy meglehetősen rövid epilógus mutatja be a szereplők sorsának későbbi alakulását, egészen Damján haláláig, mely a regény záróképe is egyben.

A szöveg nemcsak az egymást követő nemzedékek sorsának, problémáinak különbségeit mutatja be részletesen, hanem ezek egymástól való elszigeteltségét, a kommunikációra való kölcsönös képtelenséget. Azt, hogy a különböző generációk nem találják a közös hangot, holott problémáik nagyrészt azonos gyökereűek:

„A köztük lévő szakadék idővel áthidalhatatlan lett. Damján Pál mentegette magát: mindhiába tenne tanúvallomást, hiába elevenítené fel a múltat, Gábiel nem bocsátana meg neki; ugyan miért értené meg, hogy mindenki szenvedett és tévedett. Nem várhatja el ezt tőle, hiszen azok az idők, melyekben értelmetlen történetek játszódtak le, végleg feledésbe merültek. Elsikkadtak, kifakultak.”⁶

Ez a felfogás egy, a magyar- és a világirodalomban egyaránt jelenlevő hagyományhoz kötődik, melynek kiemelkedő darabjai Thomas Mann *Buddenbrook ház* című regénye, vagy Heinrich Böll alkotása *Biliárd fél tízkor*, hazánk irodalmában pedig Nádas Pétertől az *Egy családregény vége*, vagy Esterházy *Harmonia Caelestise*, melyet – ismerve a szerb nyelvű változat megjelenésének idejét – jöcskán meg is előz. Ezek a regények a különböző generációk közötti feszültséget, konfliktusokat nemcsak a történelem, hanem általában egy család keretei közé helyezik, hiszen a helyzet így még markánsabb: megfigyelhető ezáltal, hogy rokoni kapcsolatban álló, ezért némiképp hasonló képességű, mentalitású emberek hogyan kerülnek szembe, vagy éppen hogyan veszítik el a kapcsolatot egymással. Ezek a problémák rendszerint férfiágon jelenítődnek meg, apa-fiú, esetleg nagypapa konfliktusaiban. A nő többnyire csak háttérként van jelen, a változásban (mely a létrejövő ellentétek legfontosabb oka) valamiféle állandóságot képvisel, a család melegét, az összetartozást, mely a női princípiumhoz kapcsolt képzetekből következik. A patriarchális modell Végelnél is megmarad, itt azonban a nő nemhogy a változatlanságot jelentené, épp ellenkezőleg, a „femme fatale” szerepeltetésével épp a nő válik a cselekmények mozgatórugójává. A délszláv Miroslav Krieva drámái, többek között a *Glembay-ciklus* képviseli igen erősen ezt a hagyományt, talán ehhez kapcsolódik a *Parainézis* is. Bizonyos szempontból Végel Juditja is az időtlenség képviselője, hiszen még halála után is állandóan jelen van, passzív alakítója az eseményeknek, de az általa képviselt időtlenség nem megnyugtató, hanem valami állandóan mozgó és mozgásra ösztönző, nyugtalanító, dinamikus jelenlét. Az archetipus egyértelműen az ótestamentumi, csak részben kanonizált *Judit-könyv* hőse, egy szép betuliai özvegyasszony, aki úgy menti meg szülővárosát az asszír ellenségtől, hogy

szolgálólányával elmegy Holoferész táborába, és elhitheti vele, hogy segíteni akar a város elfoglalásában. Elcsábítja a hadvezért, s amint kettesben maradnak annak sátrában, levágja a fejét és hajnalban a város falára tűzi. Ez az ősi történet a nőt szintén aktív, sorsfordító cselekedetek végrehajtására is képes szereplőként, egy város megmentőjeként tünteti fel.

A fenti hagyományokon kívül még jó néhányra utal a szöveg, méghozzá meglehetősen direkt formában. A regény címe paratextuális utalás Kölcsey művére, vagy tágabban érve a parainesis-irodalom egészére. A parainesis görög eredetű szó, jelentése intés, intelem. Az intelem gesztusa hívta életre az egyik legrégebbi irodalmi műfajt, mely általában egy olyan levél, beszéd vagy végrendelet, mely egy konkrét, megnevezett személyhez szóló intelmeket tartalmaz, és a megszerzett tapasztalatokat hagyományozza. A regényben is található egy ilyen levél, melyet Nádas Ferenc ír fiának, s mely először Damjánhoz kerül, s csak később az őt megillető helyre, Gábrrielhez. Ez esetben a parainézis tehát csupán csak egy betét, egy levél formájában, de egy jóval általánosabb szinten akár az egész szöveg értelmezhető intelmeként. Ha a magyar irodalmi hagyományoknál maradunk, nem kétséges, hogy Végel regénye legerőteljesebben Kölcsey 1834-es, unokaöccséhez írott *Parainesis*-ét idézi. De hol áll a XIX. századi szöveghez képest? Kölcsey művének legfőbb üzenete, hogy az ember a közösségé és nem önmagáé, valamint az, hogy az élet teljessége a cselekvésben fellelhető: „Az élet fő célja a tett.” Mindezek mellett az erkölcsi ideál, a „*rény*” követése is elsődleges feladat. A reformkori klasszikus konkrétumokat sorol fel, meghatározza, hogyan boldogulhat az ifjú az életben, és kijelöl egy viszonylag tisztán körvonalazódó utat, haladási irányt. Végel Ferencének intelmei már nem tudnak ilyen világosak lenni, az erkölcsi relativizmus, az egyértelmű értékek hiánya miatt. Az Istenhez vezető utat keresi, és a megtalálás nehézségeit, akadályait fogalmazza meg. Az individualizmusról Kölcseyhez hasonlóan vélekedik:

*„Nem tudtam szabadulni ettől az ellentmondástól, ezért szándékom ellenére elmagányosodtam. De sohasem akartam ez lenni, nincs megalázóbb dolog, mint nyavalyás individualistaként meghalni. Azt kérdezed, mi az az individualizmus? Tapasztalatom szerint, ez az élet igazi összefüggéseinek eltérőzlása. Az üres látszatokkal való megeledés. Dölyf.”*⁷

Ugyanakkor Kölcseyvel ellentétben a közösségi összefogásban, vagy a tettek erejében sem hisz:

*„A harmadik akadály a közös cselekvés mámorja. Elhitheti magával, hogy a tettek megváltoztatják a világot, de ha elmúlik, az ember romlottabb lesz. A kommunisták, a nacionalisták, a telhetetlen polgári osztály képviselői mindig ebben a mámorban robbantották fel az individualizmust. Veszélyes szándék. Eltorlaszolnak maguk előtt minden utat.”*⁸

Mindebből az következik, hogy mindenféle próbálkozás eleve kudarcra ítélt, nincs biztos út, mely végigjárható lenne. A három nemzedék alakjainak történetei is ezt példázzák, bármerre is indulnak el, bármennyire különböző utakon, azok rendszerint ugyanoda vezetnek: az illúziók, ideák elvesztéséhez, a kiábránduláshoz, majd az ezzel való szembenézés és együttélés erőfeszítéseikhez. Talán épp ezért mondja Ferenc levele végén az Istennel kapcsolatban:

*„Boldogok azok az idők, amelyekben minden út végigjárható, mert kegyvesztett lesz, aki egyetlen útban bízva öntelten találkozik az Istennel. Ezzel a tudattal indulok feléje, ha megtalálom, nem lesz hozzá egy jó szavam sem.”*⁹

Mindez természetesen megkérdőjelezi a parainézis létjogosultságát is. Rákérdez arra, lehetséges-e a tapasztalatokból olyan következtetésre jutni, melyek abszolútak, minden időben, és bármely körülmények között alkalmazhatók? Nem éppen a keresés-e a lényeg a biztos célhoz vezető, egyetlen lehetséges út helyett?

Ha a parainesis szükségszerűen kudarcra ítélt a huszadik században, hogyan interpretálható a nevelődési regény fogalma? Végel regénye ugyanis ehhez a hagyományhoz is csatlakozik, illetve erre a hagyományra is rákérdez. A szöveg műfaji megjelölése nevelődési regény, mottója pedig a *Wilhelm Meister tanulóéveiből* kölcsönzött idézet:

„Félelmetes dolog örökké keresni, de sokkal félelmetesebb találni valamit, és elhagyására kényszerülni.”

A másik fontos előszöveg tehát Goethe nevelődési regénye, mely szövegszinten is gyakran megjelenik. A nevelődési regény a fejlődési regény egy speciális típusa, melynek alapvető jellemzője, hogy központi hőse valamiféle fejlődésen megy keresztül története során, mely leggyakrabban pozitív irányú. A Parainézis hőseiről elmondható-e mindez? Fejlődés helyett inkább változásról beszélhetünk, hiszen a cselekmény folyamán a szükségszerűen történik valamiféle változás, de ez nem tart egy állandó irányba, éppen ezért inkább valamiféle egyhelyben topogásra emlékeztet, az egyén és a nemzedékek szintjén is. Ha nem lehetséges intelmek összeállítás, út kijelölése, akkor nem lehetséges nevelődés sem. Ezért tűnik védhetőnek egy olyan értelmezés, mely mind a parainézis-irodalomra, mind a nevelődési regény hagyományára ironikusan utal, s hozzájuk való viszonyában nem a folytatás a hangsúlyos, hanem a folytathatóságra való rákérdezés.

A szöveg a fent részletezettekén túl még számos toposzt használ fel, bővítve ezáltal az értelmezési lehetőségeket. Ezen szövegek között utalások közül a legjelentősebbek a bibliai nevek, melyek az Új- és Ótestamentum különböző szövegeit mozgatják. A már említett Judit-történet mellett Ferenc „őse” Assisi Szent Ferenc, Damján Pálhoz pedig az Újtestamentum egyik leghíresebb alakja, a tarsuszi Pál és a nevéhez kapcsolódó pálfordulás köthető. Gábrriel pedig az arkangyalok egyike, Isten hírnöke. Érdekes, hogy míg a szövegben megjelenített generációk közül az első és a harmadik bibliai neveket kap, a közbeeső, a megalkuvásra építő, talán legnegatívabban ábrázolt negyvenes generáció alakjai a leghétköznapibb neveket (pl. Szabó Károly, Bajor Zoltán) viselik, jelölve ezzel azt, hogy a regényalakok hibái közül talán a konformizmus a legsúlyosabb, mely már semmiféle archetípus, vagy toposz használatával, beidézésével nem igazolható.

A regény mindezen motívumok, toposzok összekovácsolásával sem válik áttekinthetetlen, kaotikus szöveggé, sőt, egy igen fegyelmezett, áttekinthető világot fikcionál. Ennek alapja a történelmi hitelesség, hiszen elsődlegesen, a különböző intertextuális utalások figyelembevétel nélkül is egy kiváló kor-és társadalomrajzot is olvasunk. Mindvégig érezhető, hogy a rendszer csupán egy illúzió, egy mesterségesen kreált világ, ahol a valóság megismerése szinte lehetetlen, hiszen itt még az örület sem valóságos, mint ahogy alkalmi munkája során Gábrriel kideríti, nem létezik a sokat emlegetett zárt osztály. Mit jelent ez? Foucault szerint,¹⁰ kinek vizsgálódásai a társadalmi rendszerek természetére irányulnak, egy adott társadalom értékrendszere és normái úgy határozhatók meg leginkább, ha az ezen a szabályrendszeren kívül eső réteget vizsgáljuk, azaz azt, mit nem bír el a rendszer, mit vet ki magából? Hiszen a szabályok épp attól szabályok, hogy bizonyos csoportok vagy szubjektumok nem tartják be őket. Ez a marginális réteg tehát nem csupán kívül kerül a rendszeren, hanem perifériára szorulásával legitimálja is azt. Az örültek csoportja az egyik ilyen peremhelyzetű réteg. Ha azonban még a negatív meghatározás fogódzója is elvész, azáltal, hogy nincs ilyen periféria, a zárt osztály teljesen üres, akkor hogyan határozható meg a rendszer és a rendszeren belül mozgó szubjektum? Nyilvánvalóan sehogy.

Ugyanezt a problémát jelzi az önéletrajz megírásának lehetetlensége is. Damján, hogy megértse saját múltját, memoárja összeállításán fáradozik, ezt az erőfeszítést azonban nem koronázza siker, soha nem az születik meg, amit szeretne, nem képes megérteni, és megérteni saját történetét, nem képes meghatározni önmagát:

„Próbára tette önmagát: elhatározta, megírja emlékiratait, szembenéz múltjával. Elvtársai tanácsára Bajor Zoltánt, az ismert írórt kérte fel, hogy gondolja a szöveget. Hónapokon át diktált neki, de belátta hiábavaló munkát; képtelen feleleveníteni saját múltját. Avagy nincs már múltja? Saját élete idegenedett el tőle? (...) A hiteles részletek nem tárták fel az igazságot. Ráébredt, hogy az esendő emlékezet nem kárpótol. De győzőgette magát: belső zűrzavarát csak akkor győzi le, ha kitör a személyes élmények

bűvköréből."11

Ez az a probléma, mellyel az összes szereplő viaskodik, hiszen cselekedeteiket nem érzik sajátjukénak, szinte észre sem veszik, és egy gépezet részeként működnek, éppen ezért a regénynek még a legnegatívabb figurái is felmentődnek, hiszen ez a hozzáállás implicit tartalmazza, hogy mindenki egyformán a rendszer áldozata, és minden győzelem csak pillanatnyi, valójában mindenki ugyanolyan kiszolgáltatott.

Azért néha a legjobb gépezetbe is homok kerül, az emberi tényező nem száz százalékig kiküszöbölhető. Ennek kiváló példája a Judit-szerelem is, mely Damján életében az egyetlen valóságos dolog, s mely legutolsó pillanatában is elkíséri. Halála pillanatában is Judit jelenik meg előtte, és utolsó mondata a mottóval keretbe is foglalja a regényt:

„Mindig őt kerestem... - *suttogta... és sohasem érkezett meg.*"12

A regény tehát rendkívül hiteles korrajz a kommunizmus évtizedeiből, de jócskán túlmutat a pusztá ábrázoláson, hiszen intertextuális utalásaival, szerkezetével, szépirodalmi többletével az inycenc olvasó ízlését is kielégíti.

Jegyzetek

1 Végel László: *Parainézis*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2003.

2 Végel László: *Paraneza*. Beograd, 1987.

3 Pályi András: *Szépség és emlékezet*. In: *Élet és irodalom*, 2003. június 27.

4 Tito 1980-ban hal meg.

5 Parainézis 9–10.o.

6 i.m. 10. o.

7 i.m. 77. o.

8 i.m. 78. o.

9 i.m. 78–79.o.

10 Michael Foucault: *Örület és társadalom*. In: Michael Foucault: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 2000.

11 Parainézis 12. o.

12 i.m. 182.o.

Orosz László

Katona Piroska

1913–2003

„Mondja, Piroska, Maga nem írt soha? Remekek a levelei. Ez nemcsak a tanári pályára vezethető vissza, ez valami több.” Domahidy András, a kitűnő ausztráliai magyar író Katona Piroskához írott egyik leveléből valók ezek a mondatok. „Örülök, hogy jónak találja leveleimet. Németh László is úgy találta, hogy »irodalmi szinten (bár a szint szándéka nélkül)« számolok be életem eseményeiről. Nagyobb nyilvánosság számára sohasem írtam, nem voltak irodalmi ambícióim. Egy-két cikkem jelent meg nyomtatásban irodalmi és nyelvhelyességi témákról. Író nem lettem, nem is akartam az lenni, de olvasónak jó olvasó vagyok, a jó könyveket újra és újra előveszem” – válaszolta.

Nemcsak igényes, jó olvasó volt, hanem irodalomtanárként olvasmányélményeinek továbbadója, olvasásra kedvet ébresztő közvetítője is. Egyik régi tanítványa fél évszázad múltán hatalmas tudására, igényességére és szellemességére emlékezett, arra, hogy „élmény volt minden magyarára”. Hasonló élményt jelentett nekünk, akikkel gyakran beszélgetett olvasmányairól, minden vele való találkozás. Még azok a legutolsók is, amikor látásának romlása miatt már nemigen olvasott, de fölidézte régebbi olvasmányélményeit.

Megérdemlik azonban az írásai is, hogy emlékezzünk rájuk. Önálló kiadványként két rövidebb terjedelmű, irodalomtörténeti tárgyú műve jelent meg. Sebők Zsigmondról szóló doktori értekezése (1939) mindmáig a legmegbízhatóbb összefoglalása az író életéről és műveiről való tudnivalóknak, Jókai Mórról írott füzete (1954) pedig mintaszerű eligazítás egy hatalmas életműben.

A *Forrás* elődjében, a *Kiskunságban* megjelent könyvismertetései közül kiemelkedik Bernáth Aurél *Így éltünk Pannóniában* című önéletrajzáról írott recenziója (1956. 3. sz.). Különösen az a részlete emlékezetes, amelyben az emlékek fölidezésének a festő ecsetkezeléséhez hasonló módszeréről írt. Méltán keltett figyelmet a *Magyar Nyelvőrben* (1960. 2. sz.) közölt *Egy Ady-sor értelmezéséhez* című vitairata. A *föl-földobott kő* „Te orcádra ütök” sorának közkeletű 'réd hasonlítok' értelmezésével szemben meggyőzően mutatott rá arra, hogy a szövegkörnyezet elfogadhatóbbá teszi itt az „üt” ige eredeti jelentését.

Katona Piroska 1950-ben saját kérésére került haza Kaposvárról, ahol a leánygimnázium igazgatója volt, szülővárosába, Kecskemétre tanárnak. Tevékeny szerepet vállalt az Ismeretterjesztő Társulatban, az 1955-ben újjáalakult Katona József Társaságban, a Pedagógus Szakszervezetben. Ez utóbbi keretében szervezte meg, hogy harmincan felmehessünk 1956. október 20-án Budapestre Németh László *Galilejének* bemutatójára.

Nemigen lehetett kideríteni, kit miért tartóztattak le mondvacsinált vádakkal a forradalom után. Piroskát már 1957. március 15-ére „begyűjtötték”, majd augusztusban internálták. Tevékeny volt, művelt volt, népszerű volt, azonfelül ismert és megbecsült kecskeméti család tagja. (Katonatelepet a nagypjáról nevezték el.) Az „eseményekben” nem vett részt, de nem titkolta, hogy a szíve merre húzza. Mikor kiszabadult az internálótáborból, Kecskeméten nem kapott állást. Somogy megye fogadta vissza, a tabi gimnáziumba helyezték. Nyugdíjazásáig, 1970-ig ott tanított.

Németh László Kecskeméten nyomtatott *Tanúját* már érettségiző diák korában ismerte, tanári diplomája megszerzésének évében személyesen is találkozott az íróval. Kapcsolatuk – bizonyára ösztönözve Tab és Sajkod közelségétől, találkozásoktól is – a '60-as években állandósult. Németh László 1964-ben, egyik levelében ezt írta róla: „Mint pedagógussal, órákat el tudtam volna vele beszélgetni; hasonlít egyik-másik kedves lányalakomhoz, például az *Iszonyban* a postásnő nagynénijéhez. – Megigérttem, hogy a nyáron meglátogatom Tabon.” Egy másikban (1967-ben) „a magyar nemzet” életébe „delegált képviselőjének” nevezte. Nem ok nélkül: tőle kapta meg azt a szeretetet eláruló érdeklődést, amely a meg-megújuló témák közepette annyira hiányzott számára. Érdekes idézni Piroska 1967. december 30-i, újévi üdvözlő tartalmú leveléből: „Québecben a Gyászt most fedezte fel barátnőm, Zürichben *Égető Esztert* olvassa németül egy magyar feleség”. S a folytatásban: „Mindannyian nagyon szeretnők, ha a »tanácskozáshoz, amelyet önmagával folytat« újabb olvasmányairól, bennünket is meghívna, mint a *Tanú* idejében. Az olvasók olvasni vágyanak! Németh László olvasói pedig elsősorban Németh László műveit szeretik és szeretnék olvasni.” 1973 nyarán, az író betegségének már súlyos szakaszában egy hónapot töltött mellette Sajkodon. Nővéreinek írott leveleiből állította össze azt a naplót, amely a veszprémi *Új Horizontban* jelent meg (2001. 3.sz.).

Kerényi Károlyéknál találkozott először Piroska személyesen Németh Lászlóval. Kerényi felesége, Lukács Magda egyetemi évfolyamtársa volt. Az 1943 óta férjével együtt Svájcban élő asszonnyal is a tabi években újult fel a kapcsolata. Levelezésüket három hatalmas dosszié őrzi a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban.

Barátnőjét Piroska többször meglátogatta Asconában. Németh László művei iránti érdeklődésük meghatározója volt kapcsolatuknak. A barátnő, Kerényi Magda 1962-ben az *Égető Esztert*, 1971-ben *Az írás ördögét (a Semmelweis-drámát)* ismertette az *Új Látóhatárban*. Németh Lászlónak pedig azt írta, hogy a műveiről a magyarországi sajtóban megjelent kritikáknál férjével együtt megbízhatóbbnak tartják, „amit Katona Piroska ír az ő okos, alapos, világosan látó módján”.

Asconában ismerhette meg Piroska alaposabban az emigrációs magyar irodalmat. Domahidy András *Árnyak és asszonyok* című regénye barátnője hívta fel a figyelmét. A regénye keltette élményt köszönte meg a szerzőnek 1979. decemberi levelében, amely elindítója volt kettőjük levelezésének. 1981-ig írott leveleiből 27 jelent meg a *Forrásban* (1995. 6. sz.), az 1989-ig másfélszázat meghaladó levelek részletes jegyzettel, kinyomtatásra kész állapotban található a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban; számos 1989 utáni levelük is föllelhető ugyanott, egyelőre rendezetlenül.

Lehetetlen felsorolni csak a nevét is azoknak, akikkel Piroska baráti vagy rokoni kapcsolat révén levelezett, s akik közt a magyar szellemi élet több kiválósága található. Levelezéséből – ez volt a fő „műfaja” – mintegy fél évszázad képe bontakozhatna ki szélesebb közönség előtt is, ha megjelentetnék.

Álljon itt végül egy idézet Katona Piroska olvasói hitvallásául Domahidy Andrásnak írott első leveléből: „Legnagyobb értéknek azt tartom – ami korunkban egyedülálló! –, hogy a szereplők tisztességes emberek, nem önközpontúak, hanem tekintettel vannak egymásra és az iratlan szabályokra, amelyek emberivé teszik az életet. Ilyen emberek közt valóban emberi kapcsolatok jönnek létre, s az főlemelő, hogy amíg olvassuk, magunk is részeseivé leszünk ezeknek a kapcsolatoknak.”

Németh László hívéhez méltó gondolat és megfogalmazás!